

Військово-історичний альманах

Засновник – Національний військово-історичний музей України

Річник XIV
Число 1-2 (25-26)

Редакційна колегія
Дмитро ВЕДЕНЄВ, Валерій ГРИЦЮК, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (головний редактор), Сергій ЛИТВИН,
Олександр ЛИСЕНКО, Дмитро МАЛАКОВ,
Ірина МОРОЗ (відповідальний секретар), Олександр ПОТИЛЬЧАК,
Дмитро ТАБАЧНИК, Василь ТУРЧИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

Київ

2013 р.

Військово-історичний альманах 2013, ч. 1 – 2 (25 – 26)

Історія

- Іван Стороженко. Пасіонарність – джерело виникнення українського козацтва в аспекті етногенезу. 3
- Михайло Ковальчук. Боротьба військових сил Центральної Ради з радянськими частинами на Південно-Західному фронті (грудень 1917 р.). 9
- Микола Філатов. Ракетно-ядерний спадок України. 28

Зброя. Спорядження. Техніка

- Денис Тоїчкін. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях. 38

Вексилологія

- Андрій Гречило. Утвердження українських національно-державних символів у 1917 – 1920 рр. 47

Символіка

- Віктор Карпов. Історіографічний огляд проблеми становлення та розвитку військової символіки України. 62

Уніформологія

- Євген Славутич. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.). 68

Фалеристика

- Микола Чмир. Спроба врахування нагородної спадщини українського національно-визвольного руху XX ст. під час розробки державних нагород України у 1992 р. 87

Архів

- Архівна пам'ять. До сторіччя початку Першої світової війни. Вступне слово, публікація документа і примітки Людмили Нецької. 94

- Як майбутній український генерал В. Сальський ледь не став колчаківським офіцером. Вступне слово, публікація документа і примітки Андрія Ганіна. 102

- Переговори Начальної команди Галицької армії з радянським керівництвом (початок липня 1919 р.). Вступне слово, публікація документів і примітки Михайла Ковальчука. 104

- «Твоє добре право є сумніватися в це, чи український націоналізм є життєздатним і буде розвиватися...» Листування Є. Коновальця і Я. Чижя. (травень–червень 1930 р.). Вступне слово, публікація документів і примітки Юрія Черченка. 109

- Дислокаційна відомість і бойовий розпис Дієвої армії військ УНР станом на 14 вересня 1919 р. Вступне слово, публікація документа і примітки Михайла Ковальчука. 116

Музей

- Жанна Денисюк. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. с. 2 обкл.

УДК 94(477.63):316.613(=161.2)]”148/168”

Іван СТОРОЖЕНКО

Пасіонарність – джерело виникнення українського козацтва в аспекті етногенезу*

**«Тільки тоді можна зрозуміти сутність речей,
коли знаєш їхнє походження та розвиток»**

Аристотель

Висвітлюється сутність пасіонарності, а також роль її енергетики в утворенні етносу (субетносу), тобто етногенезу.

Розглядаються основні риси теорії етногенезу Л. Гумильова та схематичне утворення козацького субетносу – складової частини українського етносу і його домінанти.

Ключові слова: Л. Гумильов, пасіонарність, етногенез, українське козацтво, етнос, субетнос.

Освещается сущность пассионарности, а также ее энергетики в образовании этноса (субэтноса), то есть этногенеза. Рассматриваются основные черты теории этногенеза Л.Гумильова и схематическое образование субэтноса – составной части украинского этноса и его доминанты.

Ключевые слова: Л.Гумильов, пассионарность, украинское козачество, этнос, субэтнос.

The essence of passionarity and the role of the energy in the formation of the ethnic group (subethnos), ie ethnogenesis are highlighted. The main features of the theory of ethnogenesis by L. Humylov and schematic formation of the Cossack subethnos – part of Ukrainian nation and its dominant are treated.

Keywords: L. Humylov, passionarnost, ethnogenesis, Ukrainian Cossacks, ethnicity, subethnos.

Загальновідомо, що людина живе завдяки засвоєнню сонячної енергії, яку отримує шляхом харчування, але загадкою лишається: звідки береться енергія у творчої активної людини. За темпераментом люди поділяються на холериків, сангвініків, меланхоліків та флегматиків. Вони відрізняються один від одного енергетикою поведінки, яка не залежить від якості харчування. Особливо вражає енергетика пасіонарних людей. «Пасіонарність (від лат. слова *passio* – пристрасть) – це характерологічна домінанта, нездоланне внутрішнє прагнення (свідоме або, частіше, неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на здійснення якої-небудь мети (часто ілюзорної). Зазначимо, що ця мета уявляється пасіонарній особі інколи ціннішою навіть за власне життя, а тим більше за життя і щастя сучасників і одноплемінників»¹. Це явище вперше виявив і визначив його доленосне значення Лев Гумильов.

Модуси пасіонарності різноманітні: тут і гордість, що сти-

мує жагу влади й слави; пихатість, яка спонукає до демагогії і творчості; жадібність, що породжує скнар, користюлюбців і вчених, котрі накопичують знання замість грошей; ревності, які призводять до жорстокості й охорони домашнього вогнища, а застосовані до ідей, створюють фанатиків і мучеників².

Виникає закономірне питання: звідки ця енергетика у пасіонаріїв і де вона акумулюється у людини? На це питання не дає чіткої відповіді і Л. Гумильов, хоча зазначає, що «природну ознаку пасіонарності генетично успадковують нащадки»³, тобто, все-таки свідчить, що енергетика пасіонарності не залежить від харчування людини. Це дає підстави припускати, що під час свого народження людина отримує від «біогеохімічної енергії живої речовини біосфери Землі» (вислів В.І.Вернадського)⁴, імпульс енергії, який можна назвати «імпульсом життя». У активної пасіонарної людини енергетична потужність цього імпульсу значно більша, ніж у неактивної (субпасіонарної). Він надається людині одноразово і використовується упродовж всього життя на подолання зовнішнього середовища, тобто на процес життя. Це дає підстави вважати, що людина уособлює в собі етнічну закриту систему, яка працює за другим законом термодинаміки (закон ентропії)** – «отримання первинного імпульсу енергії системою і потім наступне витрачання цієї енергії на подолання опору середовища доти, доки не зрівняються (їхні. – І.С.) енергетичні потенціали»⁵. На нашу думку, людині під час народження надається програма життєдіяльності й відповідний за потенціалом імпульс енергії для її реалізації. Під реалізацією енергії «імпульсу життя» розуміємо програмне забезпечення життєдіяльності відповідальних систем людського організму, а також продукування за рахунок зайвої енергії творчих ідей, проектів і позицій життя, а чорнова робота з їх виконання і забезпечення загального функціонування організму людини здійснюються за рахунок іншої енергії. Отже, будь-яка творча активність з боку енергетики «імпульсу життя», тобто з боку етнічної системи людини реалізується не за своєю (етнічною) енергетикою, а за іншою – соціальною, яка створюється за рахунок енергії сонця, що її людина отримує від харчування. Наведу приклад. У мене виникло нездоланне внутрішнє прагнення знайти місце проведення Жовтоводської битви 1648 р., яка відбулася у Дніпропетровській області. За 20 років я провів понад 20 археологічних і безліч топографічних і аерофотознімальних експедицій (навіть за участю Військово-Повітряних сил України). У 2010 р. були завершені ці дослідження, унаслідок яких науково обґрунтовано й археологіч-

но підтверджено де і як відбулася ця битва. Отже, наукову ідею, запропоновану моєю етнічною системою («імпульсом життя»), я реалізував соціальними методами і в соціальних умовах. Іншими словами, етнічна ідея негайно обросла соціальною оболонкою.

Вищенаведене дає підстави вважати, що людина уособлює в собі, крім етнічної закритої системи, ще соціальну відкрити систему, яка виконує роль соціальної оболонки етнічної системи, створеної «імпульсом життя». Соціальна система отримала назву «відкритої» через те, що працює за умов безперервної подачі для неї енергії сонця, отриманої за рахунок харчування.

Підсумовуючи, зазначимо: Платон наголошував, що «думка – діалог душі із самим собою»⁶. Ми ж зі свого боку можемо додати, що пасіонарність – це діалог душі із тілом, тобто між етнічною і соціальною системами людини. Водночас зазначимо, що в названих системах людини відбилася системна будова сучасного світу, який має етнічну і соціальну складову. Є етнічна й соціальна історії людства, які йдуть паралельно і доповнюють одна одну. Варто зазначити, що в історії людства пасіонарність, а отже й етнічна історія, мали свої особливості.

Щоб з'ясувати це питання звернемося до сучасної геологічної історії землі – голоцену, у якій ми зараз живемо і яка розпочалася 10 – 12 тисяч років тому, а точніше – в 7562 р. до нашої ери. Відтоді ми, люди, прожили шість природно-кліматичних епох: мезоліту, протонеоліту, неоліту, бронзи, раннього залізного віку і сучасну. Кожна епоха складається з 1596 років і поділяється на три періоди по 532 роки: сухий, середній і вологий. Наша (шоста) епоха, яка має назву «сучасної», розпочалася в 419 р. і завершиться в 2015 р. Оскільки нас цікавить енергетика людини в ці епохи, звернемо увагу на те, що за висновками М. Чмихова, епоха мезоліту була часом пізньої дородової громади, а епохи протонеоліту й неоліту – часом несталої державності⁷. Це дає підстави припускати, що під час перших трьох епох кам'яного періоду (мезоліту, протонеоліту і неоліту) було недостатнє надходження сонячної енергії на Землю, тому «імпульс життя» під час народження людини виявився наскільки слабким, що не продукував появу пасіонарного елемента.

Зазначимо, що за космічними циклами потенціал біогеохімічної енергії живої речовини біосфери Землі під впливом інверсій магнітного поля Землі змінювався відповідно до змін епох. Зокрема, за висновками вчених, на яких посиляється М. Чмихов, природно-кліматичні катаклізми на зламі епох неоліту і бронзи супроводилися останньою в історії людства інверсією геомагнітного поля. «Під час таких інверсій, – пише М. Чмихов, – космічні промені досягали земної поверхні, викликаючи мутації в живих організмів, у тому числі і у людей. Останнє, як показує світова історія, очевидно, сприяло суспільному прогресу»⁸. Отже, під час останньої інверсії геомагнітного поля в епоху бронзи відбулися значні зміни в енергетиці біосфери Землі, що викликало активний розвиток культури і державності в цю епоху⁹. При цьому вчений зазначив, що в епоху бронзи «була усвідомлена наявність енергетичних оболонок у людини та їх різна потенція в різних людей»¹⁰, тобто йдеться про наявність

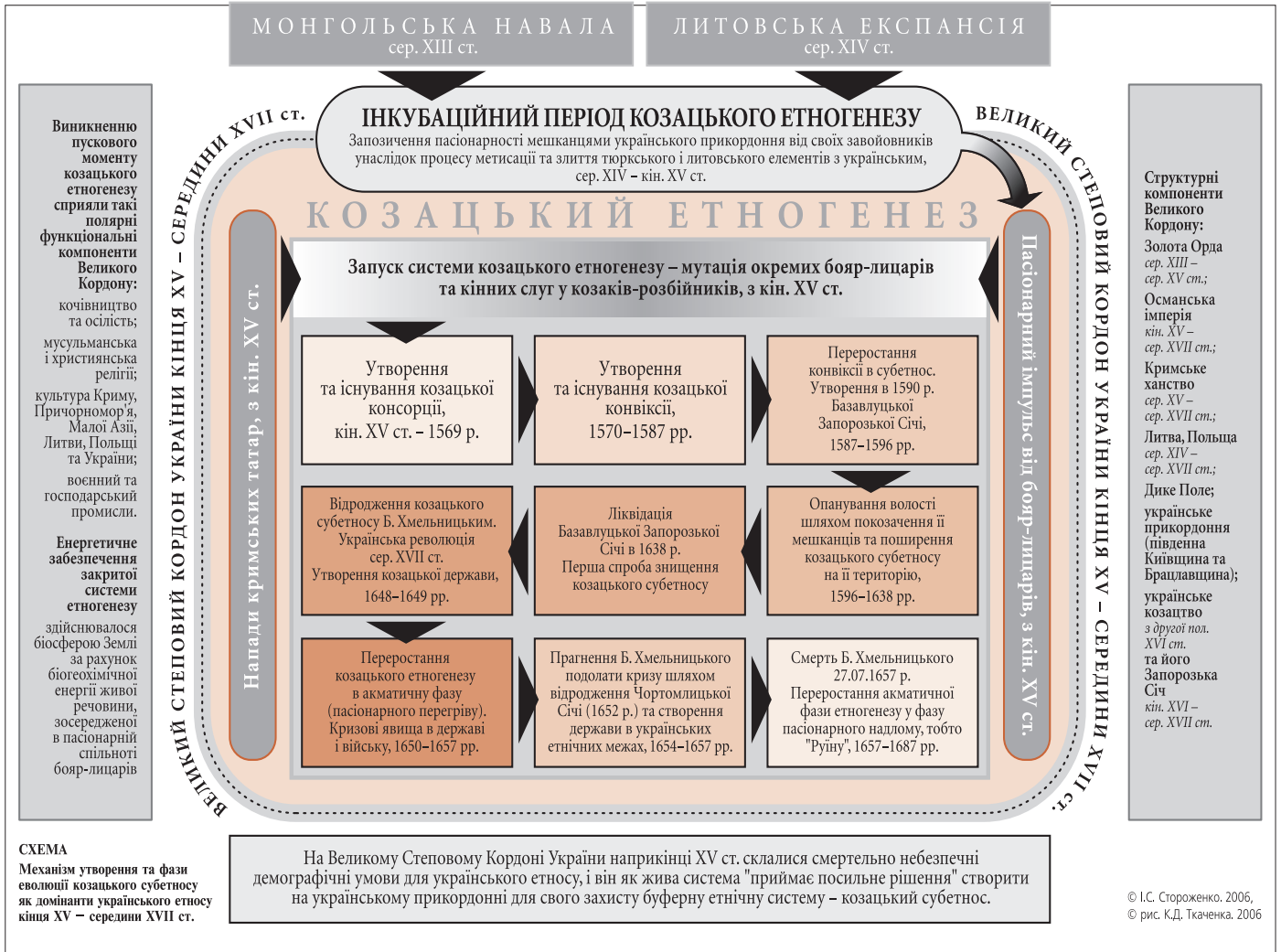
у людини пасіонарної енергії, яка є джерелом етногенезу і культурогенезу. Тож, М. Чмихов наблизився до межі етногенезу, але, на жаль, не розкрив у його аспекті культурогенезу і етнічну історію праукраїнців та українців відповідно до кліматично-історичних епох, оскільки йому не було відоме явище пасіонарності.

За висновками Л. Гумильова, культурогенез неможливий без етногенезу. Торкаючись цього питання, вчений пише: «В енергетичному аспекті етногенез є джерелом культури... Етногенез відбувається за рахунок пасіонарності. Саме ця енергія – пасіонарність і витрачається в процесі етногенезу. Вона йде на створення культурних цінностей і політичну діяльність... Кожна така праця потребує зусиль понад ті, що потрібні для забезпечення нормального існування людини в рівновазі з природою, а отже, без пасіонарності її носіїв, які вкладають свою надлишкову енергію в культурний і політичний розвиток своєї системи, ніякої культури і ніякої політики взагалі б не існувало. Не було б ні хоробрих воїнів, ні спраглих до знань учених, ні релігійних фанатиків, ні відважних мандрівників»¹¹.

Вищенаведене висловлювання дає змогу в загальному вигляді визначити, в чому ж суть теорії Л. Гумильова: по-перше, людей, які мають у складі «імпульсу життя» надлишкову енергію і потенцію до активної діяльності, він назвав «пасіонаріями»; по-друге, цю енергію він пов'язав з етнічним полем людини, яке пульсує з певною частотою***; по-третє, на думку ученого, утворення етносу**** відбувається шляхом настроювання коливання етнічного поля кожного пасіонарія на однакову частоту. Етноси різняться частотою коливання етнічного поля; по-четверте, процес утворення етносу Л. Гумильов назвав «етногенезом» і визначив умови його виникнення, фази еволюції, а також відповідно до них імперативи поведінки етнічної спільноти; по-п'яте, він розглядає етногенез як етнічну систему, яка може утворитися й існувати тільки за рахунок енергетичного імпульсу, який вона отримує від пасіонарної спільноти людей. Під впливом цієї енергетики утворення етносу розпочинається з мутації, яка майже ніколи не зачіпає всієї популяції свого ареалу. У мутації бере участь тільки окрема, відносно невелика кількість осіб, але цього може виявитися достатньо для того, щоб постала нова консорція (від лат. sors – доля, тобто група людей, об'єднаних спільною долею, з імперативом: «Треба виправити світ, бо він поганий!»), яка за сприятливих умов переросте в етнос. Пасіонарність членів консорції – обов'язкова умова цього переростання¹².

Аби зрозуміти, чому з'явився етногенез українського козацтва, варто нагадати, що відповідно до принципу синергетики, об'єктам і явищам природи і світу притаманний процес самовдосконалення та саморозвитку. У зв'язку з монгольською навалою і кількох хвиль тюркських переселенців з кінця XIV – до середини XVII ст. на українське прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина), у цьому регіоні склалася небезпечна демографічна ситуація для українського етносу: виникла загроза його зникнення.

Як жива система український етнос за таких умов, відповідно до принципів синергетики, «обирає посилене рішення» – створити на межі з Великим Степовим Кордоном України

(далі – Великий Кордон) нове козацьке субетнічне утворення, яке дасть змогу забезпечити підвищення фактора сталості й збалансованості українського етносу як системи, а також його опору навколишньому середовищу¹³. За висновками Л. Гумільова, аби розпочався козацький етногенез, тобто утворення первинних етнічних структур майбутнього українського козацтва, цьому процесу мав передувати 150-річний інкубаційний період, протягом якого повинна виникнути пасіонарна спільнота, і в такий спосіб накопичити на українському прикордонні (південна Київщина і Брацлавщина) високий потенціал пасіонарної енергії. Козацтву пощастило, що в середині XIV ст. до управління українськими землями і, зокрема, українським прикордонням, замість ординців прийшла пасіонарна литовська еліта, яка злилася з українським елементом і перетворилася на фундаторів розвитку української культури, а також дала пасіонарний поштовх інкубаційному періоду козацького етногенезу. Унаслідок цього процесу через півтора століття, наприкінці XV ст., українці, мешканці південної Київщини та Брацлавщини (насамперед бояри-лицарі прикордонних замків та їх околиць), які поглинули в цьому регіоні ординців і литовців, перетворилися на високопасіонарний елемент. Подібну «імпорتنу» пасіонарність отримала, зокрема, Англія в IX – XII ст. внаслідок асиміляції своїх завойовників – вікінгів****¹⁴.

Пасіонарна ситуація на українському прикордонні наприкінці XV ст., під час завершення інкубаційного періоду козацького етногенезу, досягла критичного стану, з якого її вивели в 1483 р. татарські напади. Внаслідок цього відбувся пасіонарний вибух, який спрямував пасіонарну енергію бояр-лицарів не тільки на захист прикордоння, а й на мутацію з їхнього середовища козацької консорції, що негайно обросла соціальною оболонкою ватаги. Оскільки козацька консорція постала в умовах Великого Кордону як військової системи, то вона складалася з озброєних людей, а сама була первинним військовим утворенням – розбійницькою ватагою. З погляду етнічної історії, члени цієї ватаги-консорції – засновники нового українського субетносу, а з позицій соціальної історії – це зайві люди в суспільстві, які упродовж кінця XV – 60-х рр. XVI ст. були напівкримінальним елементом. Водночас зазначимо, що народження усіх етносів (субетносів) починалося з кримінальної консорції. Зокрема, у середині VIII ст. до н. е. в Італії навколо Ромула зібралися 500 бродяг, які поклали початок римлянам. За закономірностями етногенезу, якщо консорція тривалий час зберігається (у нашому випадку понад 70 років), то вона переростає в конвіксію (від лат. convictio – спільне проживання, постійне спілкування), а остання – в субетнос, за сприятливих умов. Такі сприятливі умови створив уряд Речі Посполитої, запросивши козаків до участі разом

із польською армією у Лівонській кампанії 1561–1569 рр., а також надавши козакам статус привілейованої військової верстви за правовими актами урядових козацьких реформ 1570–1572 рр. Сигізмунда II Августа та 1578–1582 рр. Стефана Баторія. Рубежем апогею розвитку козацької консорції і переростання її у конвіксію зі збереженням пасіонарного імперативу поведінки: «Будь тим, ким ти мусиш бути!» став 1569 р. Відтоді козацтво, отримавши права і вольності за урядовими козацькими реформами, осаджує хутори і села, а також заводить свої господарства і сім'ї, тобто створює сприятливі умови для існування козацтва у фазі конвіксії. Протягом 1570 – 1578 рр. свої військові структури (перший етап їх розвитку) дислокує на волості, а протягом 1579 – 1590 рр. (другий етап розвитку) передислоковує на Низ Дніпра, утворивши на островах Великого Лугу від восьми прикордонних замків (де мешкали козаки) городки, які, починаючи з 1585 р., отримали самоназву «січей». Розквіт, піднесення і переростання конвіксії у субетнос відбулося в період 1587–1596 рр., коли він обріс соціальною оболонкою першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (утворилася «де-факто» на засадах принципу синергетики, а отримала «де-юре» на існування з дозволу третьої урядової реформи 1590 – 1591 рр. Сигізмунда III та постанови сейму від 19.04.1590 р. «Порядок щодо низовців і України»). Січ не мала куренів та паланок, складалася з восьми кошів острівних січей зі столицею на о. Базавлук і прагнула підпорядкувати собі волость силовими методами. Згідно із закономірностями етногенезу саме у такий спосіб Січі вдалося примусити мешканців волості змінити своє ставлення до козацтва з негативного на позитивне. Про це свідчить факт початку добровільного покаяння міщан волості на зламі 1595–1596 рр. Ця дата є рубежем переростання конвіксії в козацький субетнос і поширення його на територію волості, де Січ утворила вісім територіальних кошів зі столицею в м. Каневі. Кожен кіш поділявся на територіальні сотні, а останні на територіальні десятки¹⁵. Отже, процес утворення козацького субетносу як складової частини українського етносу тривав упродовж 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.)¹⁶.

У 1638 р. польська влада знищує унікальну козацьку республіку, першу Запорозьку (Базавлуцьку) Січ і цим кроком провокує вибух у 1648 р. української національної революції під керівництвом Б. Хмельницького. Етнічне пробудження мешканців Наддніпрянщини під впливом козацького етногенезу з імперативом: «Будь тим, ким ти мусиш бути!» був одним із чинників блискучих перемог над польською армією протягом 1648 – 1649 рр. У серпні 1649 р., згідно зі Зборівським договором, козацький субетнос запанував у Київському, Брацлавському та Чернігівському воеводствах, на території яких утворилася козацька держава Б. Хмельницького – Військо Запорозьке.

У другій половині 1649 р. козацький етногенез переріс із фази «піднесення» (закінчився її 150-літній ліміт) в «акматичну фазу (пасіонарного перегріву)», під час якої пасіонарії ламають первісний імператив поведінки. Вони припиняють працювати на загальну справу і починають боротися кожен сам за себе. Тому імператив змінює свій зміст. Він звучить так: «Не будь тим, ким ти мусиш бути, а будь

самим собою!» Це викликало в державі Б. Хмельницького соціально-політичну і військову кризу, яка виявилася у повстаннях проти нього та занепаді боєздатності армії. У пошуках шляхів виведення держави з кризи Б. Хмельницький, по-перше, відродив за власним проектом у 1652 р. Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортотлицької і складалася з п'яти паланок і 40 куренів¹⁷. Мета цього відродження – позбавити свою державу від надлишку козаків-пасіонаріїв, що не потрапили до 40-тисячного реєстру і які були провідним дестабілізуючим фактором у суспільстві, зосередивши їх на Низу Дніпра. По-друге, створивши козацьку державу з одного субетносу (козацького), Б. Хмельницький отримав спрощену українську етнічну систему, яка рано чи пізно мала призвести до занепаду структури Війська Запорозького як системи, оскільки фактор її сталості і збалансованості був мінімальний. Щоб урятувати таку систему, тобто підвищити її фактор сталості й опір навколишньому середовищу, належало ускладнити її структуру, тобто включити до складу козацької держави хоча б частину українських субетносів, – лемків, бойків, гуцулів, покутян, підгорян, волинян та поліщуків, які перебували за межами козацької держави у складі суперетносів Речі Посполитої та Австрійської імперії. Водночас зазначимо, що механізм подолання наслідків соціально-політичних кризових явищ у державі Б. Хмельницького закладався самою природою складної етнічної системи. Зокрема, за наявності у системі поряд з козацьким іншим українським субетносом, він автоматично передавав свої проблеми всій сукупності субетносів, взаємодія яких зумовлювала виникнення в цієї сукупності нових інтегративних якостей, не притаманних твірним її компонентам, тобто жодному з цих субетносів, у тому числі й козацькому. Це і було панацеєю у вирішенні проблеми за умови створення української держави в етнічних межах. Саме останнє стало стратегічною метою діяльності Б. Хмельницького упродовж 1649 – 1657 рр.

Щоб врятувати свою державу від загибелі, Б. Хмельницький укладає 18.01.1654 р. Переяславський військово-політичний союз з російським царем Олексієм Михайловичем, сподіваючись, що Москва допоможе розбудувати українську державу в етнічних межах (відвоювавши в Речі Посполитої українські субетноси) і в такий спосіб створить сприятливі умови для подолання кризи. Але у Москві був свій план – здобути вихід до Балтійського моря. Протягом 1654 – 1656 рр. вона завойовує Білорусію і Литву, восени 1656 р. укладає сепаратну російсько-польську угоду¹⁸ й готується до війни зі Швецією. У зв'язку з такою ситуацією Б. Хмельницький укладає договір про дружбу з Трансільванією і відправляє козацьке військо на допомогу князеві Ракоці в його боротьбі проти Польщі. У цей час запорожці разом з кримськими татарами вирушили в похід (літо 1657 р.) на допомогу полякам, тобто ігнорували воєнні плани свого великого гетьмана¹⁹. Ракоці повідомляв (літо 1657 р.) шведському королю, що серед козаків корпусу А. Ждановича виник новий бунт. Вони відмовилися коритися своїй старшині, не захотіли брати участі у воєнних діях разом з трансільванською армією проти поляків і почали збиратися додому. За таких умов трансільванська армія зазнала по-

разки і Ракоці мусив капітулювати перед польською армією (липень 1657 р.)²⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, зіткнувшись із соціально-політичними кризовими явищами у своїй державі, а також зі зниженням боєздатності своєї армії, почав шукати шляхи подолання цих негативних процесів. Але йому не судилося реалізувати свої плани через передчасну кончину 27 липня 1657 р. Українське козацтво втратило видатну пасіонарну особистість. Смерть Б. Хмельницького стала поворотною датою в історії, яка вплинула на подальшу долю козацької держави. Внаслідок цієї події етногенез козацького субетносу у Війську Запорозькому переріс з «акматичної фази (пасіонарного перегріву)» у фазу «пасіонарного надлому», що обросла соціальною оболонкою громадянської війни під загальною назвою «Руїна».

Після смерті Б. Хмельницького козацький субетнос пройшов такі фази етногенезу:

– **«пасіонарний надлом»** (1657 – 1687 рр.) з імперативом «Тільки не так, як було». Він отримав назву «Руїни» і характеризувався новим спалахом пасіонарності, руйнацією ustalених норм, боротьбою пасіонарних особистостей за владу із залученням субпасіонаріїв. Відбувся розкол козацького субетносу на окремі частини: Лівобережний і Правобережний гетьманати, Запорозьку Січ та Слобідську Україну. Завершилася фаза знищення переважної більшості пасіонарного елемента та спустошення Правобережжя. Козацький субетнос зберігся у складі Російської держави на Лівобережжі (Лівобережний гетьманат), на Низу Дніпра (Чортотлицька Запорозька Січ) та в Слобідській Україні. У складі російського суперетносу козацький субетнос отримав статус етносу під назвою «малоросійське козацтво»²¹;

– **«інерційна фаза»** (1687 – 1782 рр.) з імперативом «Будь таким, як я». Отримала назву «Золотої осені цивілізації». Характеризується скороченням активного пасіонарного елемента і повним задоволенням емоційно-пасивного обивателя. Останнього пестять, бо він нікуди не лізе, нічого не прагне і готовий шанувати володарів, аби тільки вони дали йому спокій²². Відповідно до названого імперативу виникає загальнозначущий ідеал-особистість, який стає об'єктом наслідування. Цей ідеал для козацького субетносу склався на ґрунті культу сильної людини (Олександра Македонського), що запанував в українському суспільстві у другій половині XVI – першій половині XVII ст., а з кінця XVII – до кінця XVIII ст. (протягом інерційної фази) до нього належали козак-лицар («Козак Мамай») та видатні особистості козацтва, зокрема Б. Хмельницький та І. Сірко. У контексті українського (козацького) бароко за часів гетьманів І. Самойловича (1672 – 1687 рр.) та І. Мазепи (1687 – 1709 рр.) відбулася мілітаризація українського життя і української культурної свідомості, а починаючи з 20-х рр. XVIII ст. – їх демілітаризація²³. Еволюція етногенезу в інерційній фазі давала шанс регенерації, тобто, на думку Л. Гумільова, «можливо, що в критичний момент знайдуться якісь люди, для яких головною метою стане не свій особистий егоїстичний інтерес,

не своє шкурництво, а своя країна, як вони відчують її, свій етнос, своя традиція»²⁴. Така небайдужа до долі свого народу (етносу) людина під час інерційної фази козацького етногенезу з'явилася в особі гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи, який зробив у 1709 р. невдалу спробу вирвати козацьку Україну з колоніальної залежності Росії. Кара не забарилася. Сталося друге знищення Січі в 1709 р., а її пасіонарне запорозьке козацтво було видворене із Запорожжя на землі Кримського ханства, де воно перебувало у вимушеній еміграції упродовж 25 років, створивши там спочатку Кам'янську (1709 – 1711 рр.), а потім Олешківську (1711 – 1734 рр.) Січі. У 1734 р. відбулося повернення січового товариства на Запорожжя, де воно відродило Запорозьку Січ під назвою Підпільненської, або Нової (1734 – 1775 рр.). Фаза завершилася третьою ліквідацією в 1775 р. Запорозької Січі і депортацією пасіонарних запорожців з України на Кубань, а також реформуванням (1783 р.) десяти Лівобережних козацьких полків у військові частини російської армії, з депортацією їх за межі України, зокрема на Кавказ²⁵;

– **«меморіальна фаза»** (з кінця XVIII ст. і до цього часу) з імперативом «Згадаймо, як було чудово» (за Л. Гумільовим), або «Тої слави козацької повік не забудемо!» (за Т. Шевченком) і характеризується розчиненням козацького субетносу в українському етносі.

Підсумовуючи, зазначимо:

1. В енергетичному аспекті етногенез відбувається за рахунок пасіонарності. Саме ця енергія (пасіонарність) і витрачається в процесі етногенезу. А без етнічного аналізу генезису та еволюції українського козацтва неможливо було б з'ясувати механізм його походження та стадії розвитку, а отже, й зрозуміти його сутність. Зокрема, без козацького етногенезу марно намагатися виявити причини соціально-політичної кризи в державі Б. Хмельницького, починаючи з кінця 1649 р., а також причини її загибелі.

2. В основі методики дослідження етнічної історії українського козацтва лежить вилучення із його соціальної оболонки (організаційної структури та його соціальної історії) етнічної структури та етнічної історії. Механізм цієї процедури здійснюється за методом системного підходу та системного аналізу. Вищою системою обирається Великий Кордон, його підсистемою – етногенез, а підсистемою останнього – козацтво. Далі, на основі системного аналізу визначається, що козацтво як підсистема етногенезу протягом 150 років (від кінця XV до середини XVII ст.) проходить процес становлення (без врахування «інкубаційного» періоду, який, як вже зазначалося, триває перед цим у межах 150 років) за етапами: «консорція», «конвіксія», «субетнос» і еволюціонує у майбутнє за такими фазами: «акматична (пасіонарний перегрів)», «пасіонарний надлом», «інерційна» та «меморіальна» (див. схему козацького етногенезу).

3. Розгляд українського козацтва в аспекті етногенезу засвідчив, що, по-перше, виникнення українського козацтва на початковому етапі було пов'язане не зі збройним захистом української землі від нападів кримських татар, а з утворенням нового субетносу (козацького) у складі україн-

ського етносу з метою забезпечення виживання останнього в небезпечних демографічних умовах Великого Кордону. По-друге, розгляд українського козацтва в аспекті етнічної історії дає підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу.

4. Українське козацтво виконало основну свою місію із захисту українського етносу і його православної віри в складних демографічних умовах на півдні України, сприяло розвитку освіти і культури на засадах українського бароко. Саме козацтву належить провідна роль у зміні назви нашого етносу з русинського на український. Оскільки козацький субетнос був не тільки складовою частиною українського етносу, а і його домікантою, тому інші русинські субетноси (подоляни, волиняни, поліщуки та ін.) теж визнали себе українськими. Водночас слід зазначити, що козацька національна ідея українського державотворення під протекторатом Речі Посполитої виявилася, на превеликий жаль, слабкою, що негативно позначилося на нашій спадщині.

5. Чи існував альтернативний варіант еволюції українського козацтва замість польського? На нашу думку, такою альтернативою був молдавський варіант. Із 27 походів претендентів на престол Молдавії – 15 були козацькими²⁶. На мою думку, був і лідер цього еволюційного шляху в особі князя Дмитра Вишневецького – Байди, але, на превеликий жаль, він передчасно трагічно загинув у 1563 р. Утворення українським козацьким субетносом Запорозької Січі під протекторатом Туреччини забезпечило б: по-перше, формування української козацької держави наприкінці XVI ст. (у тих територіальних межах, якими володіла Базавлуцька Запорозька Січ), яка б мала в межах 50 років етнічної фази «піднесення» сприятливі умови (Авт. – І.С.) для свого розвитку і утвердження державної свідомості у її громадян; по-друге, збереження етнічної (української) і конфесійної (православної) свобод від знищення. Останнє підтверджується перебуванням під протекторатом Кримського ханства Кам'янської та Олешківської Січей упродовж 25 років (1709 – 1734) і під протекторатом Туреччини Задунайської Січі упродовж 53 років (1775 – 1828).

ПРИМІТКИ

* Етногенез – процес становлення етносу від моменту виникнення до зникнення або переходу до стану гомеостазу [Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – С. 46]. Гомеостаз – відносна сталість фізико-хімічних та біологічних властивостей внутрішнього середовища організму людини й тварин (сталість складу крові, температури тіла) [Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1977. – С. 177].

1 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 33.

2 Там же. – С. 34.

3 Там же. – С. 96.

4 Там же.

** Міра розсіювання теплової енергії в замкнутій термодинамічній системі (Клаузіус, Больцман, 1852 р.).

5 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 5.

6 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – Москва, 1999. – С. 380, 381.

7 Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посіб. для студ-тів вищ. навч. закладів. – К., 1994. – С. 7.

8 Там само. – С. 162.

9 Там само. – С. 161 – 163.

10 Там само. – С. 9.

11 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 122.

*** З гіпотезою Л. Гумильова логічно узгоджується, наприклад, те, що етнос, розташований на певній території (ландшафті), має притаманну тільки йому ритміку танців, йому до душі звукові коливання певної частоти (національні мелодії), а також коливання певної частоти радіохвиль світлового діапазону (національні кольори).

**** Етнос – природно утворений на основі оригінального стереотипу поведінки колектив людей, що існує як енергетична система (структура), яка протиставляє себе усім іншим таким же колективам, виходячи з відчуття компліментарності [Гумилев Л.Н. Етногенез и биосфера Земли. – Москва, 2003. – С. 548].

12 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 47.

13 Там же. – С. 20.

***** На нашу думку, таку ж «імпорту» пасіонарність отримала у VIII – IX ст. Україна внаслідок асиміляції своїх завойовників – варягів (вікінгів). Ця здобута пасіонарність забезпечила етногенез українського етносу – русичів, соціальною оболонкою якого було утворення української держави – Київської Русі.

14 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 150.

15 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпропрозержинськ, 2007. – С. 138 – 278.

16 Там само. – С. 333 – 387.

17 Там само. – С. 279 – 332.

18 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 228; Сагановіч Г. Невядома вайна: 1654 – 1667. – Мінск, 1995. – С. 5 – 144.

19 Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 86.

20 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – С. 230 – 233, 243.

21 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 21, 141 – 160.

22 Там же. – С. 184, 185.

23 Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 105 – 139.

24 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – С. 225.

25 Там же. – С. 184 – 204.

26 Леп'яко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 57 – 76.

УДК 94(477-14-071)“1917.12”

Михайло КОВАЛЬЧУК

Боротьба військових сил Центральної Ради з радянськими частинами на Південно-Західному фронті (грудень 1917 р.)

На підставі спогадів і архівних документів відтворено початковий етап збройного протистояння між українізованими частинами та військами, що підтримали радянську владу на Південно-Західному фронті у грудні 1917 р. Показано вплив політичної боротьби на розгортання збройного конфлікту, докладно висвітлено перебіг військових операцій.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, радянська влада, Південно-Західний фронт.

На основе воспоминаний и архивных документов воссоздан начальный этап вооруженного противостояния между украинизированными частями и войсками, поддержавшими советскую власть на Юго-Западном фронте в декабре 1917 г. Показано влияние политической борьбы на эскалацию вооруженного конфликта, детально раскрыто ход военных действий.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, советская власть, Юго-Западный фронт.

On the basing of memories and archival documents author researches the beginning of military confrontation between Ukrainian units and troops which bore Soviet power on the Southwestern front in December of 1917. Author investigates the influence of political struggle for the launch of armed conflict, reconstructs in details the course of military actions.

The keywords: Ukrainian People's Republic, soviet power, Southwestern front.

Історія першої українсько-радянської війни 1917 – 1918 рр. й донині рясніє численними „білими плямами”. Зокрема, недостатньо вивченою залишається тема боротьби Центральної Ради з більшовиками на російському Південно-Західному фронті, армії якого були розташовані на землях Правобережної України. Роззброєння українізованими військами найбільш розпропагандованих більшовиками частин Південно-Західного фронту в середині грудня 1917 р. не лише стало початком збройного протистояння у цьому регіоні між борцями за українську державність та прихильниками радянської влади, але й справило вирішальний вплив на ескаляцію українсько-радянського конфлікту. Однак, ці події залишаються практично невисвітленими в історичній літературі.

Радянські історики воліли зайвий раз не згадувати про невдалу спробу більшовиків захопити владу на Південно-Західному фронті у грудні 1917 р. Видані в СРСР узагальнюючі праці з історії революційної доби містять лише короткі згадки про ті події¹. Навіть у монографії П. Голуба, присвяченій боротьбі більшовиків за радянську владу на Південно-Західному фронті, початковий етап збройного протистояння описано лише кількома реченнями². Діаспорні ж українські дослідники, не маючи доступу до документів та інших джерел, були позбавлені можливості повноцінного наукового вивчення теми. На жаль, у сучасній історіографії не відбулося суттєвих зрушень у цьому напрямку. Відсутність спеціальних розвідок нерідко спонукає учених вдаватися до

С. Петлюра

Генерал П. Скоропадський

Генерал Н. Стогов

Бердичів. Центр міста. Початок ХХ ст.

надмірно узагальнених тверджень, коли йдеться про той чи інший етап збройної боротьби в Україні в 1917 – 1918 рр. Так, у праці В. Голубка з історії збройних сил Центральної Ради міститься лише коротка згадка про знешкодження українізованими частинами збільшовичених військ на Південно-Західному фронті наприкінці 1917 р.³ Відтворити перебіг бойових дій на Правобережжі спробував у своїх книгах журналіст Я. Тинченко⁴. Однак численні фактологічні помилки й неточності, а також звичка автора „підправляти” джерела відповідно до власних уявлень про історичне минуле, лише внесли плутанину в картину тих подій.

В архівах збереглася значна кількість документів та матеріалів, що кидають світло на обставини конфлікту між прихильниками Центральної Ради і радянської влади на Південно-Західному фронті наприкінці 1917 р. Передусім, це документи командування фронту і численних військових з’єднань (в тому числі й українізованих), які зберігаються сьогодні у фондах Російського державного військово-історичного архіву й Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Крім того, чимало відомостей про збройну боротьбу на Південно-Західному фронті містять спогади безпосередніх учасників подій, частина яких донині зберігається неопублікованою в архівосховищах. Тож, спираючись переважно на документи і мемуари сучасників, ми спробували відтворити перебіг початкового етапу збройного протистояння на Правобережній Україні після петроградського перевороту.

Восени 1917 р. позиції Південно-Західного фронту простягалися від району на схід від Пінська через терени Волині й окупованої смуги Галичини вздовж старого австро-російського кордону до Кам’янець-Подільського. Штаб фронту знаходився у Бердичеві. До складу військ Південно-Західного фронту входили 7-ма, 11-та й Особлива армії, розташовані на землях Волині й Поділля. Станом на 7 листопада 1917 р.* у військах фронту налічувалося 1 685 400 чоловік⁵.

Бойові дії на фронті на цей час вже фактично припинилися. Війська не бажали воювати, зате активно займалися „поглибленням революції”. Вояки безупинно мітингували, браталися з противником, грабували спиртні заводи й громили поміщицькі маєтки. Командир 34-го корпусу генерал

П. Скоропадський згадував: „Фронт, власне кажучи, в цей час вже не існувало: окопи всі було кинуте, усю деревину вже давно витягували звідти на паливо. Були лише частини, радше збіговиська вояків і офіцерів, які стояли в найближчих від фронту селищах і займалися мітингами. Становище начальства було саме дике, однак його майже всюди було усунуто комітетами і замінено різними пройдисвітами”⁶.

Наприкінці 1917 р. становище на Правобережжі нагадувало порохову діжку. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал Н. Володченко порівнював війська з грізною лавиною, що „нависає над країною і готова впасти на Росію всією важкістю небаченого ще насилля, розгромів, які перетворюють країну в голодний степ”⁷. Нацьковувана більшовиками вояцька маса була готова повернути багнети проти ворогів „трудящого класу”. Такі розпропагандовані військові з’єднання, як 2-й Гвардійський корпус, 2-га Фінляндська й 126-та дивізії, відкрито заявляли про готовність підтримати радянську владу силою зброї.

Вже в середині листопада 1917 р. на Південно-Західний фронт прибули перші емісари Раднаркому, завданням яких було підпорядкувати війська більшовицькому урядові. Комісаром фронту Раднарком призначив відомого петроградського більшовика Н. Кузьміна, комісарами 7-ї й 11-ї армій – І. Васяніна та А. Іллюшина, делегатів II Всеросійського з’їзду Рад. Поява на Південно-Західному фронті посланців Раднаркому похвалила діяльність армійських більшовиків, які відразу ж розгорнули активну боротьбу за владу.

Першою зважилася на переворот більшовицька організація Особливої армії. 24 листопада в Луцьку місцева Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів проголосила радянську владу. Створений місцевими більшовиками військово-революційний комітет відразу ж викликав до міста 126-ту дивізію. Заарештувавши своїх офіцерів, дивізія залишила позиції й уранці 26 листопада прибула до Луцька. Військовий комітет Особливої армії було розпущено, а натомість створено тимчасовий армійський ВРК на чолі з прапорщиком А. Дмитрієвим⁸. Армійські більшовики готувалися повести 126-ту дивізію на Рівне, де знаходились штаб і управління Особливої армії, але російські есери й меншовики, що становили більшість у ВРК, не підтримали ідею збройного перевороту. Було ухвалено скликати надзвичайний армійський з’їзд, на якому й вирішити питання про владу в армії.

В 11-й армії більшовикам вдалося заручитися підтримкою представників військових з’єднань. 26 листопада нарада корпусних представників 11-ї армії вирішила створити тимчасовий військово-революційний комітет як орган найвищої політичної влади в армії. До складу ВРК увійшли 5 більшовиків і 2 есери, а його головою став більшовик А. Устьянцев. 29 листопада тимчасовий армійський ВРК заявив про визнання Раднаркому, а вже через день оголосив себе найвищою владою у районі 11-ї армії⁹. Командувач 11-ї армії генерал М. Промтов не визнав нові порядки, але й не міг перешкодити діяльності ВРК.

Найбільш успішно відбувся переворот у 7-й армії. На заклик І. Васяніна частини 2-ї Фінляндської дивізії погодилися зайняти Проскурів, де знаходився армійський комітет. Вранці

3 грудня 6-й Фінляндський полк з музикою і розгорнутими червоними прапорами вступив до Проскурова. Армійський комітет було розпущено. Місцеві більшовики спільно з представниками 6-го Фінляндського полку та кількох інших військових частин створили армійський ВПК. Більшовики й ліві есери отримали більшість у складі ВПК, головою якого став А. Ленговський (лівий есер). 6-й Фінляндський полк перейшов до Бару і взяв під контроль штаб 7-ї армії. Не ризикнувши сперечатися з розпропагандованими солдатами, командувач армії генерал Я. Цихович погодився співпрацювати з армійським ВПК¹⁰.

Важливим інструментом впливу більшовиків на настрої вояцької маси у ці дні став дозвіл Раднаркому на ведення переговорів про перемир'я з австро-німецьким командуванням. Марно українські фронтові організації закликали вояків-українців утриматися від переговорів з противником. „Перемир'я фактично здійснено військами,“ – телеграфували зі штабу 7-ї армії¹¹. 30 листопада ВПК Особливої армії відправив до німецького командування в Ковелі делегацію, яка невдовзі підписала угоду про встановлення перемир'я на відтинку армії. ВПК 11-ї армії також розпочав переговори з противником, які скінчилися укладенням перемир'я. Ці заходи схвалили вояки, готові сприяти усьому, що наближало війну до завершення.

Питання про владу на фронті мав вирішити II надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту, що розпочався 1 грудня у Бердичеві. Підтримка з боку безпартійних делегатів забезпечила більшовикам та лівим есерам вирішальну більшість голосів. З'їзд відхилив спроби підпорядкувати Південно-Західний фронт урядові УНР й відмовився визнати Центральну Раду вищим органом влади в Україні. Як вищий орган влади на фронті було обрано тимчасовий військово-революційний комітет (українська фракція відмовилася брати участь у виборах). До складу ВПК увійшли 17 більшовиків, 6 лівих есерів, 9 есерів, 2 меншовики і 1 безпартійний соціаліст. Головою ВПК став більшовик Г. Разживін¹².

Не бажаючи мати справу з більшовиками, генерал Н. Володченко під приводом хвороби здав командування начальнику свого штабу, генералу Н. Стогову. На столі головнокомандувача вже лежала телеграма про створення Українського фронту, але Стогов залишив це повідомлення без відповіді. Генерал, кар'єра якого пішла вгору з початком революції, вирішив за краще пообіцяти делегатам фронтового з'їзду виконувати усі розпорядження ВПК¹³.

7 грудня надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту завершив роботу. А вже 9 грудня фронтовий ВПК своїм першим наказом оголосив, що вся влада в країні належить Раднаркому, а в армії – Верховному головнокомандувачеві Н. Криленку. При цьому повідомлялося, що ВПК „взяв владу на Південно-Західному фронті до своїх рук і працюватиме в контакт з Українською Радою“. Будь-яка протидія чи невиконання наказів Ставки і ВПК розцінювались як „злочин проти революції“¹⁴. Щоправда, того самого дня виявилось, що влада фронтового ВПК не безмежна: генерал Н. Стогов відмовився виконати розпорядження ВПК щодо заборони пересування військ, мотивуючи це неприпустимістю розпалення громадянської війни на Південно-Західному фронті.

Тим часом у багатьох військових частинах створювалися військово-революційні комітети, запроваджувалося виборне начало. Так, зі штабу 11-ї армії повідомляли: „У нашій армії самочинно запроваджується в життя проект декларації народних комісарів з військових справ: у корпусах революційні комітети, а в штабі армії створений штабний чи, як він сам себе називає, командний комітет запроваджують фактично виборне начало... Внаслідок усіх цих дій командний склад, офіцери і чиновники поставлені у вкрай важке становище. Армійський революційний комітет, за власною заявою, недостатньо авторитетний, щоб керувати діяльністю інших комітетів; таким чином, в армії геть відсутнє будь-яке стримуюче начало...“¹⁵

Бажаючи зберегти армію для радянського уряду, фронтовий ВПК закликав вояків утриматися від самочинного залишення фронту. Водночас, комітетники намагались припинити здійснювані військами грабунки і погроми. „Робітничая селянська революція перемогла. Вона передала всю владу в країні до рук робітників і селян, вона зламала опір буржуазії... Усі багатства країни віднині належать народу, і обов'язком кожного солдата революційної армії є охорона цих багатств. Жодні розгроми народного майна неприпустимі, – йшлося в одному зі звернень фронтового ВПК. – Військово-революційним комітетам армії і корпусів, полковим комітетам та іншим солдатським організаціям ставиться в обов'язок вживати усіх заходів для охорони їх і до недопущення розгромів“¹⁶.

Та якщо більшовики й хотіли зберегти армію як боездатну силу, то лише для того, щоб використати її проти „внутрішньої контрреволюції“. 13 грудня голова ВПК 21-ї дивізії (3-й Кавказький корпус) телеграфував до Ставки: „Полки 21-ї пішої дивізії цілком надійні для боротьби з контрреволюцією і в будь-який момент виділять число багнетів для захисту народного уряду, який вимагає безжално давити ворогів народу, що підняли повстання“. „Щодо боротьби з контрреволюцією, розпочато виділення загонів,“ – повідомляв голова ВПК 11-ї армії А. Устьянцев¹⁷. ВПК 1-го Гвардійського корпусу ухвалив тримати наготові кілька підрозділів для боротьби з „контрреволюційним виступом де б то не було“¹⁸. До переліку потенційних „контрреволюціонерів“ на початку грудня 1917 р. потрапляли й прихильники Української Центральної Ради. Погіршення стосунків між Центральною Радою і Раднаркомом позначилося на ставленні армійських більшовиків до українських військових організацій. Військово-революційні комітети ігнорували розпорядження української влади, обмежували діяльність національних осередків. За повідомленням Всеукраїнської ради військових депутатів, у 32-му корпусі „більшовики роблять бешкети і не допускають розпоряджень української влади до людей“¹⁹. Під час перевороту в Особливій армії було заарештовано офіцерів-українців 503-го Чигиринського полку (126-та дивізія).

Ще влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті розпочалася українізація кількох військових з'єднань, найбільш відомим серед яких був 34-й корпус. Його командир, генерал П. Скоропадський, нащадок давнього козацького роду, прагнув цілковито українізувати свої частини разом з

вищим командним складом²⁰. 34-й корпус, який ще неофіційно називали 1-м Українським, здійснював українізацію у військовому таборі поблизу Меджибожа, звідки наприкінці листопада мав вирушити на фронт. Однак вже перші спроби відправити частини на позиції зазнали невдачі: один полк 104-ї дивізії замість вирушити на фронт самочинно виїхав до Києва, інший затримався на ст. Калинівка, а ще два полки зупинились на ст. Шепетівка, не побажавши їхати далі. 153-тя дивізія залишалася у Меджибожі, звідки мала бути скерована на охорону тилового району.

Українізації підлягав також розташований у районі Збаража 6-й корпус (11-та армія). Обидві дивізії цього корпусу перебували на позиціях, очікуючи зміни частинами П. Скоропадського. Вояки хвилювалися, бажаючи якомога швидше потрапити в запілля. Але справа остаточно загальмувалася, коли на початку грудня ВРК 7-ї армії, посилаючись на розпорядження Ставки про заборону пересування військ, скасував перевезення ешелонів 104-ї дивізії на позиції.

Українізацію на Південно-Західному фронті здійснювали ще три дивізії, які перебували у складі різних військових з'єднань і займали позиції на різних відтинках фронту. 100-та і 113-та дивізії знаходилися на Волині, 108-ма дивізія – на Поділлі. Внаслідок пануючого у військах загального хаосу, а також нестачі національно свідомих офіцерських кадрів українізація цих дивізій була далекою від завершення. Крім того, у листопаді 1917 р. окремі частини й підрозділи на фронті також розпочали українізацію. Зокрема, у Шепетівці українізувався 10-й запасний полк, який ухвалив резолюцію про підтримку Центральної Ради. У районі Бару українізувалася 10-та кавалерійська дивізія. В 11-й кавалерійській дивізії почав українізацію 11-й Чугуївський уланський полк. Звинувачення у „контрреволюційності”, що лунали на адресу Центральної Ради зі шпальт армійської преси, викликали протести українських військових організацій. Так, українська рада 34-го корпусу ухвалила: „Обміркувавши питання про домагання більшовиків відносно Центрради, корпусна рада 1-го Українського корпусу зазначає, що великі принципи рускої революції свободи, равенства і братства належать в рівній мірі всім народам Росії і що принцип самовизначення народів є здобуток усіх і повинен проводитись в життя без всяких перешкод з боку тих чи інших груп російського громадянства. Рада рахує домагання більшовиків захватити владу на Україні в свої руки противними в корні принципу самовизначення народів і зазначає, що більшовикам належить їхати на свою країну і там організувати владу, а на Україні є уже дійсно демократична влада в лиці Центральної Ради і Генерального Секретаріата, яку вибрала вся українська демократія”²¹.

Бажаючи підпорядкувати Південно-Західний фронт українському урядові, генеральний військовий секретар УНР С. Петлюра прагнув не допустити захоплення влади над військами військово-революційними комітетами. Поки прихильники „робітничо-селянської революції” намагалися перехопити управління військами, він зважував можливість використання проти більшовиків українізованих частин.

Передусім, С. Петлюра збирався ввести надійні війська у Проскурів, щоб нейтралізувати 2-гу Фінляндську дивізію,

знешкодити ВРК 7-ї армії й взяти під контроль проскурівський залізничний вузол. Однак українізована 108-ма дивізія знаходилася у районі на захід від Гусятина, в оточенні розпропагандованих частин 7-го Сибірського, 12-го і 41-го корпусів. Враховуючи заборону пересування військ на фронті, дивізія навряд чи могла безперешкодно відбутися до Проскурова. Залишався ще 11-й Чугуївський уланський полк зі складу 11-ї кавалерійської дивізії, який українізувався. Чугуївці знаходились у районі Летичева і могли без перешкод дістатись Проскурова навіть похідним порядком.

8 грудня С. Петлюра повідомив Н. Стогова: „Згідно з донесенням залізничного комітету, становище в Проскуріві стало нестерпним внаслідок постійного насилля і безчинств солдатів. З огляду на те, що Проскурів знаходиться у розташуванні армії, вважаю необхідним прийняття Вами рішучих вказівок командарму про необхідність направити негайно в Проскурів кінний полк для боротьби з анархією”. Головнокомандувач переадресував цю телеграму начальникові проскурівської залози, який відповів: „Станція Проскурів охороняється двома ротами Фінляндського полку. За рішенням ВРК у Проскуріві кінний полк розташувати не можна за відсутністю приміщень, зайнятих зараз фінляндцями”²².

Водночас з'ясувалося, що підрозділи 11-го Чугуївського уланського полку не менш розпропагандовані, аніж частини 2-ї Фінляндської дивізії. Покладатися на чугуївців стало неможливо і С. Петлюра був змушений відмовитись від планів негайного знешкодження ВРК 7-ї армії.

У 11-й армії перспектива боротьби з більшовиками силами українізованих частин виглядала дещо краще. 100-та дивізія під команду полковника В. Грживо-Домбровського (9 000 вояків-українців) знаходилася у районі Бродів і входила до складу 32-го корпусу. В корпусі діяв більшовицько-есерівський ВРК, але існували й численні українські осередки. При умові швидких і рішучих дій 100-та дивізія могла захопити залізничний транспорт у Радзивиліві й бодай частину своїх сил відправити у розпорядження уряду УНР. Допоки вузлові залізничні станції у Здолбунові й Шепетівці залишалися поза контролем більшовиків, ешелони з частинами 100-ї дивізії могли без перешкод дістатись будь-якого району на Правобережжі.

Найбільшою українською військовою силою в 11-й армії був 6-й корпус, розташований у районі Збаража. Однак вояки-українці 4-ї й 16-ї дивізій були надзвичайно пригнічені тривалим і безрезультатним очікуванням зміни на позиціях. Розчарувавшись у Центральній Раді, чимало з них активно підтримували більшовицькі гасла. Щоб хоч якось піднести бойовий дух українців 6-го корпусу, 13 грудня С. Петлюра наказав розпочати формування на базі його частин 2-го Січового Запорізького корпусу. Командиром новоствореного з'єднання став начальник 16-ї дивізії генерал Г. Мандрика²³. Корпус мав складатися з 4-ї і 5-ї Українських дивізій, які виділялися відповідно з 16-ї й 4-ї російських. Переформування відбувалося безпосередньо на позиціях, що позбавляло цей процес упорядкованості й планованості. Нагляд за розподілом військового майна мав здійснювати корпусний ВРК, в якому переважали більшовики.

Та поки відбувалося формування українських частин, біль-

Н. Криленко

М. Бонч-Бруєвич

Генерал Я. Гандзюк

шовики завершили переворот в 11-й армії. 14 грудня тимчасовий армійський ВРК усунув від командування армією генерала М. Промтова і призначив натомість „громадянина” Євдакова²⁴. Невдовзі армійський з'їзд обрав постійний склад ВРК, в якому переважали більшовики (головою залишився А. Устьянцев). Щоправда, армійський ВРК не мав у своєму розпорядженні надійної військової сили. Незважаючи на резолюції солдатських мітингів про підтримку Рад, жодна військова частина не поспішала до Старокостянтинова на захист військово-революційного комітету.

Водночас було довершено переворот в Особливій армії. 10 грудня надзвичайний з'їзд армії обрав постійний армійський ВРК, у складі якого більшовики й ліві есери мали вирішальну більшість. Очолив комітет більшовик Ю. Гузарський. 15 грудня ВРК заявив про взяття влади в армії до своїх рук²⁵. Командарм Ф. Рерберг зобов'язався виконувати розпорядження комітетників, тож викликати 126-ту дивізію до Рівного не довелося.

Українська армійська рада і рада рівненської залози засудили дії ВРК як насильницьке захоплення влади „купкою узурпаторів”, але нічого не вдіяли²⁶. Тим часом на південь від Луцька знаходилась українізована 113-та дивізія під команду генерала Ківекеса (122 офіцери-українці і 7925 вояків-українців). Щоб захистити штаб Особливої армії від „узурпаторів”, досить було зайняти Рівне силами 113-ї дивізії. Дивізія цілком могла дістатися похідним порядком до залізничної станції у Радзивилові, звідки відбути до Рівного. За винятком 126-ї дивізії, частини 1-го Туркестанського й 39-го корпусів не виявляли надмірного революційного ентузіазму і навряд чи могли перешкодити воякам-українцям. Крім того, у Колках перебував ударний батальйон 102-ї дивізії (44-й корпус), що виділив зі свого складу всіх росіян і був перейменований на гайдамацький курінь смерті. Поки більшовики не встигли захопити владу в 44-му корпусі, курінь також міг бути використаний для захисту Рівного. Але керівники українських організацій зволікали, не бажаючи своїми діями доливати олії у вогонь братовбивчого конфлікту.

Головною українською військовою силою на Південно-Західному фронті залишався 34-й корпус генерала П. Ско-

ропадського. Бригада 104-ї дивізії (413-й Порховський і 415-й Бахмутський полки) знаходилася у Шепетівці, а 416-й Верхньодніпровський полк переїхав до Фастова. Водночас усі чотири полки 153-ї дивізії залишалися у військовому таборі в Меджибожі. Дисципліна у лавах 34-го корпусу залишала бажати кращого, але частини все ще зберігали боєздатність. Аристократ і федераліст П. Скоропадський не любив більшовиків і був готовий послужити своїй малій батьківщині, захищаючи її від навали розпропагандованого воїнства з фронту.

Розташування частин 34-го корпусу давало певні переваги в разі зіткнення з більшовиками. Присутність частин 104-ї дивізії в Шепетівці забезпечувала українській владі контроль над цією вузловою залізничною станцією. 153-тя дивізія могла бути використана проти 2-ї Фінляндської дивізії (Проскурів) або 2-го Гвардійського корпусу (Жмеринка).

Першорядне значення мало питання про контроль над штабом Південно-Західного фронту. Бердичів, невеличке повітове містечко Київської губернії, залишався поодаль політичних буревіїв. Робітники місцевого машинобудівного заводу й кількох малих підприємств доволі байдуже ставилися до більшовицької пропаганди. Революційно налаштовані молоді люди гуртувалися довкола петроградської студентки, доньки варшавського фабриканта Рози Сломницької. Залоза міста також була незначною: відділ 2-ї Житомирської школи прапорщиків (здійснював охорону штабу фронту), 445-та дружина державного ополчення, 4-й Український важкий гарматний дивізіон.

Щоб убезпечити штаб фронту від більшовицьких зазіхань, С. Петлюра вирішив направити до Бердичева надійну українську частину. Але на фронті знайти потрібні сили вдалося не відразу. Розташовані у Шепетівці 413-й і 415-й полки понад усе прагнули виїхати в запілля: у разі відправки до Бердичева одного полку, інший виїхав би слідом. 416-й Верхньодніпровський полк взагалі не збирався повертатися в бік фронту. 153-тя дивізія знаходилася у Меджибожі, де могла знадобитися для боротьби зі „збільшовиченими” військами. Залишалися українізовані війська 6-го корпусу. Розташовані неподалік залізничної станції (Збараж), части-

ни 4-ї або 16-ї дивізії могли бути легко передислоковані до Бердичева.

6 грудня С. Петлюра звернувся до командування фронту з проханням направити до Бердичева піший полк і гарматну батарею зі складу 6-го корпусу, відразу ж після зміни їх на позиціях. Однак командування категорично відмовилося від подібних передислокацій, допоки призначені для зміни частини 104-ї дивізії не прибудуть до збаразького району. С. Петлюра зажадав від П. Скоропадського якомога швидше вивести війська на фронт, але 413-й і 415-й полки погоджувалися виступити на позиції лише разом з іншими частинами 104-ї дивізії²⁷. Не чекаючи розв'язання справи, українська рада 6-го корпусу за кілька днів спорядила 15-й Шліссельбурзький полк для відправки до Бердичева.

Поки з'ясовувалась можливість зміни на позиціях 6-го корпусу, С. Петлюра вирішив залучити до охорони штабу Південно-Західного фронту й українізовані підрозділи з інших фронтів. 9 грудня він наказав перевести до Бердичева 2-й і 4-й взводи 1-ї Української сердюцької ординарської сотні (колишнього 3-го ординарського ескадрону). Обидва підрозділи охороняли армійські штаби: перший – на Західному фронті, другий – на Румунському. Для Н. Стогова, який прагнув будь-що уникнути громадянської війни, це виявилось вже занадто. Генерал заявив українській фронтовій раді, що його штаб не потребує військової охорони²⁸.

Заходи С. Петлюри не залишилися без уваги з боку фронтового ВРК. На першому ж засіданні військово-революційного комітету А. Гриневич звернув увагу членів ВРК на намір Петлюри зайняти Бердичів. 9 грудня комітетники призначили комендантом міста більшовика С. Медведовського й водночас заборонили Н. Стогову здійснювати будь-які передислокації військ без відома ВРК, оскільки „таке пересування частин в запілля вноситиме деморалізацію в армії, а також неприпустиме з огляду на умови перемир'я і перевантаження залізниць збільшенням відсотка відпускних”²⁹. Виняток було зроблено лише для 104-ї дивізії, якій дозволено переїхати до збаразького району, щоб змінити на позиціях 6-й корпус.

Спроби української влади підпорядкувати собі штаб Південно-Західного фронту викликали не менше обурення серед членів фронтового ВРК, аніж пропуск урядом УНР козацьких частин на Дон. 11 грудня комітетники обговорили ставлення до Центральної Ради: „Товариш Разживін доповідає, що 5 – 6 дивізій козаків повантажилися у вагони і хочуть їхати на Дон – козаки всі пішли з позицій. Крім того, представники української Ради відкрито заявляють, що Рада має намір здобути штаб фронту. Петлюра вже віддає штабу фронту розпорядження. Штаб розгубився і не знає, кому підкорятися – Ставці чи Раді. Військово-революційний комітет хоче встановити контакт з Радою, але Рада йде на відвертий виклик. Українізація штабу викликає національну ворожнечу на фронті, там знаходиться до 75% загальноросійських військ. Знаходить необхідним мати реальну силу в Бердичеві. Пропонується вказати Раді на те, що ми хоча й на терені України, але тут більшість армій складаються з загальноросійських військ, наші розпорядження стосуються фронту, але не українських поселень”. Заступник голови

ВРК, більшовик М. Коковіхін заявив, що „Україна стала у тісний зв'язок з Доном і тим самим підтримує всі чорні сили, які згрупувалися на Дону”³⁰.

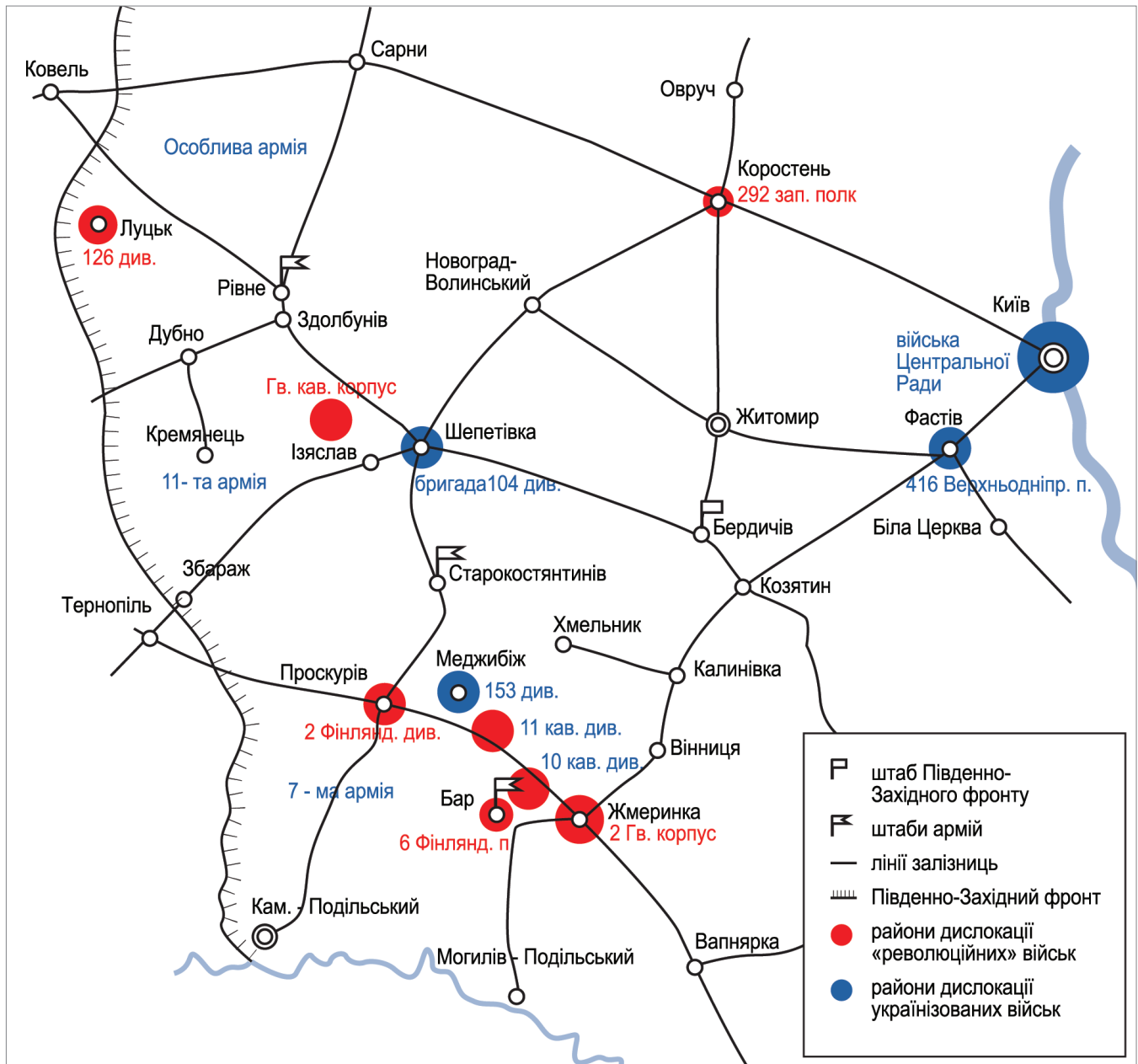
Засудивши політику Центральної Ради, ВРК Південно-Західного фронту вирішив оголосити себе під охороною бердичівської залоги і запропонував українській владі припинити будь-яке пересування військ. Крім того, ВРК зажадав від Центральної Ради „припинити пропуск козацьких військ на Дон і не чинити перешкод пересуванню радянських військ”³¹. У телеграмі, адресованій С. Петлюрі, йшлося: „Військово-революційний комітет вимагає не допустити повантаження 5-ї Донської дивізії, розглядаючи рух козацьких військ як дезертирство і зраду. Сприяння цьому з боку генерального секретаря розглядатиметься як похід проти воєнків фронту”³².

Поки військово-революційний комітет очікував на відповідь Петлюри, українська рада 6-го корпусу спромоглась відправити ешелони 15-го полку до Бердичева. 13 грудня на бердичівський вокзал прибув 1-й батальйон 15-го Шліссельбурзького полку. Під акомпанемент полкового оркестру вояки-українці пройшли центральною вулицею міста. Члени фронтового ВРК зібралися на екстрене засідання, щоб обговорити засоби протидії Центральній Раді. Обурення комітетників лише збільшилось, коли стало відомо, що Петлюра віддав наказ про українізацію 2-ї Житомирської школи прапорщиків.

Того самого дня С. Петлюра призначив голову української фронтової ради П. Певного тимчасово виконувачем обов'язків комісара Південно-Західного фронту. У першому ж своєму наказі П. Певний повідомив: „Всі мають знати, що на українському терені влада належить лише Центральній Раді й урядові Народної Української Республіки – Генеральному Секретаріату”³³. Фронтовий ВРК відразу оголосив усі накази й розпорядження Певного недійсними: „Голова української фронтової ради, не виражаючи волі воєнків фронту, самочинно оголосив себе комісаром Південно-Західного фронту. ВРК Південно-Західного фронту наказує не виконувати жодних розпоряджень самозваного комісара. Наказується виконувати лише розпорядження ВРК фронту і армій, обраного з'їздом Південно-Західного фронту”³⁴.

ВРК Південно-Західного фронту негайно викликав до Бердичева одну з дивізій 2-го Гвардійського корпусу. У відповідь С. Петлюра повідомив ВРК: „Розглядаю це розпорядження як порушення прав Української Республіки. Наполягаю на відміні його. Повідомляю на додачу до раніше відправлених вам повідомлень, що ніякі пересування ешелонів на терені України без відома воєнгенсекретарства допущені не будуть, також вважаю неприпустимим і таким, що порушує права Української Республіки, віддачу Вами розпоряджень на Український фронт без попереднього зношення зі мною”³⁵. Іншою телеграмою С. Петлюра зажадав від Н. Стогова скасувати розпорядження фронтового ВРК про переїзд частин 2-го Гвардійського корпусу до Бердичева. При цьому генеральний військовий секретар додав: „Повідомляю, що всі військові частини міста Києва, які загрожували Українській республіці, роззброєно і вислано за межі

Становище у тилловому районі Південно-Західного фронту. Початок грудня 1917 р.

Україні – так буде вчинено зі всякою частиною, що зазіхне на свободу Української Республіки”³⁶.

Намагаючись запобігти кровопролиттю, генерал Н. Стогов закликав Ставку і генеральне військове секретарство УНР мирним шляхом залагодити усі політичні розбіжності. Але 13 грудня начальник штабу Ставки Верховного головнокомандувача М. Бонч-Бруевич телеграфував Н. Стогову: „Вам належить підкорятися лише Ставці. Ані фронтова рада, ані Центральна Рада віддавати вам наказів не можуть. Повноважним органом на місці є лише фронтовий комітет і його орган, військово-революційний комітет, [з] якими належить працювати у цілковитому контакті”. Стогов відповів на це повідомлення сповненою розпачу телеграмою, у якій передрікав початок збройної боротьби між більшовиками та українцями. „Громадянська війна на Південно-Західному фронті майже неминуча... – писав генерал. – Вважаю обов’язком російського солдата прохати всіх опам’ятатися,

домовитися і запобігти хоча б в останній момент будь-якій можливості виникнення громадянської війни на Південно-Західному фронті”³⁷.

2-й Гвардійський корпус, до якого звернувся по допомогу фронтовий ВРК, справедливо вважався найбільш „збільшовиченим” з’єднанням серед військ Південно-Західного фронту. 25-тисячний корпус фактично вийшов з підпорядкування командувачу, відмовившись залишити самочинно зайнятий жмеринський район. Військово-революційний комітет, що захопив владу в корпусі, складався майже виключно з більшовиків; головою ВРК був військовий лікар В. Зенькович. Пригноблений революційними переминами, командувач корпусу генерал В. Чернавін слухняно виконував накази ВРК. Є. Бош згадувала, що командний склад не лише не саботував розпорядження ВРК, але й „надавав цілковите сприяння у постачанні й матеріальному обслуговуванні корпусу”³⁸. Особливо розпропагандованими були

частини 3-ї Гвардійської дивізії: Литовський і Волинський гвардійські полки, 3-тя Гвардійська гарматна бригада.

У складі 2-го Гвардійського корпусу перебувала значна кількість вояків-українців. Наприклад, у Кексгольмському полку налічувалося 600 українців, у деяких інших полках – близько 1 000³⁹. Більшість з них активно підтримували революційні гасла й не відокремлювали себе від вояків інших національностей. Так, керівником більшовицької парторганізації у корпусі був В. Упир – полтавський селянин, що на фронті став членом РСДРП(б) й навіть був обраний делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад. Втім, серед вояків-українців були й прихильники національного відродження: у Кексгольмському й Литовському полках, 2-й і 4-й батареях 3-ї Гвардійської гарматної бригади діяли українські ради. Діяльність національних осередків не зустрічала перешкод, якщо не була пов'язана зі створенням української збройної сили. Зокрема, 8 грудня полковий комітет Кексгольмського полку заборонив перехід вояків-українців до лав українських частин, мотивуючи це наближенням демобілізації, а також тим, що з початку революції часу на таке виділення було вдосталь⁴⁰.

11 грудня С. Петлюра наказав воякам-українцям 2-го Гвардійського корпусу, „вірним українській справі та українському урядові”, виділитися в українські полки. 15 грудня генеральний військовий секретар УНР розпорядився „внаслідок українізації 2-го гвардкорпусу і запланованого його зосередження на правому березі Дніпра” надати усім його воякам російської національності право місячної відпустки на батьківщину⁴¹. Однак жодного розпорядження Петлюри гвардійці не виконали. Корпусний ВРК вирішив, що розпорядження про українізацію частин корпусу „виконання не підлягає”. Вояки-українці Кексгольмського полку взагалі відмовилися підлягати наказам „буржуазної” Центральної Ради й заявили про підтримку Раднаркому⁴².

Керівники Революційного польового штабу при Ставці мали намір відправити 2-й Гвардійський корпус у Донбас, для операцій проти Каледіна, або ж використати його для боротьби проти Центральної Ради в Україні. 12 грудня штаб скерував до корпусу кількох своїх представників із завданням сформувавши з гвардійців зведений загін „для боротьби з контрреволюційними військами Каледіна”⁴³. Та поки емісари прямували до Жмеринки, корпус отримав наказ від ВРК Південно-Західного фронту: якомога швидше відправити до Бердичева 3-тю Гвардійську дивізію й привести інші частини у стан бойової готовності.

Батальйон 15-го Шліссельбурзького полку і 2-га Житомирська школа прапорщиків не могли протистояти цілій дивізії – тим більше, що шліссельбуржці були не в найкращій формі. У Києві саме роззброїли російську залозу і керівники уряду УНР очікували, що зосереджені в столиці війська знадобляться для відбиття агресії Раднаркомом на Лівобережжі. Тож для протидії армійським більшовикам С. Петлюра вирішив використати розташовані на Правобережжі частини 34-го корпусу.

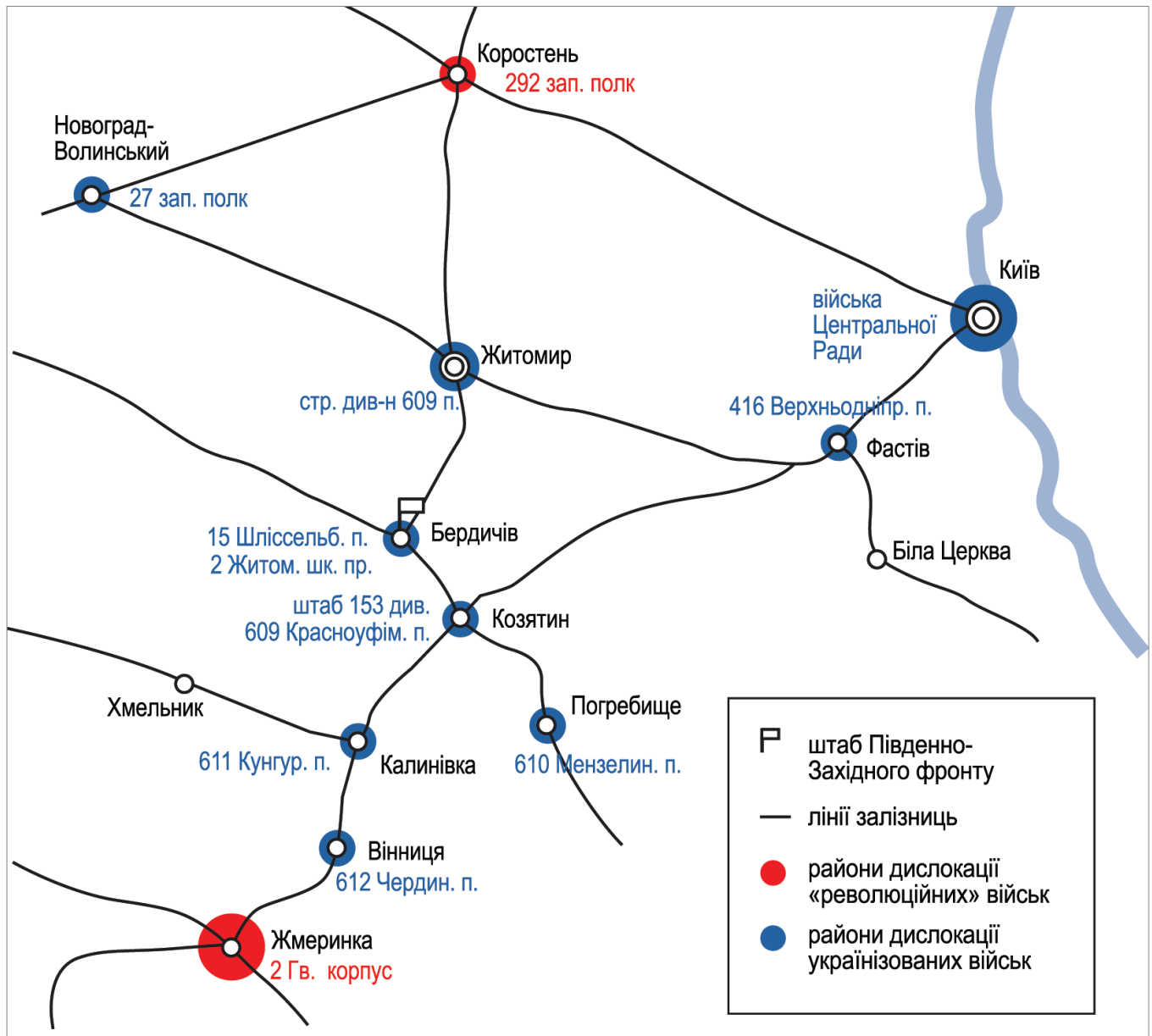
13 грудня С. Петлюра повідомив штаб П. Скоропадського про те, що 34-й корпус переходить у його розпорядження. Командуванню фронту було повідомлено, що корпус одержав „особливе завдання”⁴⁴. Як пояснив під час телеграфної

розмови зі штабом 34-го корпусу начальник українського Генштабу генерал Б. Бобровський, на П. Скоропадського покладено оборону київського району від наступу розпропагандованих військ з фронту. „Дозволю для цієї цілі користуватися всіма українськими військами правобережного району і залучати надійні неукраїнські війська, – підкреслив Б. Бобровський. – До подальших розпоряджень Ви підпорядковуєтесь безпосередньо мені й маєте виконувати лише мої розпорядження”⁴⁵.

Ставка продовжувала видавати накази про виведення 34-го корпусу на позиції, але це вже нікого не цікавило. Розгубленим посланцям 6-го корпусу деякі офіцери-українці 104-ї дивізії радили залишати фронт, приєднуватися до 34-го корпусу і спільно розпочинати боротьбу проти більшовиків. П. Скоропадський разом зі штабом 34-го корпусу переїхав до Білої Церкви, щоб звідти керувати обороною Правобережжя. На 416-й Верхньодніпровський полк (2 500 вояків), підрозділи якого осіли у Фастові та Білій Церкві, було покладено охорону тилового району. Бригада 104-ї дивізії (4 800 вояків) мала утримувати Шепетівку від „збільшовичених” військ з фронту. Для операцій проти 2-го Гвардійського корпусу призначено розташовану в Меджибожі 153-тю дивізію (10 000 вояків).

На цей час 153-тя дивізія вже була українською за своїм рядовим і молодшим офіцерським складом. Проте вищі командні посади в дивізії обіймали офіцери-росіяни або українці, що були такими лише за походженням. Начальник дивізії генерал В. Клименко походив з дворян Полтавської губернії, але не виявляв надмірних симпатій до українського національного руху. Жоден з чотирьох командирів полків не володів українською мовою і не співчував державному відродженню України. На цьому ґрунті відносини між старшими офіцерами та вояками-українцями часто були доволі напруженими. Крім того, у лавах дивізії виявилось багато новобранців, не привчених до військової дисципліни. Серед вояків панували антивоєнні настрої, а моральний стан загалом був гіршим, ніж у 104-й дивізії. Піднести бойовий дух вояків намагалися українські ради, що стали осередками національного життя в частинах. Полки неофіційно носили імена видатних національних діячів: 609-й Красноуфімський полк – ім. П. Полуботка, 610-й Мензелінський полк – ім. П. Сагайдачного, 611-й Кунгурський полк – ім. П. Дорошенка, 612-й Чердинський полк іменувався Гайдамацьким. Щоб захистити київський район від військ Південно-Західного фронту і не допустити 2-й Гвардійський корпус до Бердичева, П. Скоропадський наказав 153-й дивізії зайняти залізницю Житомир – Вінниця. Для цього ешелонам дивізії належало переїхати зі ст. Деражня до зайнятої гвардійцями Жмеринки й прямувати далі на північ. Інший можливий шлях пролягав через Проскурів і Старокостянтинів. Але в обох цих містах поряdkували більшовицькі військово-революційні комітети, а Проскурів займала 2-га Фінляндська дивізія. Враховуючи настрої вояків, П. Скоропадський вирішив не наражати ешелони 153-ї дивізії на небезпеки прифронтової смуги. Генералу В. Клименку було доручено якомога швидше провезти дивізію через Жмеринку, перш ніж гвардійці виступлять на Вінницю – Бердичів.

Розташування частин 153-ї дивізії. 16 грудня 1917 р.

Підрозділи 609-го Красноуфимського полку, що першими вирушили зі ст. Деражня, без перешкод прослідували через Жмеринку. Гвардійцям і на думку не спало затримати ешелони, що прямували з фронту в запілля. „Революційні” вояки були зайняті обговоренням наказу фронтового ВРК про відправку 3-ї Гвардійської дивізії до Бердичева. Як з’ясувалося, солдати зовсім не поспішали залишати жмеринський район. Кілька днів вони мітингували і лише 15 грудня один з батальйонів Волинського гвардійського полку почав вантажитись для відправки на Бердичів. На цей час авангардний ешелон 609-го Красноуфимського полку вже дістався Житомира.

Того самого дня, коли волинці вирушали до Бердичева, до 2-го Гвардійського корпусу прибули емісари Революційного польового штабу при Ставці В. Фейерабенд і Є. Лисяков. Маючи завдання сформувати з гвардійців загін для відправки на Дон, В. Фейерабенд був уповноважений Ставкою „розпоряджатися для боротьби з контрреволюційним заколотом

Каледіна і Ко усіма військовими частинами, розташованими в запілля Південно-Західного і Румунського фронтів”⁴⁶. Вважаючи своїм головним завданням організацію експедиції на Дон, Фейерабенд і Лисяков відводили операціям проти Центральної Ради другорядну роль. На скликаній ними нараді корпусного ВРК було вирішено відправити до Бердичева замість усієї 3-ї Гвардійської дивізії лише Волинський і Литовський полки. Петроградський полк мав залишатися у районі Жмеринка – Бар, на Кексгольмський полк було покладено охорону жмеринського залізничного вузла. Для дій проти Каледіна створювався „штаб Західного загону в справах боротьби з контрреволюцією” на чолі з В. Фейерабендом⁴⁷.

Тим часом частини 153-ї дивізії ще залишалися у районі Меджибіж – Деражня. Довідавшись, що батальйон Волинського гвардійського полку виїхав зі Жмеринки у бік Вінниці, генерал В. Клименко негайно викликав проти гвардійців підрозділи 609-го полку з Житомира (стрілецький дивізіон,

кулеметну команду, відділи піших і кінних розвідників). Залізничний комісар одержав наказ затримати ешелон волинців на ст. Вінниця.

Затримати гвардійців у Вінниці не вдалося, але стрілецький дивізіон 609-го полку без зайвих зволікань вирушив назустріч „революційним” військам. У ніч на 16 грудня стрільці прибули до ст. Голендри, де о 6 год. ранку і роззброїли гвардійський ешелон. Обеззброєних волинців повантажили у вагони і відправили до Росії. 612-й Чердинський полк, що саме від'їхав з Деражні у напрямку Жмеринки, отримав від генерала Клименка наказ роззброїти інші гвардійські підрозділи на підступах до Вінниці або ж розібрати залізничний тор між Вінницею і Жмеринкою⁴⁸.

Боездатність гвардійців значно поступалася їхньому „революційному ентузіазмові”. Другий батальйон Волинського полку, що мав вирушити до Бердичева слідом за першим, відмовився їхати, лишень дізнався про роззброєння своїх товаришів українськими військами. Помітингувавши, частина вояків-українців оголосила нейтралітет у боротьбі з Центральною Радою. Як згадував В. Фейерабенд, на скликаній ним нараді революційних активістів і командного складу гвардійців „з'ясувалася повна інертність командного складу корпусу й цілковита відсутність у корпусі справді революційних діячів”⁴⁹.

З організацією експедиції на Дон також виникли труднощі. Головною перешкодою стала відсутність у Жмеринці потрібної кількості залізничних вагонів – у наявності виявилось лише 300, а потрібно було щонайменше 1890. 16 грудня більшовицький „главковерх” Н. Криленко наказав командуванню Південно-Західного фронту негайно подати до ст. Жмеринка, Бар, Сербинівці ешелони для „революційного загону” 2-го Гвардійського корпусу, що мав вирушити на Дон⁵⁰. Начальник військових сполучень Південно-Західного фронту віддав усі розпорядження, необхідні для виконання цього наказу. Але того самого дня він отримав телеграму від С. Петлюри: „Пропоную Вам негайно скасувати зроблене Вами без мого дозволу розпорядження про наряд ешелонів для 2-го Гвардійського корпусу, що веде до неминучого і даремного кровопролиття. У разі невиконання Вами даної вимоги Вас буде негайно усунено з посади”⁵¹. Розпорядження про подачу ешелонів для „революційного загону” було скасовано і 2-й Гвардійський корпус залишився у жмеринському районі.

Гвардійці намагалися протестувати проти дій української влади. Так, 17 грудня комітет Кексгольмського гвардійського полку ухвалив негайно зажадати від Центральної Ради та „її вождя Петлюри” повернути роззброєним підрозділам зброю і обмундирування. „Якщо це не буде ними виконано, – йшлося у резолюції, – то наш Гв. Кексгольмський полк, всі як один, виступить зі зброєю в руках, за допомогою своїх товаришів [з] корпусу вчинить з ними, не зупиняючись ні перед чим, що б йому не загрожувало на шляху, і роззброїть всі ті полки, які здійснюють підступне насилля, роззброюють революційні війська, розформують їх та їхню владу, тобто Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, яка не зможе більше ніколи сформуватися”⁵².

Незважаючи на цю грізну постанову, Кексгольмський полк не

прислухався до закликів Фейерабенда і Лисякова роззброїти ешелони 153-ї дивізії, що прямували через Жмеринку на Вінницю. Цей рух відбувався без перешкод, а 610-й Мензелінський полк навіть встиг прийняти зі жмеринського пересильного пункту 810 вояків-українців. Настрій вояків 2-го Гвардійського корпусу змусив В. Фейерабенда зробити висновок у доповіді до Революційного польового штабу, що корпус навряд чи вдасться спрямувати проти Центральної Ради⁵³.

Упродовж 17 грудня останні частини 153-ї дивізії рухалися через Жмеринку на північ. Ледь встигли ешелони дивізії від'їхати з Деражні, як на станцію прибув з Проскурова 5-й Фінляндський стрілецький полк. У Меджибожі залишився лише 31-й інженерний полк, що разом зі своїм командиром корпусним інженером полковником Тянгинським підпорядкувався ВРК 7-ї армії⁵⁴. У Летичеві ніс охоронну службу батальйон 416-го Верхньодніпровського полку, який дотримувався нейтралітету і не збирався нікуди їхати.

Таким чином, завдяки інертності гвардійців 153-тя дивізія безперешкодно зосередилася на відтинку Житомир – Козятин – Вінниця. Штаб дивізії і 609-й Красноуфимський полк розташувалися на ст. Козятин. Стрілецький дивізіон 609-го полку повернувся до Житомира. 612-й Чердинський полк розмістився у Вінниці, охороняючи підступи до міста з боку Гнівані. 610-й Мензелінський полк розташувався на ст. Погребище, а 611-й Кунгурський полк зайняв ст. Голендри і Калинівка.

Щоб не допустити 2-й Гвардійський корпус до Вінниці, українські вояки розібрали залізничний тор поміж станціями Гнівань і Браїлов. Оскільки гвардійці не поспішали вирушати в похід проти Центральної Ради, у районі цих станцій відбувалися лише незначні сутички. 17 грудня кінні й піші розвідники 612-го Чердинського полку затримали поблизу ст. Гнівань 24 розвідників Волинського полку, а волинці полонили 7 гайдамаків.

Потенційну загрозу для української влади становили кілька ескадронів Кавалергардського полку, розміщених у Козятині командуванням фронту для охорони залізничної станції. Солдати грабували і безчинствували; ширилися чутки, що вони готуються виступити на Бердичів. С. Петлюра наказав перевести кінногвардійський загін до іншого міста „для заспокоєння населення”, але гвардійці не поспішали виконувати цей наказ. Та як тільки до Козятина прибули частини 153-ї дивізії, було вжито рішучих заходів. 17 грудня підрозділи 609-го полку за наказом В. Клименка роззброїли ескадрони Кавалергардського полку⁵⁵. Обеззброєних кавалергардів слідом за волинцями вислали до Росії. Цього вистачило, щоб надовго відбити у кінних гвардійців бажання виступати проти Центральної Ради.

Поки 153-тя дивізія завершувала зосередження у вінницькому районі, 16 грудня до Бердичева прибула решта підрозділів 15-го Шліссельбурзького полку. Біля штабу Південно-Західного фронту відразу ж було виставлено українську варту. Фронтний ВРК розпущено, а кількох членів комітету заарештовано й розміщено під вартою в одному з міських готелів. Після цього С. Петлюра наказав перервати телеграфний зв'язок армій фронту зі Ставкою⁵⁶.

Так, завдяки діям українізованих частин Бердичів і найближ-

чі залізничні шляхи до Києва опинилися під контролем влади УНР. 153-тя дивізія генерала В. Клименка слугувала завісою проти 2-го Гвардійського корпусу, а від наступу розпропагандованих військ з фронту тиловий район захищала бригада 104-ї дивізії у Шепетівці. За наказом С. Петлюри, 15-й Шліссельбурзький полк було включено до складу 104-ї дивізії. На цей час полк, згідно з нумерацією частин 2-го Січового Запорізького корпусу, вже іменувався 21-м полком Вільної України. С. Петлюра також підпорядкував П. Скоропадському розташований у Новоград-Волинському 27-й запасний полк, перейменований на діючий український (полк налічував 750 вояків, в тому числі 550 українців). Водночас генеральний військовий секретар УНР наказав розформувати розташований у Коростені 292-й запасний полк, відомий своїми більшовицькими настроями.

Начальник 104-ї дивізії генерал Я. Гандзюк, виходець з селянської родини на Поділлі, підтримував українське відродження і любив повторювати, що його війська є лише „авангардом 30-мільйонного українського народу”⁵⁷. Але керувати цим авангардом в умовах революційного хаосу для генерала, який не надто любив політику, виявилось доволі непросто. Тож разом зі своїм штабом Я. Гандзюк переїхав на постій до Бердичева, а командиром шепетівської групи П. Скоропадський призначив начальника штабу 104-ї дивізії підполковника М. Капустяньського⁵⁸.

Щоб захистити підступи до Києва, С. Петлюра наказав перевести з тилового району до Василькова 10-ту кавалерійську дивізію. На Київщину також мала перейти 9-та кавалерійська дивізія з Румунського фронту. 16 грудня С. Петлюра наказав командувачу Румунського фронту Д. Щербачову „негайно вжити заходів для перевезення 9 кавалерійської дивізії до Білої Церкви”⁵⁹.

Проте спроби Петлюри відправити до Козятина 2-й Січовий Запорізький корпус були безуспішними. „Виборний” командувач 11-ї армії Євдаков і армійський ВПК блокували усі спроби вивести українські частини зі збаразького району. Командир корпусу Г. Мандрика не бажав брати участі у громадянській війні й уникав будь-яких рішень, що могли привести до кровопролиття⁶⁰. Дисципліна у військах 2-го Січового Запорізького корпусу стрімко занепадала, все більше вояків підтримували більшовицькі гасла. Катастрофічна нестача національно свідомих офіцерських кадрів не давала змоги перетворити корпус на боєздатну військову силу.

Та навіть без двох дивізій 2-го Січового Запорізького корпусу становище військ Центральної Ради на Правобережжі в середині грудня 1917 р. здавалося достатньо міцним. Розгром ВПК Південно-Західного фронту позбавив армійських більшовиків керівного центру. Контроль над вузловими залізничними станціями у Шепетівці, Бердичеві й Козятині відрізав „збільшовичені” війська від залізничного сполучення з внутрішніми регіонами країни. Лише через залізничну гілку Жмеринка – Вапнярка частини 7-ї й 11-ї армій могли вийти вглиб України або до південних губерній. Проте С. Петлюра сподівався зайняти Вапнярку однією з українізованих дивізій Румунського фронту і тим самим остаточно закупорити „революційні” війська у трикутнику Проскурів – Жмеринка – Кам’янець-Подільський.

Члени фронтового ВПК, яким вдалося уникнути арешту, негайно видали відозву із закликом боротися проти Центральної Ради і не виконувати наказів Петлюри. Заарештованих членів фронтового ВПК невдовзі звільнили їхні ж власні конвоїри. Г. Разживін, В. Кіквідзе, С. Медведовський та інші провідні комітетники виїхали до Особливої армії. Р. Сломницька направилася в Проскурів, де знаходився ВПК 7-ї армії⁶¹. Більшовики прагнули реваншу й готувалися до мобілізації своїх прихильників.

16 грудня ВПК Особливої армії зажадав від Центральної Ради негайно скасувати всі накази, що стосувалися російських військ Південно-Західного і Румунського фронтів, а також звільнити захоплені українськими частинами штаб Південно-Західного фронту. Український комісар Особливої армії І. Василенко повідомляв С. Петлюрі, що військово-революційний комітет стягує до Рівного війська й готується захопити владу в армії. 19 грудня він телеграфував: „Повідомляю, що сьогодні вночі на Бердичів пройшла кіннота. Ревком стягує сили до Рівного. Сьогодні проходять більшовицькі самокатники з кулеметами. Панцерне відділення на їхньому боці. Ревком отримав розпорядження за будь-яку ціну захопити Київ і Бердичів. Ширяться чутки, що з Могильова будуть спрямовані панцерні потяги”⁶².

III з’їзд 11-ї армії, що відбувся в Кременці 16 – 18 грудня, заявив про підтримку Раднарком. Армійський ВПК звернувся до військ з відозвою, у якій повідомив про арешт членів фронтового ВПК у Бердичеві, роззброєння гвардійських підрозділів у Козятині й російської залози у Києві. Наголосивши, що „робітники, вояки і селяни України – наші брати, а Петлюри – вороги нам та їм”, ВПК закликав війська до боротьби з Центральною Радою⁶³.

II з’їзд 7-ї армії, що відбувся у Проскуріві 15 – 18 грудня, також визнав Раднарком. Спроба українського комісара 7-ї армії Р. Матухна заявити на з’їзді про свої повноваження не мала успіху. Під оплески більшості присутніх делегатів радянський комісар 7-ї армії І. Васянін повідомив, що на цю посаду його призначив II Всеросійський з’їзд Рад. З’їзд обрав новим командувачем 7-ї армії більшовика, штабс-капітана В. Папу-Тріандафілова⁶⁴. Від Центральної Ради з’їзд зажадав „негайного звільнення Рад, повернути зброю роззброєним російським частинам, негайного надіслання на позицію українського війська, яке шляхом обману було виведене в запліля для боротьби з революцією...” Інакше, заявив з’їзд, „армія залишає за собою право виділити з себе достатні сили для звільнення трудового народу від гніту буржуазної Центральної Ради”⁶⁵.

18 грудня ВПК 7-ї армії наказав військам готуватися до боротьби з Центральною Радою. Тих вояків-українців, що визнали уряд УНР, належало залишати в окопах, а з росіян натомість сформувати батальйони і полки, готові за першим покликом виступити проти Центральної Ради. Українців, які визнали радянську владу, дозволялося вливати до складу цих частин⁶⁶.

У військах 7-ї армії звістка про розгром фронтового ВПК викликала бурхливу реакцію. ВПК 41-го корпусу висловив протест проти дій Центральної Ради і вирішив негайно вислати один полк на допомогу фронтовому ВПК. Полковий

ВРК і група українців 6-го Фінляндського полку на своєму об'єднаному засіданні засудили політику Центральної Ради і вирішили створити полкову раду, щоб допомогти „згуртуватися всьому пролетаріату України” для „подолання національної ворожнечі”⁶⁷. Комітети 8-го Фінляндського полку закликали вояків-українців припинити боротьбу з Раднаркомом: „Товариші українських полків, які роззброюють більшовицькі частини і арештовують свої солдатські Ради! Припиніть слухатися Петлюру, переоберіть Центральну Раду...”⁶⁸

ВРК 3-го Кавказького корпусу навіть викликав з позицій 205-й Шемахінський полк, щоб відправити його до Бердичева. Радянський комісар 7-ї армії І. Васянін відмінив це розпорядження, пояснивши, що полк не зможе самотужки впоратись з українськими військами. Залишившись у Кам'янці-Подільському, шемахінці зірвали повітовий селянський з'їзд, заарештували українського повітового комісара Блонського та ще кількох членів українських організацій. Подільський губернський комісар благав С. Петлюру „рішуче протестувати і встановити в Кам'янці тверду українську владу під захистом зброї”⁶⁹.

Однак більшість вояків Південно-Західного фронту зайняли вичікувальну позицію у конфлікті між прихильниками Раднаркомом і Центральної Ради. Солдати прагнули лише миру й були готові підтримати ту владу, яка могла закінчити війну й покласти край окопним поневірянням. „Настрій визначався кількома словами: «мир за будь-яку ціну» і «додому», – писав сучасник. – Будь-яка агітація, заклики мали успіх лише в тому разі, якщо вони базувалися на цих вимогах воляцької маси”⁷⁰.

20 грудня С. Петлюра наказав перейменувати 34-й корпус на 1-й Український. 104-та і 153-та дивізії отримали назви 1-ї й 2-ї Українських (3-ю мала стати 156-та дивізія, а дивізія 2-го Січового Запорізького корпусу на цей час вже отримали назви 4-ї і 5-ї Українських). Того самого дня С. Петлюра запропонував командуванню Південно-Західного фронту вилучити 113-ту українізовану дивізію зі складу 1-го Туркестанського корпусу, з'єднати її з 100-ю дивізією і таким чином сформувати 3-й Український корпус⁷¹. Однак у штабі фронту відхилили цю пропозицію, пославшись на організаційні труднощі.

Революційний польовий штаб при Ставці, який мав керувати операціями проти Центральної Ради, не міг підтримати більшовиків Південно-Західного фронту військовою силою. Усі збройні відділи, що перебували в його розпорядженні, йшли на поповнення 1-го Мінського революційного загону, призначеного для відправки на Дон. Натомість військам Південно-Західного фронту належало самотужки здолати Центральну Раду і вирушити в похід проти Каледіна. Член ВРК 7-ї армії В. Малаховський згадував: „Один з членів ревкому, що пробився до Ставки верховного головнокомандувача, Криленка, повернувся зі звісткою, що очікувати якоїсь допомоги з центру не варто. Нам надано право діяти на власний розсуд”⁷².

2-й Гвардійський корпус та інші „революційні” війська 7-ї армії, яким відводилась головна роль в операціях проти Центральної Ради, мали скласти „Західний загін по бороть-

бі з контрреволюцією” під проводом В. Фейерабенда. У листі до В. Фейерабенда начальник Революційного польового штабу М. Тер-Арутюнянц вказував: „Ви маєте стати на чолі загону, спрямованого на ліквідацію справ в Україні – в Бердичів. З північного заходу через Сарни і Коростень до Вас на підтримку рухаються полки Особливої армії і полк з Мінська. Зв'яжіться з ними і дійте рішуче. Загін на Дон необхідно відправити; але в разі екстреної необхідності, можете два полки 1-го Гвардійського корпусу, призначені для відправки на Дон в другу чергу, перекинути до Бердичева чи Києва до Вашого розпорядження на Ваш розсуд...”⁷³ Очевидно, Тер-Арутюнянц намагався підбадьорити свого колегу, оскільки насправді жодного загону з Мінська не було скеровано на Південно-Західний фронт. Та головне, з його інструкцій випливало, що першорядним завданням для „революційних” військ Південно-Західного фронту залишалася відправка експедиції проти Каледіна. Це підтвердив і наказ, який 19 грудня М. Тер-Арутюнянц віддав В. Фейерабенду: „Негайно рушити усім корпусом на Дон. Рухомий склад отримувати на місці своїми силами. Зволікати не можна”⁷⁴.

Розташований у жмеринському районі 2-й Гвардійський корпус практично не мав сталого зв'язку зі Ставкою чи ВРК 7-ї армії. Завдяки цьому В. Фейерабенд своєчасно не отримав телеграму з Могильова з наказом виступати на Дон. Але одержаний раніше лист М. Тер-Арутюнянца і звістка про остаточний розрив Центральної Ради з Раднаркомом не залишали у начальника „революційного загону” жодних сумнівів щодо подальших дій. В. Фейерабенд негайно видав наказ, в якому звинуватив уряд УНР у змові з російською „контрреволюцією” і оголосив про початок бойових дій проти Центральної Ради. При цьому він пояснив солдатам, що боротися слід не проти „трудової України”, а проти тих, „які закабалили український пролетаріат й селянську бідноту і в братній крові намагаються потопити велику російську революцію”⁷⁵.

Частини 2-го Гвардійського корпусу вирушили похідним порядком до ст. Жмеринка, щоб взяти під свій контроль цей важливий залізничний вузол. Оскільки станція знаходилась у зайнятому гвардійцями районі, начальник 2-ї Української дивізії В. Клименко не ризикнув увести туди українські частини. 19 грудня військовий комісар ст. Жмеринка телеграфував до Києва: „До сих пір до Жмеринки жодні частини не прибули. Більшовики підходять до Жмеринки похідним порядком. Отримано радіотелеграму, щоб 2-й Гвардійський корпус вирушив на Дон, але цю телеграму корпусу не вручено. Становище станції й моє критичне, прошу негайно присилки тих 4 полків, які обіцяні. Недурно було б, щоб вони змогли прибути в один день”. Наступного дня він повідомляв: „Більшовики вже за 17 верст від Жмеринки. Потягами не йдуть, а рухаються похідним ладом... Можна було багато справ зробити, але я до сих пір не отримав не лише 4 полки, але і 4 вояків. Я безсилий більше що-небудь зробити, самому особисто доводиться все робити. Прохаю негайно військ”⁷⁶.

Українські війська не прибули до Жмеринки і станцію безперешкодно зайняли частини 2-го Гвардійського корпусу. Увесь район було оголошено на військовому становищі.

„Спрямовані проти пролетарської селянської революції спроби”, як йшлося у наказі корпусного ВРК, належало карати з „усією безжалюною суворістю”⁷⁷. Щоб місцеві залізничники не могли повідомити українську владу про наміри більшовиків, телеграфне сполучення Жмеринки з Києвом і Бердичевом було перервано. Комісара зв'язку, який приїхав з Києва, і комісара ст. Жмеринка заарештували. На знак протесту проти репресій жмеринські телеграфісти оголошили страйк; на службі у більшовиків залишилися троє чоловік. Залізничники також почали страйкувати, але більшовикам вдалося погрозами змусити їх повернутися до праці. Побоюючись саботажу, В. Фейерабенд викликав до Жмеринки залізничний батальйон зі складу 7-ї армії.

Непевність у В. Фейерабенда породжувала і наявність серед вояків 2-го Гвардійського корпусу значної кількості українців, щодо лояльності яких він мав сумніви. Начальник „Західного революційного загону” зважував можливість виділення з лав корпусу всіх вояків-українців, щоб наступати на Київ лише російськими частинами. Але в Литовському і Кексгольмському полках українці з дозволу військових організацій і так виділялися в окремі роти. В інших частинах вони ще раніше почали звільнятися у відпустки для подальшого переведення до лав українізованих частин. Корпусний комітет дозволив усім воякам-українцям без зброї вирушати до Києва, що значна частина з них і зробила⁷⁸.

Прискорити відправку 2-го Гвардійського корпусу на Дон В. Фейерабенда змушувала ще й продовольча криза. Українська влада намагалася забезпечити Південно-Західний фронт продовольством і фуражем, але внаслідок загально-го хаосу й адміністративної слабкості зробити їй це не завжди вдавалося. Зокрема, продовольчі склади у Жмеринці виявилися майже зовсім порожніми. Серед гвардійців набула поширення практика „самозабезпечення”, яка зводилася до озброєного грабунку селян. Це, в свою чергу, загрожувало остаточно підірвати боєздатність гвардійських частин.

В. Фейерабенд мав намір виділити для операцій проти Центральної Ради одну дивізію 2-го Гвардійського корпусу, силами якої планував зайняти Вінницю, Козятин і Бердичів. Інша дивізія мала перейти до Вапнярки й Бірзули, звідки вирушити на Дон. 1-му Гвардійському корпусу також було наказано виділити бригаду для експедиції проти Каледіна⁷⁹.

Збагнувши, що замість відправки додому їх чекає участь у громадянській війні, гвардійці несподівано виявили непокору радянським емісарам. Військові комітети 2-го Гвардійського корпусу висловили недовіру В. Фейерабенду і Є. Лисякову, відмовившись виконувати їхні накази. Марно останні посилалися на свої уповноваження й іменем радянського уряду закликали до боротьби з „контрреволюцією”. Щоб змусити частини виконувати накази, корпусний ВРК виділив зі свого складу спеціальний польовий штаб на чолі з Є. Зенковичем, який мав займатися оперативними та господарськими справами. За В. Фейерабендом було залишено лише загальне керівництво корпусом. Втім, ці заходи не додали гвардійцям „революційного ентузіазму”. Литовський і Петроградський гвардійські полки спершу погодилися наступати на Вінницю, але після обговорення справи в комітеті 3-ї Гвардійської дивізії почали вагатися⁸⁰.

Переконавшись у ненадійності гвардійських частин, В. Фейерабенд звернувся по допомогу до „виборного” командувача 7-ї армії В. Папи-Тріандафілова і армійського комісара І. Васяніна. Начальник „Західного революційного загону” просив передати в його розпорядження 2-гу Фінляндську стрілецьку дивізію, як „найбільш революційну” у 7-й армії. На цей час частини 2-ї Фінляндської дивізії були розосереджені у прифронтовій смузі. У проскурівському районі знаходилися 7-й і 8-й Фінляндські полки і кілька батареї зі складу дивізійної артилерії. 5-й Фінляндський полк займав Деражню, охороняючи армійські продовольчі склади й ведучи спостереження за залізницею. 6-й Фінляндський полк і дві батареї охороняли штаб 7-ї армії в м. Бар⁸¹.

В. Папа-Тріандафілов та І. Васянін не могли відмовити представникові Ставки, який особисто приїхав до Бару для переговорів. В разі залучення 2-ї Фінляндської стрілецької дивізії до операцій проти Центральної Ради, фінляндців у Проскурові могли змінити викликані туди гвардії Московський полк (1-й Гвардійський корпус) і 294-й Березинський полк (41-й корпус). Але з'ясувалося, що 2-га Фінляндська дивізія прагне битися з „контрреволюцією” не більше, аніж 2-й Гвардійський корпус. Понад усе вояки хотіли дістатись додому і не бажали потрапити на громадянську війну. Ніякі вмовляння не змінили їхнього настрою, і В. Фейерабенд ні з чим повернувся до 2-го Гвардійського корпусу. Керівники ВРК 7-ї армії лише пообіцяли найближчими днями оголосити про початок бойових дій проти Центральної Ради.

Представники української влади враховували загрозу об'єднання двох найбільш „збільшовичених” військових з'єднань Південно-Західного фронту. Щоб перепинити 2-й Фінляндській дивізії шлях до Жмеринки, летичівський повітовий комісар пропонував перевести до Летичева 2 українські ескадрони 11-го Чугуївського уланського полку з кулеметною командою і об'єднати їх з куренем Спасіння України (зі складу 4-го полку 1-ї Української дивізії)⁸². Але чугуївці були занадто розпропагандовані, щоб на них можна було покластися, а курінь Спасіння України взагалі дотримувався нейтралітету.

Тим часом польовий штаб 2-го Гвардійського корпусу розробив план наступу на Вінницю. Головна роль в операції відводилася Гвардійській стрілецькій дивізії, частини якої мали зайняти Браїлов – Гнівань і вийти на підступи до Вінниці. 3-тя Гвардійська дивізія мала прикривати Жмеринку з вапнярського напрямку.

Гвардійцям протистояли частини 2-ї Української пішої козачої дивізії генерала В. Клименка. А саме, Вінницю захищала бригада у складі 7-го й 8-го полків під командою полковника П. Крамаренка. Основні сили 8-го Гайдамацького полку знаходилися у Вінниці, 3-й курінь займав ст. Гнівань, ще одна сотня перебувала у Браїлові. 7-й Український полк займав район ст. Калинівка – Голендри. За потреби В. Клименко міг залучити до операції проти гвардійців 5-й і 6-й Українські полки, що розміщувалися відповідно в Козятині й Погребищі, а також розташований у Житомирі стрілецький дивізіон. 270-й запасний полк, який знаходився у Вапнярці, мав українізуватися, але був вилучений з підпорядкування П. Скоропадському і відправлений до Одеси⁸³.

Сигналом до початку бойових дій проти Центральної Ради став ультиматум, який ВРК 7-ї армії 23 грудня пред'явив Генеральному Секретаріату. Цей документ містив вимоги до уряду УНР в триденний термін зупинити роззброєння „демократичних” військ, відновити надходження продовольства на фронт і вивести на позиції українські війська для зміни стомлених російських частин. Інакше, йшлося в ультиматумі, армійський ВРК „залишає за собою свободу дій і заявляє, що армія жодної хвилини не стане охороняти кордони України”⁸⁴. Не чекаючи відповіді українського уряду, 4-й Гвардійський стрілецький полк зайняв ст. Браїлов. Командир 1-го Українського корпусу П. Скоропадський належним чином оцінив ультиматум. Генерал терміново прибув до Вінниці, щоб особисто керувати операціями проти гвардійців. Ось як згадував старшина 8-го Гайдамацького полку про візит П. Скоропадського: „Полк був належно вишикуваний на пляцу касарень, за виїмком 3-го курія і кулеметної сотні, які були в службовому наряді. Ген. Скоропадський звернувся до вояків з короткою промовою: «Козаки і старшини! Нас уряд Української Центральної Ради покликав і дав завдання боронити нашу Батьківщину від ворогів. На сьогоднішній час і день нашим ворогом є 2-й Гвардійський корпус. Наш обов'язок знищити ворога і не допустити до м. Києва. З Богом до перемоги!» Залунала «Слава!» Ген. Скоропадський від'їхав”⁸⁵.

До Браїлова негайно прибув з Вінниці 8-й Гайдамацький полк. Діставшись в ніч проти 24 грудня до місця призначення, гайдамаки безперешкодно роззброїли 4-й Гвардійський стрілецький полк, що саме розташувався на нічліг. Ці події вже згадуваний старшина 8-го полку описав так: „Керував акцією роззброєння командир полку полк. Мудрович. Три куріні, дві кулеметні сотні вирушили на ст. Гнівань – Браїлово і о год. 4 – 5-й ранку прибули на визначене місце, оточили ешелон. На пострах випустили пару серій з кулеметів, кинули пару гранат, що зробило враження гарматного обстрілу. Сонна більшовицька гвардія, заскочена несподіванкою, не могла зрозуміти, що робиться, почуття страху і непевності опанували їх. Коли почули українську мову, українці вискакували з вагонів без зброї, з проханням прийняти їх до наших військових формацій. Українців можна було числити до 30 – 40%. Тяжка справа виявилася на двірці. До більшого спротиву прийшло в залі третьої кляси, яка була переповнена п'яними гвардистами та грачами в карти. Вони ж не спали і ставили опір. Висадивши вікна, ми кинули пару гранат. Це зробило переполох серед юрби. Декого з більшовиків було вбито і поранено і спротив припинено. Роззброєних москвичів, старшин і козаків, заладовано до вагонів та відіслано у Московщину. Українців відправлено до першої української дивізії до м. Біла Церква... В цій акції ми здобули гарну кінну сотню на чолі з ротмістром Данильченком. Кіннота в полку нараховувала до 200 шабель, кулеметну сотню „в'ючну” Кольтя з кіньми і новісінькою упражжю”⁸⁶. Під час роззброєння гвардійців українські вояки захопили також гармати і чимало іншого військового майна.

Вранці 24 грудня гвардійці, оговтавшись від несподіванки, відкрили артилерійський вогонь по Браїлову і змусили гайдамаків залишити станцію. Браїлов зайняв терміново направлений сюди Кексгольмський полк. Але кексгольмці

відразу ж вислали до гайдамаків делегацію, яка запропонувала укласти перемир'я.

Військові комітети 2-го Гвардійського корпусу підтримали ініціативу кексгольмців. 25 грудня делегація від ВРК 2-го Гвардійського корпусу запропонувала українському командуванню розпочати переговори про перемир'я. Полковник П. Крамаренко негайно вислав делегацію і вже увечері того дня у Жмеринці відбулася спільна нарада представників обох сторін. Делегацію гвардійців очолював голова ВРК і начальник корпусного польового штабу Є. Зенкович, а представників 2-ї Української дивізії – прапорщик Й. Біденко, член дивізійної української ради і Центральної Ради. Останній від імені українського командування повідомив, що у разі добровільної здачі зброї гвардійців буде безперешкодно пропущено до Росії⁸⁷. Це відразу ж подіяло заспокоїливо на багатьох „революційних” солдатів.

Марно В. Фейерабенд і Є. Лисяков намагалися переконати комітети 2-го Гвардійського корпусу припинити переговори і продовжувати боротьбу з Центральною Радою. Як згадував радянський мемуарист, „рядові гвардійці не розуміли в достатній мірі ані цілі, ані сенсу боротьби, що вимагала нових жертв на шляху до Росії”⁸⁸. І водночас жодної іншої військової сили у розпорядженні емісарів Ставки не було. 2-га Фінляндська стрілецька дивізія залишалась у місці постою. ВРК 3-го Кавказького корпусу ухвалив виступити проти Центральної Ради, але це рішення залишилось на папері. 12-й корпус, владу в якому захопили більшовики, обмежився лише тим, що зайняв район Жванець – Оринин – Гусятин – Смотрич – Ярмолинці – Нова Ушиця⁸⁹.

Остаточо втративши надію впливати на події, В. Фейерабенд і Є. Лисяков виїхали 26 грудня до Ставки. А в ніч проти 27 грудня у Жмеринці було підписано п'ятиденне перемир'я. При цьому обидві сторони зобов'язалися звернутися до своїх урядів з проханням вирішити без пролиття крові усі питання, пов'язані з передислокацією українських частин на батьківщину і виведенням неукраїнських військ за межі України⁹⁰.

Як з'ясувалося в ході переговорів, лише вимога скласти зброю стримувала 2-й Гвардійський корпус від того, щоб прийняти умови українського командування і мирно виїхати до Росії. Після попередніх консультацій було вирішено, що гвардійці видадуть лише половину зброї, але завершать приготування до від'їзду не пізніше 14 січня. До Жмеринки мав перейти 6-й Український полк, якому було доручено взяти під варту всі урядові установи й сприяти планомірній відправці гвардійських частин⁹¹.

Втім, розпропагандовані гвардійські частини не могли позбутися недовіри до обіцянок „контрреволюційної” влади. Солдати категорично відмовлялися здавати зброю українським військам. У штабі 1-го Українського корпусу розуміли, що це загрожує завести переговори у безвихідь. Начальник штабу корпусу Я. Сафонов повідомляв до Києва: „Нас вкрай бентежить питання про 2 Гвардійський корпус, оскільки з ліквідацією його у нас в багатьох відношеннях розв'язалися б руки”⁹².

Крім того, стан українських частин також непокоїв командування. Викликаний до Вінниці 6-й Український полк від-

мовився перейти до Жмеринки. Розміщена в околицях ст. Бар 10-та кавалерійська дивізія була в такому жалюгідному стані, що П. Скоропадський мусив відмовитися від наміру передислокувати її частини до Вінниці. Дивізії наказано відправити до вінницького району лише зведений полк, батарею і кулеметну команду, а решту частин спрямувати до Василькова для „очищення” від деморалізованого елемента. З Могилева-Подільського до Вапнярки прибула 9-та кавалерійська дивізія, але її вояки також не виявляли бажання виступати проти більшовиків. 30 грудня Я. Сафонов повідомив до Генштабу, що наявних у його розпорядженні сил не вистачить для здобуття Жмеринки⁹³. Українському командуванню залишалося лише сподіватися, що 2-й Гвардійський корпус не є більше загрозою для уряду УНР.

31 грудня В. Фейерабенд і Є. Лисяков повернулися до Ставки. З їхньої доповіді випливало, що розраховувати на участь 2-го Гвардійського корпусу в боротьбі проти Каледіна не варто, оскільки вояки переймаються лише від'їздом додому і геть байдужі до долі радянської влади. Тож було вирішено відмовитись від ідеї відправити гвардійців на Дон. 2-й Гвардійський корпус та інші „революційні” війська 7-ї армії залишалися у підпорядкуванні місцевих військово-революційних комітетів і „виборних” командувачів. Керівники Революційного польового штабу сподівалися, що армійські більшовики зуміють використати ці військові сили для боротьби з Центральною Радою.

У той час, як 2-й Гвардійський корпус опановував жмеринський район, прихильники радянської влади в 11-й армії також перейшли до рішучих дій. 20 грудня ВРК 11-ї армії оголосив про початок виведення військ у заплілля, разом з усім майном („не залишаючи Україні нічого”). Необхідне військовим частинам продовольство належало під час відходу безжально реквізувати⁹⁴.

Одним з перших позиції залишив 27-й Вітебський полк, що входив до складу 5-го корпусу. Цілковито російський (500 вояків-українців перейшли з його лав до полку Української Республіки, який формувався в корпусі), він вважався одним з найбільш „революційних” в 11-й армії. 19 грудня з Проскурова повідомляли до генерального секретарства військових справ УНР: „З Волочиська рухається повантажений там 27 Вітебський полк, геть повантажений бомбометами і кулеметами, потім має вийти інший ешелон і почав розвантажуватися третій, не пропустити їх далі не маємо жодної фізичної змоги, оскільки проскурівська залога виключно більшовицька. Рухаються через Жмеринку на Київ. Вимагали сьогодні вагони для перевезення двох більшовицьких полків на Жмеринку. Отримавши відмову, рушили ці полки походом. Деражню зайнято...”⁹⁵

Та замість походу на Жмеринку, ВРК 11-ї армії викликав 27-й Вітебський полк до Старокостянтинова для захисту армійських керівників від прихильників Центральної Ради. 22 грудня за наказом ВРК 11-ї армії було заарештовано членів української армійської ради⁹⁶.

Командир 2-го Січового Запорізького корпусу генерал Г. Мандрика не зробив нічого, аби захистити армійську раду. Наприкінці грудня 1917 р. корпус саме завершив своє формування. 4-та Січова Запорізька дивізія налічувала 13 000

вояків, а 5-та дивізія – 9 500 (21-й полк перебував у Бердичеві й увійшов до складу 1-ї Української дивізії). Щоправда, настрої січовиків-запорожців залишав бажати кращого: серед вояків поширювалися більшовицькі настрої, зростало дезертирство. Цілі військові частини ухвалювали резолюції з вимогами вивести їх в заплілля. 22-й Український полк майже у повному складі залишив позиції і виїхав до Києва.

Розташована у районі Бродів українізована 100-та дивізія також не виступила на захист армійської ради. Станом на 22 грудня в дивізії налічувалося 8 000 вояків-українців (3 000 вояків неукраїнської національності й ті, хто не бажав українізуватися, за кілька днів залишили її лави)⁹⁷. Однак військова дисципліна в частинах остаточно занепала, вояки часто відмовлялися виконувати накази, відкрито демонстрували ворожість до офіцерів тощо. Начальник 100-ї дивізії, полковник В. Грживо-Домбровський, сповіщав, що „як активної сили, дивізії не існує”⁹⁸.

Лише в 5-му корпусі група офіцерів і вояків полку Української Республіки, очолена командиром полку П. Болбочаном, комісаром полку П. Макаренком, офіцерами І. Коржем та Сперанським, спробувала протидіяти більшовикам. У ніч проти 23 грудня кілька десятків офіцерів і вояків полку Української Республіки напали на помешкання корпусного ВРК. Усіх наявних там членів ВРК було заарештовано, після чого українці спробували роззброїти вояків 37-го Катеринотурзького і 38-го Тобольського полків і 41-го панцерного відділення. Однак ті члени ВРК, яким вдалося уникнути арешту, викликали підкріплення, яке й змусило захисників української республіки відступити. Протягом дня П. Болбочана та його соратників було затримано, а заарештованих членів корпусного ВРК звільнено (утім, трьох з них більшовики не дорахувалися)⁹⁹.

Таким чином, українізовані війська 11-ї армії не спромоглися дати відсіч прихильникам радянської влади. Однак, у шепетівському районі знаходилася бригада 1-ї Української дивізії, виведена сюди ще наприкінці листопада 1917 р. Підрозділи 1-го і 3-го Українських полків займали ст. Шепетівка, а також ст. Здолбунів, Пузирки, Полонне і Печанівка. Начальник 1-ї Української дивізії генерал Я. Гандзюк вирішив за допомогою цих сил взяти під контроль штаб 11-ї армії. Для керівництва операцією Я. Гандзюк особисто прибув до Шепетівки.

Та несподівано виявилось, що вояки 1-го і 3-го Українських полків не мають бажання виступати проти більшовиків. Понад усе вони мріяли повернутися в заплілля і вже точно не хотіли вирушати в бік фронту. 23 грудня ледь вдалося відправити на Старокостянтинів курінь 3-го Українського полку. Вояків умовив виконати свій обов'язок перед Україною член дивізійної ради, 19-річний прапорщик В. Золотаренко, який і виїхав разом з куренем¹⁰⁰.

Передислокація підрозділів 3-го Українського полку здійснювалася під виглядом зміни на позиціях 6-го корпусу. Очевидно, саме завдяки цьому курінь зміг наблизитися до Старокостянтинова без жодних перешкод з боку армійських керівників. Лише ВРК 7-ї армії помітив небезпеку і 24 грудня звернувся до вояцтва з повідомленням про рух українських частин до Проскурова, заклинавши боротися

проти Центральної Ради. Військово-революційний комітет 47-го Сибірського стрілецького полку (7-й Сибірський корпус) підтримав армійський ВРК відозвою з осудом політики Центральної Ради, але далі цього справа не пішла¹⁰¹.

У ніч на 25 грудня курінь 3-го Українського полку прибув до Старокостянтинова. Відразу ж було заарештовано „виборного” командувача 11-ї армії Євдакова, а також частину членів армійського ВРК. До ранку місто вже було в руках українських вояків. Заарештованих відправлено до Шепетівки, де за добу усіх їх було звільнено. Частина з них, на чолі з головою армійського ВРК А. Устьянцевим, негайно вирушила до Проскурова, під захист ВРК 7-ї армії¹⁰².

25 грудня С. Петлюра призначив начальника штабу 11-ї армії полковника Токаревського тимчасово виконувачем обов'язків командарма, а начальника штабу 1-ї Української дивізії підполковника М. Капустяньського – тимчасово виконувачем обов'язків начальника штабу 11-ї армії¹⁰³.

27-й Вітебський полк, який мав захищати ВРК 11-ї армії, менше за все хотів вступати в бій з українськими військами. Полковий комітет заявив, що солдати готові битися проти Каледіна, але не проти Центральної Ради, і розпочав переговори з українськими частинами. Як з'ясувалося на об'єднаному засіданні представників обох сторін, полк хотів лише якомога швидше дістатися додому. Вітебці зобов'язалися не чинити жодних ворожих дій щодо України, в обмін на можливість без перешкод дістатися Росії. Зброя на час перевезення мала бути складена в окремі вагони, передані під нагляд українських караулів. Щойно було укладено всі належні домовленості, 27-й Вітебський полк виїхав до Росії. Щоправда, біля ст. Шепетівка українські вояки роззброїли вітебців, але відправили їх далі до ст. Калиновичі, а звідти – до Жлобина¹⁰⁴.

Щоб зміцнити свої сили, генерал Я. Гандзюк викликав з Бердичева до Полонного курінь 21-го Українського полку, 2 панцерники і кулеметний взвод. Але вояки цих підрозділів відмовилися вирушати в бік фронту і наказ про відправку підкріплень залишився невиконаним.

Погіршувався настрій і в бригаді 1-ї Української дивізії. Посилаючись на втому, вояки вимагали вивести їх в запілля. Курінь, що зайняв Старокостянтинів, оголосив нейтралітет і зажадав відправки до Білої Церкви. 2-й курінь 3-го Українського полку разом з кулеметною командою і командою розвідників самочинно залишив Шепетівку і виїхав до Фастова¹⁰⁵. 1-й Український полк також вимагав зміни. Наприкінці грудня його лави залишили 800 українців-сибіряків, звільнених у відпустку. Військовий комісар Назаров доповідав, що внаслідок зростання дезертирства в 1-му і 3-му Українських полках залишилось 600 – 700 вояків. „Повідомляю, що таке становище в полках не дасть права іменувати ці полки українськими і нести видатки на осіб, які не співчують... існуванню України як самостійної республіки”¹⁰⁶. Фактично бригада 1-ї Української дивізії перестала існувати як військова сила. Її командир, полковник Н. Никонів, наполегливо просив командування вивести обидва полки в запілля і тим самим врятувати їх від остаточного розпаду.

Спроби замінити частини 1-ї Української дивізії українізованими військами 11-ї армії були не вельми успішними.

Зокрема, наказ 2-му Січовому Запорізькому корпусу надіслати один піший полк і стрілецький дивізіон до Старокостянтинова тривалий час залишався невиконаним. Лише в останні дні грудня до міста прибули 20-й Український полк і стрілецький дивізіон. Не мали успіху і спроби перевести 100-ту дивізію до Здолбунова, звідки частина її сил могла дістатись залізницею до Старокостянтинова¹⁰⁷. Дивізія виявилась не в змозі здійснити будь-яку передислокацію. В 5-му корпусі полк Української Республіки завершував своє формування під наглядом корпусного ВРК, що робило неможливим його залучення до операцій проти більшовиків. Однак, Я. Гандзюк вважав своє становище достатньо міцним і готувався до наступу проти „збільшовичених” військ 7-ї армії. Начальник штабу 1-го Українського корпусу генерал Я. Сафонов повідомляє: „У Старокостянтинові становище стійке і начальник загону має намір звідти рушити на Проскурів”¹⁰⁸.

У Особливій армії конфлікт між прихильниками Центральної Ради і борцями за владу Рад не вийшов за межі політичної боротьби, хоча останні після розгону фронтового ВРК і готувалися до збройного зіткнення. Армійський військово-революційний комітет, що складався переважно з більшовиків та лівих есерів, відмовився виконувати накази командування фронту. 27 грудня командувачем Особливої армії було обрано командира 39-го корпусу генерала В. Єгорєва, який співчував більшовикам.

На цей час до Рівного прибули звільнені з-під арешту члени фронтового ВРК, сповнені рішучості відновити радянську владу на Південно-Західному фронті. З цією метою ВРК Особливої армії оголосив про скликання у Рівному на 9 січня 1918 р. фронтового з'їзду, який мав обговорити політичну ситуацію в країні, а головне – обрати новий фронтовий ВРК, здатний повести боротьбу з Центральною Радою і „контрреволюційним” командуванням Південно-Західного фронту.

Для охорони армійських керівників до Рівного з Луцька було викликано розпропагандовану 126-ту дивізію. „В Рівному більшовики встановили в багатьох пунктах кулемети. Згідно відомостей штарму (штабу армії. – М. К.), очікуються події,” – повідомляв генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту полковник Н. Петін підполковнику М. Капустяньському. 28 грудня частини 126-ї дивізії прибули до Рівного. Вояки безперешкодно зняли нечисленні українські караули біля головних установ міста і виставили всюди власну варту¹⁰⁹.

У відповідь С. Петлюра наказав перевести до Рівного 113-ту дивізію, якій доручив увійти в підпорядкування генералу П. Скоропадському й охороняти штаб Особливої армії від зазіхань більшовиків¹¹⁰. Але розташована в районі Дубна 113-та дивізія була фактично відрізана від зв'язку зі штабом фронту, а ВРК 1-го Туркестанського корпусу блокував усі розпорядження командування. До того ж, незадовільний моральний і матеріальний стан дивізії не дозволяв розраховувати на її швидку передислокацію до Рівного.

Для зайняття штабу Особливої армії могла бути використана українізована 100-та дивізія (11-та армія), яка знаходилась у районі Бродів. Наприкінці грудня С. Петлюра наказав перевести дивізію до ст. Здолбунів, але через відсутність

потрібної кількості залізничного транспорту в Радзивилові частини мусили рухатись похідним порядком. Як сповіщав начальник дивізії полковник В. Грживо-Домбровський, частини неспроможні й не бажають пересуватися похідним порядком. Внаслідок масового дезертирства в ротах залишилося по 15 – 20 багнетів, а деякі налічували лише 2 – 3 воєнків¹¹¹. Тож, розраховувати на участь 100-ї дивізії в боротьбі з більшовиками не випадало.

Не маючи у своєму розпорядженні військової сили, керівники українських організацій уникали будь-яких кроків, які могли викликати збройне зіткнення з більшовиками. Прихильники ж радянської влади прагнули виграти час до скликання фронтового з'їзду і зміцнити своє становище. Більшовики були готові піти на тимчасові поступки, аби лише відвернути увагу своїх опонентів від підготовки до захоплення влади.

30 грудня голова армійського ВРК Ю. Гузарський і голова української армійської ради Кузь підписали угоду про створення змішаного комісаріату, до якого мала перейти найвища влада в Особливій армії. „Особа армія не втручається у справи України, повністю надаючи вирішення питання про владу на терені України українському народові... – йшлося в цьому документі. – Особлива армія не приймає участі в громадянській війні і не виділяє жодної частини – української чи неукраїнської – для внутрішньої війни. Комісаріат не втручається у внутрішні справи українських і неукраїнських частин. Жодні насилля, жодні арешти чи роззброєння не можуть чинитися тією або ж іншою стороною. Негайно буде розпочато націоналізацію частин, після чого склад комісаріату буде оновлено на основах пропорційності”¹¹². Дана угода набувала чинності відразу ж після підписання, але мала бути ратифікована Раднаркомом і Генеральним Секретаріатом УНР.

Таким чином, українська рада і ВРК Особливої армії домовилися про взаємний нейтралітет. До складу армійського комісаріату увійшли представники ВРК, українських та мусульманських національних організацій. Більшість місць в комісаріаті отримали представники армійського ВРК, що давало їм змогу в будь-який момент заблокувати роботу цього органу влади.

Становище в Особливій армії нагадувало хистке перемир'я перед вирішальним боєм. Сучасник, який на початку січня 1918 р. здійснив з компанією воєнків мандрівку з Луцька до Рівного, згадував: „Головними нашими супутниками були до цього часу майже цілковита відсутність будь-якого іншого, окрім нашого, руху і трупи коней, що валялися обабіч шосе. Але Рівне нагадало нам киплячий казан в плані метушні на вулицях, а також в сенсі політичному. Ще було невідомо, яка влада в місті є найбільш авторитетною: військової установи досі вважали себе такими, але вже піднімали голову українські й більшовицькі комісари та їхні комітети. На вулицях можна було зустріти й ті, й інші патрулі, але відкритих зіткнень ще не було”¹¹³.

Отже, на перший погляд, становище на Правобережжі наприкінці грудня 1917 р. складалося на користь українських військ. 2-й Гвардійський корпус було тимчасово знешкоджено, а ВРК 11-ї армії розігнано. Український фронтовий комісар П. Певний у доповіді С. Петлюрі наголошував: „Біль-

шовицькі частини, очевидно, непридатні як для активних дій, так і для пересувань. Маси окремих воєнків-великоросів звертаються до комісарів і рад з проханням відправити їх додому”. 28 грудня співробітник штабу Південно-Західного фронту полковник Громико передав до штабу фронту, що за планом української влади „Рівне і Бар гадається ліквідувати найближчими днями”¹¹⁴. Укладення керівниками Особливої армії нейтралітету з українською радою остаточно переконало П. Певного у слабкості більшовиків.

Але генерал П. Скоропадський, плануючи подальші операції зі знешкодження розпропагандованих військ, не поділяв оптимізму представників української влади. Боездатність 1-го Українського корпусу, як показали останні події, була ненабагато кращою від „збільшовичених” частин. 1-й і 3-й Українські полки перестали існувати як військова сила. Навіть у виведених в запілля частинах невпинно зростало дезертирство. Станом на 23 грудня, 21-й Український полк налічував лише 600 багнетів¹¹⁵.

31 грудня П. Скоропадський доповідав С. Петлюрі: „Для посилення в Рівне, на жаль, зовсім не маю жодних військ, був у Бердичеві в Певного, але і він поки що нічого не може зробити. Наполегливо прохаю допомогти військами, агітаторами, оскільки наші частини, хоча й повільно, але поступово розкладаються. Відсутність грошових знаків і не отримання їх частинами корпусу ставить їх у безвихідне становище, особливо тепер, при значній кількості воєнків-великоросів і уродженців Сибіру, які підлягають негайному звільненню з частин і установ корпусу”¹¹⁶.

У доповідях до Києва П. Скоропадський змалював безрадісний стан своїх військ: „Для нанесення удару більшовикам, для оволодіння Жмеринкою, Проскуровом, Рівне та ін. вузлами, що знаходяться у руках більшовиків, потрібні невеличкі частини, переконані в тому, що вони роблять велику справу, частини патріотично, національно налаштовані. При поточних обставинах підняти дух частин я особисто не в силах. Для цього необхідні серйозні агітатори. Поки ще не пізно, категорично наполягаю негайно командувати в корпус кілька десятків агітаторів. Втрата кількох днів може вкрай згубно відбитися на подальшому... Для того, щоб надати діям 1-го Українського корпусу рішучий характер, необхідно нас посилити, оскільки багато частин корпусу вимоталися вкрай, огидно налаштовані й, хоча повільно, але все ж розкладаються. Головна ж справа – агітація, і якщо її не буде з Києва, то комкор за наслідки відповідальності нести не може”¹¹⁷.

Військове керівництво УНР намагалось зміцнити сили П. Скоропадського підкріпленнями з Румунського фронту. 24 грудня начальник Генштабу генерал Б. Бобровський телеграфував комісару Румунського фронту Карасьову: „Необхідно прийняти самі термінові заходи з відправки на Вапнярку однієї української дивізії з артилерією в розпорядження генерала Скоропадського”¹¹⁸. Але генерал Д. Щербачов, як і раніше, не бажав допустити залишення Румунського фронту українськими військами.

Розвал і анархія, що панували на Південно-Західному фронті, з кожним днем все більше впливали на настрої українських воєнків. Командувач 1-го Гвардійського корпусу повідомляв: „У частинах фронту становище критичне, немає

хлібу, фуражу і тікають вояки, фронт цілковито оголюється, військове майно продається вояками без розбору, коні падають, як від відсутності харчу, так і від того, що залишаються без догляду. Вояки кажуть, що не підемо ні за більшовиками, ні за українцями, а підемо за тим, хто швидше дасть мир. Дезертирство з кожним днем збільшується¹¹⁹. Проти стояння між прихильниками Центральної Ради і борцями за владу Рад на Південно-Західному фронті перетворилося на своєрідне змагання, в якому кожна сторона сподівалася, що війська супротивника втратять боєздатність швидше, аніж її власні.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Короливський С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. – Москва, 1967. – С. 332; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 140, 149.
- 2 Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С. 220 – 221.
- 3 Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С. 141.
- 4 Див.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., Львів, 1996. – С. 209 – 213; Він же. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009. – С. 22 – 27.
- * Тут і далі усі дати подано за новим стилем.
- 5 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 428.
- 6 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 91.
- 7 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг.: Сб. док. и мат.: В 3-х т. – К., 1957. – Т. 2. – С. 495.
- 8 До історії революційного руху в частинах Південно-Західного фронту в 1917 – 1918 рр. // Український історичний журнал. – 1957. – № 3. – С. 75 – 76; Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1973. – С. 108 – 109, 112 – 113; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1977. – С. 369, 636 – 637; Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 103.
- 9 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 509 – 510; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 368 – 369, 378.
- 10 Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): Документи й матеріали. – Харків, 1957. – С. 187; Резніков М., Крутошинський С. Проскурівська організація РСДРП(б) в 1917 році // В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. – Хмельницький, 1957. – С. 522; Краснов Ю. Незабутні дні // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К., 1987. – С. 557; Малаховський В. Финляндцы // Октябрь на фронте: Воспоминания. – Москва, 1967. – С. 168 – 171; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 34 – 36.
- 11 Базанов С. Боротьба за владу в действующей Российской армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – Москва, 2003. – С. 159.
- 12 ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1270. – Арк. 13; Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1586. – Арк. 44; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 524; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 390; Симонов Т. Четыре месяца борьбы на Юго-Западном фронте // Октябрьская революция. первое пятилетие. – Харьков, 1922. – С. 663; Коковіхін М. Більшовики Південно-Західного // В боях за Жовтень: Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. – Хмельницький, 1957. – С. 554.
- 13 Чрезвычайный съезд армий Юго-Западного фронта // Голос фронта. – 21 ноября 1917 г. – № 69. – С. 2; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 599; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 524.
- 14 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 391 – 392; Октябрьская революция и армия. – С. 191; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3867 – Л. 33.
- 15 Октябрьская революция и армия. – С. 217 – 218.
- 16 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 401; Большевицкие военно-революционные комитеты. – Москва, 1958. – С. 461.
- 17 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 406, 407.

- 18 Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 11; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 409.
- 19 Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27.
- 20 Див.: Ковальчук М. Українізація 34-го корпусу російської армії (серпень – листопад 1917 р.) // Мандрівцев. – 2012. – № 4. – С. 43 – 49.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 97; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
- 22 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 191; Голуб П. Указ. соч. – С. 224.
- 23 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 291. – Л. 353; Там же. – Ф. 2148. – Оп. 1. – Д. 309. – Л. 9; ЦДАВО України. – Ф. 4074. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8.
- 24 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 408; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 677.
- 25 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 413; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 526.
- 26 Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Warszawie. I. 380. 8. 79. – L. 141 – 141зв.
- 27 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 298; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64.
- 28 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 449. – Л. 144; Там же. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 683. – Л. 34; Российская государственная библиотека. – Отдел рукописей. – Ф. 218. – № 308. – Ч. 1. – Л. 53 – 54.
- 29 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 392; Голуб П. Указ. соч. – С. 221.
- 30 Большевицкие военно-революционные комитеты. – С. 459.
- 31 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 398; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3867 – Л. 37.
- 32 Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий: В 2-х ч. – Ч. 2. – К., 1982. – С. 398.
- 33 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 1.
- 34 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 406.
- 35 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 332.
- 36 Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 9.
- 37 Там же. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 683. – Л. 92; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 178. – Л. 103.
- 38 Бош Е. Год борьбы. – К., 1990. – С. 120.
- 39 ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 24; РГВИА. – Ф. 2578. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 64.
- 40 РГВИА. – Ф. 2578. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 59об.
- 41 Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 3; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 37об., 221.
- 42 Там же. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 219; Там же. – Ф. 2578. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 64.
- 43 Российский государственный военный архив (далее – РГВА). – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 19об. – 20об.
- 44 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 10, 32; Там же. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 683. – Л. 92.
- 45 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2 – 2зв.
- 46 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 101.
- 47 РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 21 – 21об., 22.
- 48 РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 1 – 1об.; Симонов Т. Указ. соч. – С. 663; Голуб П. Указ. соч. – С. 220.
- 49 РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 21об., 24.
- 50 Голуб П. Указ. соч. – С. 220; РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 21об., 22.
- 51 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 8.
- 52 Там же. – Ф. 2578. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 63.
- 53 Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 2; ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 24 – 24об.
- 54 ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4.
- 55 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 11; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 1об.
- 56 Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 20; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1270. – Арк. 14.
- 57 Серета М. Сторінка з історії визвольної боротьби (пам'яті генералів Гандзюка і Сафоніва) // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 11. – С. 15.
- 58 Архів ОУН в Києві. – Послужний реєстр генерал-хорунжого М. Капустянского. – Арк. 5.
- 59 РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 1716, 206.
- 60 Сулковський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917 (Спомини) // Табор. – 1927. – Ч. 4. – С. 78.
- 61 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 418, 640; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1270. – Арк. 14 – 15.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 22.

- 63 Большеви́стские военно-революционные комитеты. – С. 486 – 488.
 64 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 642; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 29; Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 801. – Арк. 68; Краснов Ю. Зазнач. праця. – С. 559; Крутошинский С. В далекой Галиции // Октябрь на фронте. Воспоминания. – Москва, 1967. – С. 198; Резников М., Крутошинский С. Зазнач. праця. – С. 523 – 524.
 65 Октябрьская революция и армия. – С. 242 – 243.
 66 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 419.
 67 Тужиков И. Полки встают под красные знамена // Октябрь на фронте. Воспоминания. – Москва, 1967. – С. 208; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 32.
 68 ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 33.
 69 Борьба за власть Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). – С. 216.
 70 Леонидов Б. Октябрь в старой армии (из воспоминаний о Юго-Западном фронте) // Гражданская война: Материалы. – Т. II. – Москва, 1923. – С. 163.
 71 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 27; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 37об.; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 32, 36.
 72 Малаховский В. Указ. соч. – С. 173.
 73 РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 25об.
 74 ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 86.
 75 РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 22.
 76 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21, 38.
 77 Голуб П. Указ. соч. – С. 234.
 78 ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 24 – 24об.; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 407; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2990. – Л. 47; Там же. – Ф. 2578. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 66.
 79 РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 26.
 80 Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 23, 23об.; ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 24.
 81 Леонидов Б. Указ. соч. – С. 138.
 82 ЦДАВО України. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 14.
 83 Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 70; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 10.
 84 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 437; Голуб П. Указ. соч. – С. 220 – 221.
 85 Панченко І. Перший український корпус // Українське козацтво. – 1972. – Ч. 2 (20). – С. 15.
 86 Там само. – С. 15.
 87 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74; РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 30; Леонидов Б. Указ. соч. – С. 139.
 88 Леонидов Б. Указ. соч. – С. 140.
 89 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 440; Попов Ф. Рассказ о незабываемом (записки большевика). – К., 1961. – С. 93, 97 – 98.
 90 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3872. – Л. 26, 36; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 41; Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 112.
 91 РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1320. – Л. 479; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 127; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 18, 95; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 136зв.
 92 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 52зв.
 93 Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 46зв., 51зв., 52зв., 67зв. – 68.
 94 Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 428.
 95 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35.
 96 РГВИА. – Ф. 2242. – Оп. 1. – Д. 506. – Л. 65; Голуб П. Указ. соч. – С. 238 – 239.
 97 РГВИА. – Ф. 2415. – Оп. 2. – Д. 67. – Л. 26; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 473. – Л. 6.
 98 Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 89, 95об., 99.
 99 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т. 3. – С. 66 – 67; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 442 – 443.
 100 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 81, 81об.; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 429; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7.
 101 Борьба за власть Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). – С. 218 – 219; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 441 – 442.
 102 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 405; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 48; Там же. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1320. – Л. 484; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 18; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 445; Малаховский В. Указ. соч. – С. 173.
 103 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 48; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 661.; Там же. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1320. – Л. 478.
 104 РГВИА. – Ф. 2242. – Оп. 1. – Д. 506. – Л. 65, 65об. – 66; РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 80об. – 81, 88об., 92об. – 93об.; ГАРФ. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 57 – 58; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53; Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 208. – Арк. 34 зв.; Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 8–8 зв.; Леонидов Б. Указ. соч. – С. 140.
 105 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 412, 429; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 592. – Л. 13, 14; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 55, 78; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 134зв.
 106 РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 148.
 107 Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 43, 104; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 592. – Л. 14; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 429; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 55; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 134зв.; Голуб П. Указ. соч. – С. 234.
 108 ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 134зв.
 109 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 412; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2927. – Л. 5; До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917 – 1920 роках: Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам. – Ровно, 1957. – С. 19.
 110 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 75, 79; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 250; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 56зв.
 111 РГВИА. – Ф. 2415. – Оп. 2. – Д. 67. – Л. 69 – 69об., 70; Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 656. – Л. 94, 95об., 96.
 112 РГВА. – Ф. 33221. – Оп. 2. – Д. 174. – Л. 20.
 113 Библиотека-Фонд „Русское Зарубежье” (БФРЗ). – Ф. 1. – Ед. хр. А-119. – Л. 33.
 114 РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2927. – Л. 15об.; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 405.
 115 ЦДАВО України. – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 27.
 116 Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 8.
 117 Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1, 57.
 118 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 14зв.
 119 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 2.

УДК 94(477):358.1]”1960/1991”

Микола ФІЛАТОВ

Ракетно-ядерний спадок України

У поданому матеріалі автор розкриває проблему ядерного роззброєння Української Держави та труднощі, пов'язані з цим процесом, а також висвітлює історію 43-ї Червонопрапорної ракетної армії і ракетних дивізій, дислокованих на території України, від часу їх утворення і до розформування.

Ключові слова. Ракетно-ядерний потенціал, без'ядерний статус, ракетні комплекси, 43-тя ракетна армія (РА), ракетні дивізії, програма ліквідації стратегічного ракетно-ядерного озброєння.

В представленном материале автор раскрывает проблему ядерного разоружения Украины и трудности, связанные с этим процессом, а также освещает историю 43-й Краснознаменной Ракетной армии и ракетных дивизий, дислоцированных на территории Украины, от времени их образования и до расформирования.

Ключевые слова. Ракетно-ядерный потенциал, без'ядерный статус, ракетные комплексы, 43-я ракетная армия (РА), ракетные дивизии, программа ликвидации стратегического ракетно-ядерного вооружения.

In the article the author reveals the problem of the nuclear disarmament of Ukraine and the difficulties of this process, the history of the 43rd Missile Army and missile divisions stationed on the territory of Ukraine, from the time of their formation till disbanding.

Keywords. Nuclear potential, non-nuclear status, missile systems, 43rd Missile Army, missile division, the strategic program for the elimination of nuclear missile weapons.

Більшість пересічних громадян України на період розвалу колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік не знали, а багато і сьогодні не відають, який могутній військово-промисловий потенціал, у тому числі і ракетно-ядерний, дістався Україні, що проголосила свою незалежність.

Свого часу це справді було найвищою державною таємницею. Згодом, мабуть зумисне, замовчувалося і свідомо приховувалося від народу, щоб люди не дізналися, як бездарно і безповоротно роззброїлася наша молода і незалежна держава внаслідок непродуманої і недалекоглядної політики.

Доцільно нагадати, що на момент розвалу Радянського Союзу наша держава була третьою у світі за наявністю ядерної зброї. Україна стала власником 220 одиниць стратегічних носіїв. На озброєнні в армії молодій держави у складі 43-ї ракетної армії і двох її ракетних дивізій було 176 шахтних пускових установок з міжконтинентальними балістичними ракетами, з них 130 ракет РС-18 і 46 найсучасніших, твердопаливних ракет РС-22. У світі вони відомі відповідно

як SS-19 (Стилет) і SS-24 (Скальпель). Крім того, нам дісталися 44 важких бомбардувальники. Ракети і бомбардувальники мали відповідне ядерне оснащення: 1272 боєголовки для міжконтинентальних балістичних ракет і 672 – для крилатих ракет повітряного базування. На території України на той період ще залишалося 2,5 тисячі одиниць тактичних ядерних боєприпасів. Сьогодні вже можна сказати, що тільки 46-та (Першотравнева) ракетна дивізія, якою мені довелося командувати з 1990 по 1994 рік, мала у боєзапасі 726 ядерних боєприпасів (бойових блоків). Кожен бойовий блок за своєю потужністю в десятки разів перевищував ті ядерні заряди, якими США практично знищили в 1945 році міста Японії, Хіросіму і Нагасакі. Отримавши наказ на пуск ракет, в дивізії через кілька десятків секунд мали стартувати вісімдесят шість ракет, які вражали ціль, а це були переважно об'єкти США, з дуже високою точністю і вірогідністю подолання протиракетної оборони, 700 бойових ядерних блоків (кожен з індивідуальним наведенням на ціль). Важкі бомбардувальники (19 літаків Ту-160 і 25 літаків Ту-95-МС) розміщувалися на найсучасніших аеродромах в Прилуках і в Узині (неподалік м. Білої Церкви). Крім того, в Україні на той час дислокувалося шість баз середніх бомбардувальників, одинадцять баз тактичних винищувачів, сім баз винищувачів ППО, на яких могли розміщуватися літаки, здатні нести ядерну зброю (бомби або крилаті ракети), Ту-95, Ту-24М, Су-24, Миг-27.

На території України розташовувалися найсучасніші об'єкти і кілька десятків сховищ для тривалого зберігання і обслуговування ядерних боєприпасів. Не менш унікальні об'єкти і сховища були в Україні навіть на узбережжі Чорного моря.

Близько двадцяти мотострілкових і танкових дивізій Сухопутних військ, які дислокувалися тоді на території України, мали на озброєнні ракети середньої дальності і артилерійські системи з можливістю застосування ядерних боєприпасів. Війська ППО також мали на озброєнні три типи ракет, здатних використати ядерні боєприпаси по повітряних цілях.

Не менш важливо було у стратегічному відношенні оцінити наявність в Україні славнозвісних наукових і виробничо-конструкторських колективів ракетобудування: Дніпропетровського КБ “Південне”, Дніпропетровського Південного машинобудівного заводу, Харківського ракетно-електронного підприємства “Хартрон”, Павлоградських хімічного і механічного заводів, київських заводів “Арсенал”, “Більшовик”, а також кількох сотень (близько 700) оборонних підприємств та інших “поштових скриньок” по всій Україні.

Саме на цій базі створювалися практично кожні дві з трьох міжконтинентальних ракет шахтного базування колишнього Радянського Союзу. Якраз на Дніпропетровщині робили найпотужнішу у світі МБР “Сатана” (SS-18) – основу могутності стратегічних ядерних сил СРСР, а також МБР

“Скальпель” (SS-24) шахтного варіанту, які знаходилися на бойовому чергуванні в Україні (46 пускових установок у Першотравневій дивізії) і в Росії (10 ШПУ). Ці самі ракети були основою унікальних бойових залізничних комплексів (БЗПК) Росії.

Фахівці-ракетники знають, що з 20 бойових стратегічних ракетних комплексів, які на той час були на озброєнні СРСР, велика частина (13 комплексів) спроектовані і зроблені гігантами ракетобудування в Україні – КБ “Південне” і “Південний машинобудівний завод”.

До того, Україна мала власні запаси уранової руди і виробництва з її видобутку – Східний гірничо-збагачувальний комбінат на Дніпропетровщині і уранові копальні під Жовтими Водами.

Ключова роль вищезгаданих підприємств України у забезпеченні ракетно-ядерного паритету СРСР і США і сьогодні є незаперечним фактом. Це розуміли і визнавали в усіх державах, що мають ракетно-ядерну зброю, визнають і тепер.

Отож немає нічого дивного і незрозумілого в тому, що молодій незалежній Українській державі внаслідок розвалу СРСР дістався третій за обсягом у світі ракетно-ядерний потенціал. Справді, важко навіть уявити собі – щойно створена незалежна держава відразу ж увійшла, слідом за Росією і США, у трійку найсильніших ракетно-ядерних держав світу.

Простіше сказати, після розвалу Радянського Союзу Україна заслужено успадкувала такий ракетно-ядерний потенціал, про який мріяли і мріють багато держав світу, і на який мусили зважати найбагатші і найрозвиненіші країни з сучасними збройними силами, сприймаючи нас як рівних.

Залишалося відкритим тільки одне, проте дуже важливе питання, яке мусили вирішити самі українці, – усвідомити отриманий спадок, усвідомити ядерний статус держави і прийняти рішення стосовно збереження оптимального рівня ракетно-ядерного (у крайньому разі – ракетного) потенціалу України.

Приймати рішення щодо скорочення (а не повного знищення) успадкованого ракетно-ядерного потенціалу справді було необхідно з двох причин.

По-перше, задля виконання підписаного раніше між СРСР і США Договору “СТАРТ-1” про скорочення стратегічних наступальних озброєнь у відповідних обсягах.

По-друге, такої кількості ракетно-ядерної зброї для свого захисту Україна і її Збройні Сили не потребували.

Це питання мало вирішуватися на основі глибокого, детального аналізу ситуації, що склалася, і науково-технічних можливостей країни, з урахуванням думки й аргументів фахівців, згідно з чинним законодавством.

Збройні сили ядерних держав США, Росії, Китаю, Великобританії, Франції і вже деяких інших країн мають сьогодні сотні балістичних ракет з міжконтинентальною далькістю лету (більше 11 тисяч км) і з точністю ураження цілі в 100 – 200 метрів, з ядерними боєприпасами до 1 мільйона тонн у тротиловому еквіваленті. Така ракета тільки одним боєзарядом може знищити місто з населенням декілька сотень тисяч жителів.

На початку 1990-х років, коли Україна приймала рішення

про без’ядерний статус, близько 15 держав вже стояли на порозі створення ядерної зброї і власних ядерних сил, а ще близько 30 держав в науково-технічному розвитку наближалися до виробництва ядерної зброї.

Вітчизняна наука, науково-технічний і виробничий потенціали України, наявність професіоналів-ракетників давали змогу підтримувати у технічно справному, боєготовому стані кілька ракетних комплексів (ракетних полків), озброєних найсучаснішими ракетами SS-24. Їх було б цілком досить для стримування від розв’язування війни і політичного тиску. Вони могли б бути оснащені не ядерними, а не менш ефективними за своїми вражаючими властивостями бойовими головними частинами (бойовими блоками).

Україна в особі Верховної Ради і Президента держави оголосила себе власником ядерної зброї, розміщеної на її території, розглядала останню не як реальну силу для оборони своєї країни і народу або загрози іншим державам, а тільки як звичайну матеріальну цінність, яка хоч би частково могла компенсувати наші витрати і збитки.

Саме з цієї позиції виходила Верховна Рада, проголосивши в Декларації про державний суверенітет: Україна дотримуватиметься трьох без’ядерних принципів – не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У подальшому це політичне рішення підтверджувалося, іноді також непередумано і поспішно, іншими документами і практичними кроками у сфері ядерної політики.

Безперечно, якби антиядерні заяви українського парламенту не лягли на благодатний ґрунт інтересів світових ядерних держав, зацікавлених у позбавленні України ядерної зброї, то вони могли б так і залишитися політичними деклараціями.

У заяві Верховної Ради “Про без’ядерний статус України” від 24 жовтня 1991 року було сказано: “Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави. Вона має намір зробити це у мінімальні строки, виходячи з правових, технічних, фінансових, організаційних та інших можливостей...”

Ні тоді, ні сьогодні народів України так ніхто і не пояснив, якими державними інтересами було зумовлене таке спішне одностороннє ядерне роззброєння.

Виступаючи на початку квітня 1993 року на Всесвітньому економічному форумі у Давосі, Президент України Л.М. Кравчук, заявив: “Ситуація довкола дислокованої на території України ядерної зброї унікальна і така, що не має аналогів у світовій історії. Уперше держава, яка спільно з іншими державами – правонаступниками колишнього СРСР, маючи право бути ядерною, йде шляхом набуття статусу без’ядерної. До того ж, на території цієї держави – України – вже є ядерна зброя, яка не належить якійсь іншій державі і яка тільки передана під оперативне управління об’єднаного командування Стратегічними Силами СНД”.

Підписаний СРСР Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) передбачав тільки їх скорочення, а не повне знищення на будь-якій території. І це надавало нам повне право і вагомий аргумент вести дискусію і давати обґрунтовану, гідну відсіч усім прибічникам повного ядерного роззброєння України.

Ухвалення рішення про збереження достатньої для забезпечення надійної обороноздатності своєї держави визначеної частини ракетно-ядерної зброї і його практична реалізація дали б змогу Україні увійти до клубу п'яти найвпливовіших держав світу і претендувати на широкоформатне, постійне членство у Раді Безпеки ООН. Це дозволило б Україні мати певні переваги і привілеї, більшу вагу і можливість впливу на світові процеси.

43-тя Червонопрапорна ракетна армія і ракетні дивізії, дислоковані на території України

Формування 43-ї ракетної армії (РА), штаб якої дислокувався в м. Вінниці, відбувалося згідно з директивами Генерального штабу Збройних Сил СРСР

від 30 червня 1960 року і Головного штабу Ракетних військ від 20 серпня 1960 року.

У різний час існування 43-ї РА до її складу входило близько 10 ракетних дивізій: 19 рд (м. Хмельницький), 32 рд (м. Постави), 33 рд (м. Мозир), 35 рд (м. Орджонікідзе), 37 гвардійська рд (м. Луцьк), 43 гвардійська рд (м. Ромни), 44 рд (м. Коломия), 46 рд (м. Первомайськ), 49 гвардійська рд (м. Ліда), 50 рд (м. Білокорівичі), 80-й учбовий центр РВСР (м. Котовськ), ремонтний завод, два арсенали, два об'єкти "С", база ліквідації, санаторій "Фрунзенське". У складі дивізій були 54 ракетні полки, близько двохсот частин спеціального, технічного і тилового забезпечення, більше 60-ти тисяч особового складу.

Штаб 43-ї ракетної армії містився у Вінниці, а війська армії дислокувалися на території України, Росії, Білорусі. Це було воістину могутнє ракетно-ядерне об'єднання.

Станом на 1991 рік у складі 43-ї ракетної армії були дві щонайпотужніші ракетні дивізії (Хмельницька і Першотравнева) з шахтними пусковими установками "ОС" («Окремий старт»), які мали 176 шахтних пускових установок з міжконтинентальними балістичними ракетами і ядерними боезарядами.

Хмельницька дивізія мала 9 ракетних полків (90 ШПУ) з ракетами РС-18 (SS-19), кожна з яких здатна була доставити до цілей по шість ядерних боеголовки на відстань близько 10 тисяч кілометрів. Вражаюча сила одного ракетного полку могла завдати такого збитку, який прирівнювався до вогневої потужності цілого фронту часів Великої Вітчизняної війни.

Першотравнева ракетна дивізія мала у своєму складі 4 ракетні полки (по 10 ШПУ у кожному) з такими самими ракетами РС-18 (SS-19) і 5 ракетних полків – 46 міжконтинентальних твердопаливних балістичних ракет РС-22 (SS-24) останнього покоління. Кожна твердопаливна триступінчатая ракета спроможна була доставити до Американського континенту по десять ядерних боеголовки з найвищою точністю наведення, за що дістала умовну назву "Скальпель". Причому бойові ядерні блоки цих ракет могли уражати цілі з будь-якого напрямку, чим викликали серйозну заклопотаність у вірогідного супротивника.

У своєму розвитку і становленні 43-тя РА пройшла декілька етапів.

1-й етап (1960 – 1967) – формування і постановка на бойове чергування з'єднань і частин ракет середньої дальності (РСД) з груповими стартами наземного і шахтного базування, озброєних ракетами першого покоління Р-5М (за класифікацією НАТО – SS-3), Р-12 і Р-12У(SS-4), Р-14 і Р-14У(SS-5), які були здатні вирішувати стратегічні завдання у військово-географічних районах. На цьому етапі створена система організації безперервного несення бойового чергування.

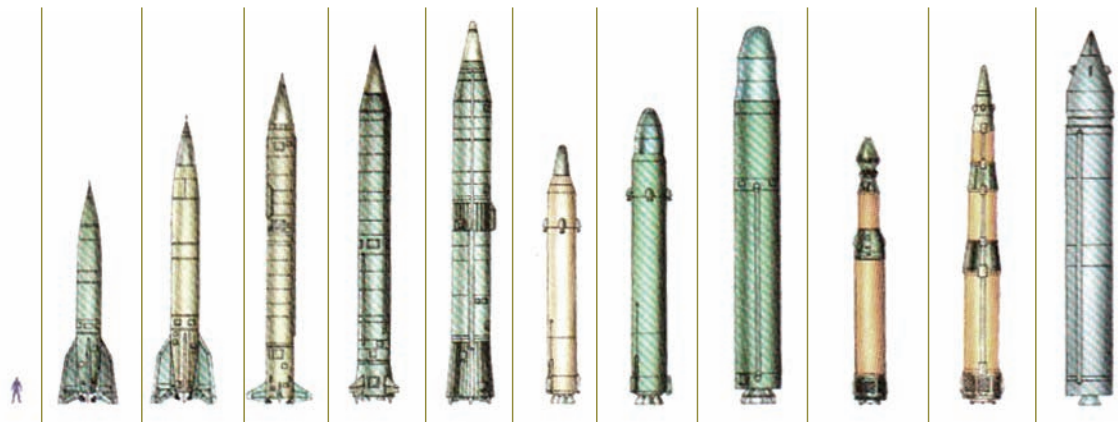
2-й етап (1967 – 1974) – розгортання угруповання ракетних полків, озброєних міжконтинентальними балістичними ракетами (МБР) другого покоління УР-100 і РС-10(SS-11), з окремими стартами (ОС), оснащених моноблочними головними частинами (Хмельницька і Першотравнева ракетні дивізії). На цьому етапі у РВСР запроваджена система надійної експлуатації ракетного озброєння.

3-й етап (1974 – 1987) – оснащення військ ракетними комплексами МБР третього покоління РС-18 (SS-19) з головними частинами індивідуального наведення (РГЧ ІН), що розділяються, і засобами подолання ПРО з уніфікованими командними пунктами (УКП) шахтного типу; прийняття на озброєння першого рухливого ґрунтового ракетного комплексу з твердопаливною ракетою середньої дальності РСД-10 "Піонер"(SS-20). На цьому етапі створювалася єдина система бойового чергування і підготовки військ, удосконалювалася система експлуатації ракетного озброєння.

Шахтно-пускова установка.

Бойові балістичні ракети, які були на озброєнні 43 Вінницької ракетної армії з 19.08.1988 по 1992 рр.

	Ракети першого покоління					Ракети другого покоління		Ракети третього покоління		Ракети четвертого покоління	
Вітчизняний індекс	P1	P2	P-5M	P-12(Y)	P-14(Y)	УР-100	УР-100К	УР-100(НУ)	РСД-10(У), «Піонер»(У)	РТ-2ПМ, «Тополя»	РТ-23УТТХ
Технологічний індекс	8А11	8Ж38	8К51	8К63(У)	8К55(У)	8К84	15А20	15А30(35)	15Ж45 (53)	15Ж58	15Ж60
Коди за договорами СНО	P-1, SS-1a	P-2, SS-2	P-5, SS-3	P-12 (Y), SS-4	P-14(Y), SS-5	УР-100, SS-11	РС-10, SS-11	РС-18, SS-19	РСД-10, SS-20	РС-12М, SS-25	РС-22, для ШП, SS-24
тип	наземна			Наземна і шахтна групові		ШПУ «ОС»		Рухомий груповий		ШПУ «ОСП»	
Рік прийняття на озброєння	1950	1951	1956	1959 (1964)	1961 (1964)	1967	1972	1975 (1981)	1976 (1981)	1988	1989
Дальність пострілу, тис. км.	0,27	0,6	1,2	1,8 (2,0)	3,7 (4,5)	5,0-12,0	10,6-12,0	9,65 (10,0)	4,4-7,5	10,5	10,0-11,0
Стартова вага, т.	13,4	20,4	29,1	42,2	87,0	42,3	50,1	105,6	37,0	45,1	104,5
Головна частина потужність заряду, Мгт.	Не роздільна, звичайна	звичайна	1×1,0	1×1,0	1×1,0	1×1,0	1×1,3 або 3×0,2	6×0,55	3×0,15	1×0,55	10×0,55
Кількість ланок і вид палива	1 - рідке					2 - рідке		2 - тверде	3 - тверде		
Довжина ракети, м.	14,6	17,7	20,8	22,8	24,3	17,0	18,9	24,0	16,5	21,5	23,8
Максимальний діаметр корпусу ракети, м.	1,65				2,4	2,0		2,5	1,8	2,4	

4-й етап (1987 – 1991) – переоснащення військ стаціонарними і мобільними ракетними комплексами з твердопаливними МБР четвертого покоління РС-22(SS-24) і РС-12М «Тополя»(SS-25), що не поступаються бойовою ефективністю і живучістю зарубіжним аналогам («МХ» і «Мінітмен-3»); ліквідація в 1988 – 1991 рр. ракет середньої дальності Р-12 (SS-4) і РСД-10 «Піонер» (SS-20) за Договором про ракети середньої і меншої дальності (РСМД).

Переозброєння торкнулося п'яти ракетних полків «ОС» Першотравневої дивізії і чотирьох ракетних полків СПУ Мозирської дивізії, які раніше були озброєні відповідно до МБР РС-19 (УР-100Н і УР-100НУ) і РСД-10 «Піонер» (15Ж45).

5-й етап (1991 – 2002) – підтримка ракетних комплексів МБР РС-18 (SS-19), РС-22 (SS-24) і РС-12 «Тополя» у боєготовому (у подальшому – тільки у технічно справному) стані у складних умовах недостатнього фінансування і матеріально-технічного постачання військ, їх низькою укомплектованістю фахівцями-ракетниками, в умовах нестабільності, пов'язаної передусім з переведенням управ-

ління військами під юрисдикцію Міністерства оборони України і Російської Федерації, ліквідацією ракетних комплексів, розміщених на території України, з розформуванням ракетних дивізій і управління 43-ї ракетної армії.

Згідно з прийнятою Верховною Радою України 16 липня 1990 року Декларацією про державний суверенітет України і проголошенням наміру стати в майбутньому нейтральною державою, дотримуючись трьох без'ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї, заявою від 24 жовтня 1991 року «Про без'ядерний статус України» і підписаним Міністром закордонних справ України 23 травня 1992 року Лісабонським протоколом до Договору між СРСР і США, практично з 1993 року розпочався процес ліквідації ракетно-ядерної зброї в Україні.

До 2002 року усі основні заходи щодо ракетно-ядерного роззброєння в Україні були виконані і 20 серпня 2002 року, попрощавшись з Бойовим Прапором, Вінницька 43-тя Червонопрапорна ракетна армія припинила своє існування, посівши гідне місце в історії РВСП.

46-та Нижньодніпровська орденів Жовтневої революції і Червоного прапора ракетна дивізія

(м. Первомайськ)

Історія 46-ї ракетної дивізії починається з 29 квітня 1941 року, коли напередодні Великої Вітчизняної війни у місті Каунасі закінчилося формування 188-ї стрілецької дивізії. З початком бойових дій дивізія одразу вступила у бій з фашистами і за роки війни пройшла славний бойовий шлях, звільняла Україну і Молдавію. Воїни дивізії виявили масовий героїзм і мужність, троє бійців були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, а більше

семи тисяч нагороджені бойовими орденами і медалями. За успішні бойові дії під час прориву добре укріпленої оборони німців у районі північно-східніше м. Кривого Рогу, форсування Дніпра і звільнення Нижнього Подніпров'я дивізії наказом Верховного Головнокомандувача від 17 лютого 1994 року присвоєно почесне найменування «Нижньодніпровська».

За особливі заслуги перед Батьківщиною на фронтах Великої Вітчизняної війни дивізія у лютому 1944 року нагороджена орденом Червоного прапора.

Історія дивізії у складі Ракетних військ стратегічного призначення розпочалася 29 квітня 1961 року, коли на базі управління ракетної бригади (м. Первомайськ) було сформовано управління 46-ї ракетної Нижньодніпровської Червонопрапорної дивізії. Усі відділи, служби і відділення штабу дивізії були укомплектовані високоосвіченими, працездатними, дисциплінованими офіцерами, які надзвичайно відповідально ставилися до виконання своїх обов'язків і поставлених завдань. На озброєнні полків дивізії були різні типи ракетних комплексів з ракетами Р-5М, Р-12, Р-12У і нові ракетні комплекси Р-14У.

Перший пуск ракети з шахтної пускової установки на Державному центральному полігоні відбувся 15 листопада 1962 року. Крім того, 1962 року було проведено ще сім

Захисний пристрій шахтно-пускової установки ракети РС-22.

учбово-бойових пусків ракет. Відтак бойові розрахунки полків дивізії практично щороку проводили на полігоні по кілька учбово-бойових пусків ракет.

1968 року розпочалося переоснащення дивізії якісно новим озброєнням – бойовими ракетними комплексами «ОС» («Окремий старт»). 46-та ракетна дивізія стала однією з перших дивізій РВСП, переоснащених ракетами нового, третього покоління.

За десять наступних років (1969 – 1979) дивізія освоїла п'ять типів ракет. Вперше за всю історію РВСП будівництво й випробування головного уніфікованого командного пункту (УКП) ракетного полку проводилося не на полігоні, а безпосередньо в дивізії.

21 лютого 1978 року дивізія за успіхи у бойовій підготовці, освоєнні нової техніки була нагороджена орденом Жовтневої революції.

У 1988 – 1990 роках у дивізії на бойове чергування були поставлені бойові ракетні комплекси (БРК) останнього покоління з міжконтинентальними твердопаливними ракетами РС-22 (SS-24).

На початок 1990 року дивізія мала у запасі 726 ядерних боеприпасів. До складу 46-ї ракетної дивізії входили: управління ракетної дивізії з командним пунктом, запасним командним пунктом, рухомим командним пунктом і допоміжним пунктом керування; потужний обчислювальний центр із перспективою самостійного розрахунку польотних завдань для ракет; дев'ять ракетних полків з 86-ма шахтними пусковими установками з ракетами і своїми командними пунктами високої захищеності, ремонтно-технічна база (рТб) для обслуговування і зберігання ядерних боеприпасів; технічна ракетна база (трб) для обслуговування ракетних комплексів; потужний вузол зв'язку дивізії з передавальними і приймальними радіоцентрами; окремих батальйон радіоелектронної боротьби; окрема вертолітна ескадрилья (9 – 11 вертольотів МІ-8, МІ-8МТ) з великим і впорядкованим вертодромом; інші військові частини для бойового, технічного, спеціального і тилового забезпечення (ще більше десяти), включаючи військовий шпиталь на 150 ліжок, квартирно-експлуатаційну частину, військову школу молодших спеціалістів, свою організацію військової торгівлі і навіть свій польовий банк з доволі великим запасом готівки.

Дивізія мала досить велике основне житлове містечко у Первомайську (на 1994 рік – 54 житлових висотних будинки) з населенням близько 15 тисяч осіб, у якому було дві школи, три дитячих садочки, і п'ять інших житлових містечок у місцях дислокації деяких військових частин дивізії, а також розташований на березі річки Південний Буг свій дитячий табір.

Поблизу штабу дивізії (за 10 – 12 км) було 1650 гектарів родючої землі, яку щороку обробляли і засівали зерновими, соняшником, цукровим буряком тощо, а також каскад зариблених озер загальною площею понад 200 гектарів.

І все це господарство лягло на плечі командира дивізії, оскільки у штатній структурі дивізії «ОС» якихось підрозділів, що опікувалися б цими питаннями, не передбачалося, а військова частина – база матеріально-технічного забезпе-

чення – неспроможна була їх самостійно вирішувати.

Позиційні райони ракетних полків з бойовими стартовими позиціями (БСП) та уніфікованими командними пунктами (УКП) розміщувалися у радіусі близько 100 кілометрів від штабу дивізії і штабів полків. Відстань між БСП ракетного полку становила 8 – 12 км і визначалася при проектуванні й будівництві БРК, зважаючи на умови місцевості та збереження живучості шахтної пускової установки (ШПУ) з ракетою у разі застосування супротивником наявних у нього на той час ядерних боєприпасів. Зазначені відстані убезпечували від ураження супротивником двох ШПУ одним бойовим ядерним блоком.

Практично з 1993 року у 46-й ракетній дивізії почався етап скорочення і ліквідації стратегічної ракетно-ядерної зброї, гарантійні строки якої спливали. Дивізія приступила до виконання Договору «Старт-1».

У 1996 році з арсеналів дивізії вивезли в Росію останні ядерні боєприпаси, а 24 квітня 2001 року з бойового чергування була знята остання ракета РС-22 (SS-24).

За час виконання Комплексної програми ліквідації стратегічного наступального озброєння в Україні особовий склад дивізії виконав величезний обсяг дуже відповідальних і небезпечних робіт, який не мав і не має аналогів у світі:

- відстиковано од ракет, перевезено до місць зберігання, підготовано до відправлення і відправлено з території України 726 ядерних боєприпасів;
- зливо з ракет, перевезено до місць зберігання, підготовано до відправлення і відправлено залізницею до стаціонарних місць зберігання близько чотирьох тисяч тонн агресивних і дуже отруйних компонентів ракетного палива;
- підготовано до вилучення, вилучено з шахт, перевезено до місць тимчасового зберігання, підготовано до відправлення і відправлено 88 ракет;
- ліквідовано 86 шахтних пускових установок, проведена рекультивація земель;
- підготовано до вилучення, вилучено і відправлено на відповідні бази вісім уніфікованих командних пунктів ракетних полків з обладнанням;
- розібрано сотні будівель і спеціальних споруд, вилучено десятки тисяч тонн металобрухту, кабельної продукції, будівельних матеріалів тощо;
- проведений комплекс організаційно-штатних заходів, розформовано й ліквідовано більше 20 військових частин з передачею і відправленням усіх матеріально-технічних засобів.

Після виконання усіх робіт з ліквідації ракетно-ядерної зброї 46-та ракетна дивізія у липні 2002 року була розформована. Проте її славні героїчні традиції повинні назавжди залишитися в історії і у пам'яті наступних поколінь. Люди мусять знати, яке озброєння у нас було, як тримали його у належному стані і підтримували бойову готовність, як і в яких умовах виконували поставлені завдання з ліквідації ракетно-ядерної зброї, і як протікав цей складний і небезпечний процес.

Славні героїчні традиції стратегічних ракетників, їхній патріотизм, ставлення до свого військового і професійного обов'язку, висока відповідальність і самовідданість мають залишитися у пам'яті людей, стати прикладом для наслідування.

19-та Запорізька Червонопрапорна орденів Суворова і Кутузова ракетна дивізія (м. Хмельницький)

Історія 19-ї ракетної дивізії РВСР сягає 1942 року, коли практично було завершено формування 7-ї артилерійської дивізії прориву резерву Верховного Головного Командування. Дивізія в усі роки Великої Вітчизняної війни була пострахом для німецько-фашистських окупантів. Не знаючи поразок, вона пройшла славний бойовий шлях, визволяла Україну і Молдавію, успішно вела бойові дії в Криму і в Карелії, на рубежі річки Свир. Воїни дивізії виявляли масовий героїзм і мужність у боях з фашистськими загарбниками.

За особливі заслуги перед Батьківщиною на фронтах Великої Вітчизняної війни дивізії було присвоєно почесне найменування “Запорізька”, її нагороджено орденами Червоного прапора, Суворова і Кутузова.

Історія дивізії у складі Ракетних військ стратегічного призначення розпочалася 1960 року. З 13 червня до 1 грудня того самого року була сформована військова частина 33874, – 19-та ракетна дивізія.

Вночі проти 1 січня 1962 року 429-й ракетний полк, а разом з ним і 19-та рд приступили до несення бойового чергування з охорони безпеки нашої Вітчизни на південно-західному стратегічному напрямку.

На кінець 1962 року на бойове чергування заступили усі ракетні полки, ремонтно-технічна база, командні пункти і вузол зв'язку 19-ї рд. На озброєнні ракетних полків дивізії були бойові ракетні комплекси з ракетами Р-12, Р-12У, Р-14, Р-14У.

З 1969 року, після переоснащення якісно новими бойовими ракетними комплексами “ОС” («Окремий старт») з ракетами УР-100, УР-100У, 19-та ракетна дивізія приступила

Бойовий прапор 19-ї ракетної Запорізької Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова дивізії.

Особовий склад 19-ї ракетної Запорізької Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова дивізії.

до несення бойового чергування шістьма полками «ОС». Відтак у бойовому складі дивізії було дев'ять ракетних полків, які безперервно несли бойове чергування. Склад інших військових частин і підрозділів у дивізії був приблизно такий самий, як і в 46-й ракетній дивізії.

З 1994 року основна діяльність дивізії була скерована на виконання зобов'язань по Договору СНВ-1 («Старт-1») і зняття ракетних комплексів з бойового чергування: відстикування і вивезення головних частин, злиття компонентів ракетного палива, вилучення з шахт ракет і транспортування їх на бази, рекультивацию територій бойових позицій.

Уся ця відповідальна, трудомістка робота, практично сумірна з обсягами завдань, покладених на 46-ту ракетну дивізію, була виконана якісно і у встановлений термін, без порушення правил безпеки.

До 30-го листопада 1999 року 19-та ракетна Запорізька Червонопрапорна орденів Суворова і Кутузова 2-го ступеня дивізія, що прийняла у 1960 році Бойовий Прапор і орден від постолаї під Сталінградом ушавленої дивізії прориву РВГК, була розформована.

37-ма гвардійська ракетна Севастопольська орденів Леніна і Кутузова дивізія (м. Луцьк)

37-ма гвардійська ракетна Севастопольська орденів Леніна і Кутузова дивізія сформована на базі 22-ї інженерної бригади РВГК у 1942 році. 4 червня того самого року бригада увійшла до складу 1-ї винищувальної дивізії 57-ї армії Південно-Західного фронту. У складі дивізії хоробро билася під м. Куп'янськом Харківської області.

Пізніше бригада брала участь в обороні Сталінграда, визволенні Донбасу й Криму, Південної Пруссії.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 березня 1943 року за стійкість, мужність і героїзм особового складу в боях на Сталінградському фронті бригаду нагороджено орденом Леніна.

Наказом наркома оборони від 30 червня 1943 року № 238 за відвагу у боях за Вітчизну, за стійкість, мужність, дисциплінованість і організованість, за героїзм особового складу бригади присвоєно звання «Гвардійської». З часом за бойові дії по звільненню м. Севастополя наказом ВГК від 24 травня 1944 року № 0136 бригаді присвоєно почесне найменування «Севастопольська».

Наприкінці війни указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1945 року за відмінні бойові дії при ліквідації угруповання німецько-фашистських військ південно-західніше м. Кенігсберга бригаду нагороджено орденом Кутузова II ступеня.

По війні згідно з наказом Наркома оборони бригада з 11 липня 1945 року реорганізована у 33-тю гвардійську легку артилерійську бригаду, а потім, відповідно до директив Генерального штабу, переформована спочатку у кадровий важкий мінометний полк, відтак у 43-тю важку мінометну бригаду.

З початком формування з'єднань міжконтинентальних балістичних ракет згідно з директивою заступника Міністра оборони СРСР від 1 серпня 1959 року № 760038 на базі 43-ї важкої мінометної Севастопольської орденів Леніна і Кутузова бригади була сформована 22-га інженерна бригада РВГК зі збереженням за нею усіх почесних найменувань і нагород.

Відповідно до директиви Міністра оборони СРСР від 25 травня 1960 року № орг/9/59003 22-га інженерна бригада переформована у 37-му гвардійську ракетну Севастопольську орденів Леніна і Кутузова дивізію із дислокацією управління дивізії у місті Луцьку Волинської області.

З 1989 року у дивізії розпочаті заходи по зняттю ракетних полків з бойового чергування та їх розформуванню згідно із досягнутими домовленостями між СРСР і США. Ракети ліквідували методом пусків чи шляхом підриву під безпосереднім контролем інспекційних груп. 30 грудня 1992 року дивізія розформована.

За весь період існування дивізії була озброєна двома типами ракетних комплексів: з 1960 по 1984 рік – ракетними комплексами з ракетами Р-12 (56 ракет), з 1982 по 1991 рік – рухомих ґрунтових ракетних комплексом «Піонер» (45 ракет).

Установлене наказом Міністра оборони СРСР від 27 вересня 1949 року № 164 свято дня 43-ї важкої мінометної бригади було збережене і за 37-ю ракетною дивізією. Дивізія пройшла славний героїчний шлях, демонструючи на всіх перевірках і під час ліквідаційних заходів високий рівень бойової готовності та організованості. Останнім командиром дивізії був генерал-майор Юдін Микола Володимирович.

Колона РСД-10 «Піонер».

43-тя гвардійська ракетна Смоленська орденів Суворова і Кутузова дивізія (м. Ромни)

На підставі директиви Головнокомандувача РВСП від 4 червня 1960 року в період з 28 червня по 1 грудня того самого року була сформована 200-та ракетна бригада з дислокацією її штабу у м. Ромнах Сумської області.

У травні 1961 року згідно з директивою Міністра оборони СРСР 200-та ракетна бригада була перетворена у 43-тю ракетну дивізію.

На базі 43-ї ракетної дивізії у 1962 році формувалася 51-ша ракетна дивізія, що брала безпосередню участь у стратегічній операції «Анадир» з передислокацією на Кубу у складі п'яти ракетних полків, п'яти рухомих ремонтно-технічних баз та інших військових частин.

У вересні – жовтні з метою оперативного маскуванню позиційний район 43-ї ракетної дивізії, що відбула на Кубу, зайняла 18-та ракетна дивізія.

У жовтні 18-та рд припинила своє існування, а 10 жовтня 1962 року з метою збереження бойових традицій управлінню 43-ї ракетної дивізії були передані почесне найменування і нагороди розформованого управління 18-ї ракетної дивізії.

У 1963 – 1964 роках бойові розрахунки полків дивізії провели на полігоні кілька учбово-бойових пусків ракет Р-14 (SS-5).

1967 року в дивізії було проведено ще шість учбово-бойових пусків ракет.

У липні 1969 року в ході навчань, що їх проводив Головнокомандувач РВСП, дивізіон одного із ракетних полків диві-

Рухомий ґрунтовий ракетний комплекс «Піонер».

зії підготував і успішно провів учбово-бойовий одночасний пуск (залп) чотирма ракетами Р-12 (SS-4), а одна стартова батарея підготувала і провела повторний пуск ракети з пускової установки.

Учбово-бойові пуски ракет на полігоні проводилися бойовими розрахунками полків дивізії і в наступні роки.

Після прийняття в 1976 році на озброєння РВСП нового рухомого ракетного комплексу РСД-10 «Піонер» з твердопаливною балістичною ракетою середньої дальності 15Ж53, який призначався для заміни ракет середньої дальності Р-12 і Р-14, в дивізії велася підготовка до переозброєння на новий ракетний комплекс.

У 1980 році розпочалося переозброєння дивізії на нові рухомі ґрунтові ракетні комплекси «Піонер». Впродовж кількох років були переозброєні на ракетні комплекси «Піонер» і заступили на бойове чергування п'ять ракетних полків.

Відповідно до підписаного 8 грудня 1988 року між СРСР і США Договору «Про ракети середньої і меншої дальності», під дію якого потрапляли і вище вказані ракетні комплекси, в дивізії проводилися заходи з підготовки і ліквідації ракетних комплексів РСД-10 «Піонер». Першим був розформований 15-й ракетний полк.

На другому етапі на виконання директиви Міністра оборони СРСР в 1990 році два ракетні полки, виконавши складний комплекс організаційних і технічних заходів, були переформовані в ракетні полки РТ-2ПМ «Тополя» скороченого складу і приступили відповідно до планів по підготовці і переозброєнню на новий мобільний ракетний комплекс.

У 1991 році ще два ракетні полки були переформовані в ракетні полки РТ-2ПМ «Тополя» скороченого складу. Затвердженими планами на 1991 рік передбачалося завершення підготовки до повномасштабного розгортання і переозброєння полків дивізії на нові мобільні ракетні комплекси РТ-2ПМ «Тополя».

Після розпаду СРСР дивізія без ракетно-ядерної зброї була передана до складу Збройних Сил України, а 31 грудня 1992 року розформована.

Два ракетні полки 43-ї гвардійської дивізії і сьогодні примножують славні традиції стратегічних ракетників у складі сучасних РВСП Росії.

Ракетний комплекс РТ-2ПМ «Тополя».

44-та ракетна дивізія

(м. Коломия)

Згідно з директивою начальника Генерального штабу Радянської армії від 6 грудня 1950 року № орг./3/397158 на полігоні Капустін Яр з 20 грудня на базі розформованої 92-ї гвардійської бригади РВГК розпочалося формування 23-ї ракетної

бригади особливого призначення (боп) РВГК.

Як бойова одиниця бригада постала 5 лютого 1951 року. Відтоді цей день вважається Днем частини.

Відповідно до директиви Генерального штабу ВС СРСР від 3 березня 1953 року 23 боп РВГК була перейменована у 73-тю інженерну бригаду РВГК. До її складу входили три вогневі ракетні дивізіони.

З січня 1958 року почалася підготовка до передислокації підрозділів бригади на Західну Україну. Того самого року з прийняттям на озброєння нового ракетного комплексу з ракетою Р-12 бригада перейшла на нові штати. Її дивізіони були переформовані у ракетні полки. Крім того, з прийняттям на озброєння бригади ракет Р-5М і Р-12, які несли ядерні заряди, формується і надаються кожному ракетному полку рухомі ремонтно-технічні бази 12-го Головного управління Міністерства оборони, призначені для обслуговування ядерних боєприпасів. 1 липня 1960 року управління 73-ї інженерної бригади було переформоване в управління 44-ї ракетної дивізії з розміщенням штабу в м. Коломиї.

На нові штати перейшли й усі ракетні полки. Загальна чисельність особового складу дивізії становила 9286 військовослужбовців і 53 службовці Радянської армії.

18 серпня 1960 року відповідно до директиви Генерального штабу 44-та ракетна дивізія увійшла до складу сформованої 43-ї ракетної армії (м. Вінниця).

18 квітня 1961 року дивізія у складі п'яти ракетних полків (десяти наземних ракетних дивізіонів) заступила на бойове чергування.

5 січня 1964 року на озброєння РВСП приймається шахтний ракетний комплекс з ракетою Р-12У, конструкція якої не дуже відрізнялася од її попередниці Р-12, але самий стартовий комплекс вже був низкою складних інженерних споруд. Три ракетні полки дивізії (40 рп, 79 рп, 151 рп) переозброюються на нові ракетні комплекси, шахтні пускові установки для яких почали будувати практично з 1960 року.

Станом на червень 1982 року до складу ракетної дивізії входили три полки, три ртб, ВШМС, вузол зв'язку, які розташовувалися у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях України.

Відповідно до підписаних 8 грудня 1987 року Договору і Меморандуму про скорочення ракет середньої і меншої дальності у дивізії ведуться роботи, спрямовані на виконання договірних зобов'язань і ліквідацію ракетних комплексів, що були на озброєнні дивізії. Один ракетний полк (586 рп) приступив до формування по штатах нового ракетного комплексу "Тополя" з подальшою передислокацією у м. Іркутськ.

Після відправки усіх ракет і головних частин дивізії на бази ліквідації 30 листопада 1989 року дивізія, відповідно до директиви

начальника Головного штабу РВСП, була знята з бойового чергування, а 31 травня 1990 року розформована.

Останній командир ракетної дивізії – генерал-майор Каримов Рустам Бакийович, після її розформування призначений командиром 19-ї ракетної дивізії (м. Хмельницький).

50-та Червонопрапорна ракетна дивізія

(смт. Білокоровичі)

50-та Червонопрапорна ракетна дивізія веде свій початок від 15 травня 1953 року (щорічне свято Дня частини), коли відповідно до директиви Генерального штабу Радянської ар-

мії від 26 лютого 1953 року на полігоні Капустін Яр розпочалося формування 80-ї інженерної бригади РВГК.

До грудня 1953 року формування бригади було закінчене і в лютому-березні 1954 року її передислоковано в смт Білокоровичі Житомирської області.

З 1 листопада 1955 року бригаду перейменовано, вона дістала назву "80-та учбова інженерна бригада". З трьох її дивізіонів в 1958 році було сформовано три ракетні полки.

У 1959 році згідно з директивою Міністра оборони 80-та учбова інженерна бригада перейменована у 80-ту інженерну бригаду РВГК.

Директивами МО СРСР від 5 квітня 1961 року і Головнокомандувача РВСП від 13 квітня 1961 року управління 80-ї інженерної бригади переформоване в управління 50-ї ракетної дивізії.

У 1961 році з 5 серпня по 16 вересня деякі частини і підрозділи ракетної дивізії брали участь у спеціальному навчанні Ракетних військ стратегічного призначення і здійснили два учбово-бойові пуски ракет Р-12 з термоядерними головними частинами з польових позицій в районі Салехард на Новоземельському полігоні (операція "Троянда"). Вибухи сталися на заданій висоті, що виключає істотне забруднення місцевості. З прийняттям на озброєння РВСП ракетного комплексу Р-12У (шахтного варіанту) у дивізії почалися роботи по переоснащенню полків.

У липні 1969 року частини і підрозділи дивізії брали участь у стратегічних навчаннях, що проводилися Головнокоманду-

Ліквідація шахтно-пускових установок ракетної дивізії.

вачем РВСП. З державного полігону вони провели учбово-бойовий залповий пуск усіма пусковими установками одного дивізіону, ліквідувавши пожежу і непередбачену аварійну ситуацію, які виникли через технічні несправності, виявивши при цьому мужність і героїзм.

Наказом Міністра оборони СРСР від 2 лютого 1984 р. № 002250-а ракетна дивізія з 27 лютого 1984 року знята з бойового чергування. Усі ракети, наземне устаткування, спеціальна техніка і ЗІП ракетного комплексу Р-12 були здані на арсенали РВСП.

Дивізія у складі п'яти ракетних полків, інших спеціальних частин і підрозділів почала переозброєння на нові рухомі ґрунтові ракетні комплекси РСД-10 ("Піонер").

4 травня 1985 року Указом Президії Верховної Ради СРСР 50-та ракетна дивізія 43-ї ракетної армії була нагороджена "За великі заслуги у збройному захисті соціалістичної Батьківщини, успіхи у бойовій і політичній підготовці і у зв'язку з 40-річчям Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" орденом Червоного Прапора.

З 1985 року ракетні полки дивізії, переоснащені новими ракетними комплексами "Піонер", почали заступати на бойове чергування.

У середині вересня 1985 року дивізія отримала вказівку Головнокомандувача РВСП, згідно з якою вимагалось в дуже стислі терміни знизити час бойової готовності деяких ракетних дивізіонів дивізії, перевантажити ТПК з ракетами у спеціальні вагони й відправити їх під охороною караулів на арсенал "Лісова". Це був акт доброї волі Радянського уряду перед поїздкою Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова М.С. у Париж.

Відповідно до підписаного 8 грудня 1987 року Договору про скорочення ракет середньої і меншої дальності у дивізії починаються роботи по виконанню договірних зобов'язань і ліквідації ракетних комплексів, що перебувають на озброєнні дивізії. П'ять ракетних полків було знято з бойового чергування і розформовано з вересня 1989 по квітень 1991 року.

Наказ про припинення існування 50-ї Червонопрапорної ракетної дивізії був підписаний 30 квітня 1991 року.

Останній командир ракетної дивізії – генерал-майор Вахрушев Леонід Петрович.

Загальне роззброєння – це ідеал усього людства. Однак, прагнучи до цього, мимоволі ставиш собі питання: чи треба було скорочувати, а точніше, знищувати усю ракетно-ядерну зброю в Україні, що в сотні разів збільшило її залежність від інших сильних держав.

Україна при розпаді СРСР отримала у спадок такий ядерний кулак, про який досі мріють деякі розвинені держави, а найбагатші, у тому числі і США, змушені були рахуватися з нами, як з рівними. Навіть після ліквідації і вивезення тактичної ядерної зброї було кілька варіантів вирішення долі стратегічних ракетних комплексів.

Варіант 1. Зняти з бойового чергування і знищити ракетні комплекси з рідинними міжконтинентальними ракетами SS-19, гарантійний термін експлуатації яких закінчувався. Ракетні комплекси з найсучаснішими, надійними твердопаливними ракетами SS-24, що їх робили у м. Дніпропетровську, залишити на бойовому чергуванні з ядерними боезарядами з по-

Несення бойового чергування на уніфікованому командному пункті.

дальшим паритетним скороченням ядерного озброєння усіма державами, що мають його.

Варіант 2. Відмовитися повністю од стратегічної ракетно-ядерної зброї наземного базування, залишивши на озброєнні 288 стратегічних ядерних боезарядів повітряного базування.

Варіант 3. Повністю відмовитися від ядерних боеприпасів, залишивши частину ракетних комплексів на бойовому чергуванні з неядерним оснащенням і передусім з оснащенням високоточною зброєю.

Були й інші можливі і практично такі, що реалізуються, варіанти, які передбачали наявність в Україні найсучаснішої і потужнішої зброї як чинника стримування будь-якої агресії, надійного захисту свого суверенітету.

Проте обрали інший шлях – шлях роззброєння. Вашингтон, ясна річ, усвідомлював, що втративши тактичну ядерну зброю, яка могла служити Україні ефективним засобом стримування будь-якої агресії, Київ міг до останнього не віддавати стратегічну ядерну зброю, націлену на США. Американці чітко уловили можливість "малою кров'ю" позбутися цих ракет, а Росія могла скоротити ядерний потенціал, згідно з Угодою ОСВ-1, значною мірою за рахунок колишніх республік СРСР – України, Білорусі і Казахстану. Виходячи з цих позицій і визріла згодом ідея підписання Лісабонського протоколу.

Після виконання програми ліквідації стратегічного ракетно-ядерного озброєння Україна набула статусу без'ядерної держави. Військовим фахівцям інших країн, справжнім професіоналам у галузі ракетно-ядерного озброєння і сьогодні важко зрозуміти, як нам вдалося у надзвичайно короткі терміни, відведені для цього умовами тристоронньої угоди, ліквідувати потужний ядерний арсенал.

Процес ліквідації ядерної зброї був надзвичайно складним, передусім у технічному плані, дуже динамічним і досить емоційним: зброю знищували ті самі люди, які її створювали і обслуговували, їхній душевний біль можна було зрозуміти, як і почуття найвищої відповідальності, з яким вони виконували цю складну роботу.

Дискусії з питання правильності прийнятого рішення щодо ліквідації ядерної зброї в Україні тривають і досі. До цього важливого стратегічного питання ще не раз повертатимуться і майбутні покоління.

УДК 623.444.2(477)(091)

Денис ТОЇЧКІН

Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях

Статтю присвячено дослідженню історії мечів періоду пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу на теренах України. Детально проаналізовано зразок так званого меча Сагайдачного («меча принца Владислава») XVI ст., який зберігається у колекції музею Королівського замку у Вавелі (Краків, Польща).

Ключові слова: меч, зброя, клинок, Сагайдачний, козак.

Статья посвящена исследованию истории мечей периода позднего Средневековья и раннего Нового времени на территории Украины. Детально проанализирован образец так называемого меча Сагайдачного («меча принца Владислава») XVI в., который хранится в коллекции Королевского замка в Вавеле (Краків, Польша).

Ключевые слова: меч, оружие, клинок, Сагайдачный, козак.

The article studies the history of swords the High Middle Ages and Early Modern Times in Ukraine. The author examines the pattern of sword of hetman Sahaidachny (or "the sword of Prince Wladyslaw") of XVI century., which is stored in the museum's collection in the Wawel Royal Castle (Krakow, Poland).

Keywords: Sword, Sahaidachny, Cossack.

Меч – найдавніша військова довгоклинкова зброя. На українських теренах археологи виявили чимало мечів у похованнях, що сягають дописемної історії.

Сучасна наукова думка виводить меч від кинджала: його робочу частину подовжували, доки вона не набула властивостей меча. Ця нова, надзвичайно ефективна у ближньому бою зброя, швидко відтіснила кинджал на другорядні позиції¹. Саме до таких «подовжених кинджалів» належать найдавніші відомі нині мечі, знайдені у похованнях в урочищі Клади біля ст. Новосвободной на Кавказі (37–34 ст. до н. е.) та Арслан-тепе у Південній Анатолії (34–30 ст. до н. е.).

З іншого боку, прадавні мечі-рапіри, грановані клинки яких нерідко досягали велетенської, як на бронзову зброю, метрової довжини², генетично пов'язані зі списом. Такі знахідки на теренах Європи стосуються двох історико-географічних регіонів – мінойського Криту та кельтської Британії, де ця зброя з'явилася майже водночас, між 1500-м і 1100 рр. до н. е.³

Внаслідок культурних взаємовпливів між античним і «варварським» світом, що досягли кульмінації у ході Великого переселення народів, сформувалися загальноєвропейські типи мечів раннього Середньовіччя.

Сучасні уявлення про еволюцію меча у середньовічній Європі

у найбільш стислій та ємній формі відображені у класифікаційних схемах, що зводять воєдино весь масив відомих нині зразків та відтворюють загальну картину розвитку цієї зброї⁴. Протягом усього середньовіччя мечі посідали важливе місце у спорядженні професійної воїнської еліти. Більше того: всебічне вивчення меча дає ключ до розуміння постання і подальшої еволюції усього комплексу середньовічного озброєння, навіть самого феномену мілітарних культур Європи і Сходу.

На відміну від інших видів холодної зброї, меч від самого початку задуманий та сконструйований виключно як професійний військовий інструмент, що спеціально призначений для ведення бойових дій і є свого роду квінтесенцією кращих здобутків стародавньої інженерної думки. Достатньо відзначити, що концептуально конструкція робочої частини класичного дволезового меча за тисячоліття практично не змінилася: як і раніше, – це прямий клинок, призначений насамперед для рубальних та колольних ударів.

Оскільки найважливішим завданням меча було пробити обладунок, його розвиток відбувався у тісному зв'язку з розвитком останнього, а також практиками ведення збройної боротьби.

На зміну широких клинків мечів VII–X ст., що звужувались до вістря під невеликим кутом (типи 1–3 за класифікацією А. Гейбіга), прийшли так звані рицарські: спочатку видовжився бойовий кінець, клинок став вужчим (тип 4, середина X – середина XI ст.), відтак збільшилася і його довжина (тип 5, середина X – кінець XI ст.). Водночас центр ваги змістився до руків'я – меч став більш «керованим» і пристосованим для колольних ударів⁵.

Поширення на теренах Європи пластинчастого обладунку зумовило появу наприкінці XIII ст. широких, майже ромбічних у перетині (тип XV за класифікацією Е. Окшотта) та комбінованих клинків з плоским лезом і гранчастим вістрям (тип XVI)⁶.

Кульмінацією розвитку колольних клинків стало відродження протягом XV ст. ідеї стародавньої рапіри бронзового віку у новій формі *естока*, або *панцерштрехера* (у країнах Східної Європи позначався термінами *кончар*, старопольською – *гранат*, або *шаршун*⁷). Як і в античності, його використовували як укорочений спис, проте рицарські бойові практики відтепер уможливили його застосування у кінному двобої для таранного удару на кшталт кушованого списа. Використання цього прийому, до якого і раніше вдавалися зі звичайним дволезовим мечем, насамперед потребувало зброї з прямим клинком. Це одна з причин, якою поясню-

ють відсутність у рицарському арсеналі однолезових мечів, що зазвичай мали широкі клинки з викривленою лінією леза, а також шабель⁸.

Оскільки поряд із важким латним і далі активно функціонував і розвивався полегшений обладунок (кольчужний, бригандина тощо), яким користувалися вояки у своїй масі, до самого кінця існування меча з ужитку не виходили старіші різновиди XI–XIII ст. Навіть у XV ст. мечем рубали не рідше, аніж кололи.

Розвиток так званих великих мечів («Espées de Guerre», «Grete Swerdes» – типи XIIIа за Окшоттом) у Європі наприкінці XIII – на початку XIV ст.⁹ призвів до появи вже у XV ст. півтораручного «бастарда» і справжнього дворучного меча – так званого *біденгендера*. Однак з розвитком найманої піхоти з'явилася потреба в універсальному солдатському мечі, яким став *катцбальгер*.

Слід відзначити, що техніки роботи мечем у середньовіччя докорінно відрізнялися від фехтувальних практик Нового часу.

Класичний меч доби кольчужного обладунку не призначався для блокування ударів, а використовувався у комплекті зі щитом. За свідченнями писемних джерел, до початку XV ст. відмова від щита могла бути пов'язаною хіба що з екстраординарними обставинами.

Рідко билися рицарі й без захисного обладунку. Бойовий костюм епохи Середньовіччя створював воякові певні незручності, які неможливо було ігнорувати. Кольчуга з довгими рукавами та кольчужними рукавицями майже виключала рухи руки в лікті та зап'ястку, удари завдавалися від плеча, випрямленою рукою.

Окрім того, до середини XIV ст. рицарі билися здебільшого верхи¹⁰. І хоча «глибока» рицарська посадка в сідлі надавала більше простору для маневру, вершник мав невеликі можливості маніпулювати зброєю і ще менші для вільного руху різними частинами власного тіла. Таким чином, у тіснєві рукопашного бою найактуальнішими були сильні й точні удари у вразливі, слабкозахищені частини тіла. Вивчення на основі археологічних матеріалів статистики поранень свідчить, що більшість загиблих у битві при Вісбі (1361), мають поранення кінцівок, причому 70 відсотків уражень припадає на ноги¹¹.

Окрім того, численні середньовічні фехтувальні трактати свідчать, що рицарські прийоми ведення бою передбачали використання не тільки основних робочих, але й усіх інших частин меча¹². Вбивча ефективність цих технік підтверджена експериментами сучасних фахівців.

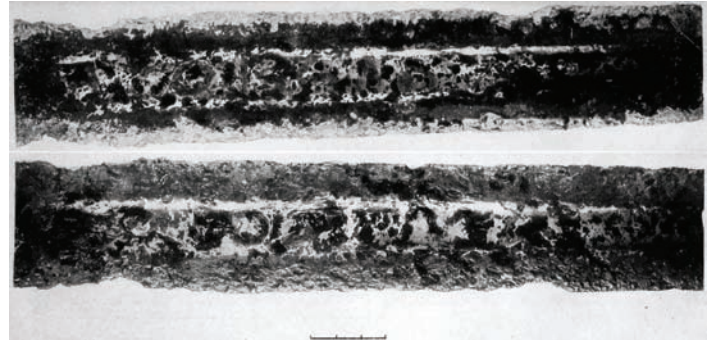
На теренах України мечі з'являються від доби пізньої бронзи¹³.

На зміну скіфським прийшли довгі латенські

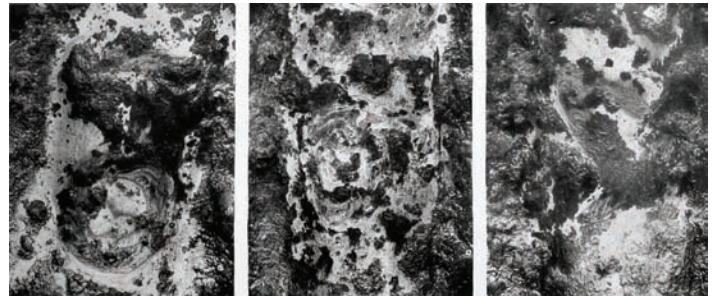
й сарматські дволезові мечі з рук'ям-штирем.

У період Давньої Русі поширюються дволезові, нерідко «підписні» мечі загальноєвропейських типів, водночас розвивається власне зброярське виробництво. Про видатне значення меча з-поміж руської військової еліти цього періоду свідчать писемні джерела, зокрема численні згадки у «Повісті минулих літ».

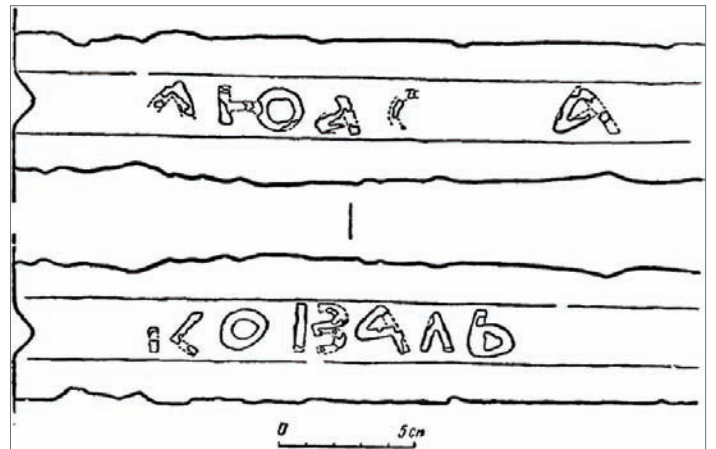
Основну частину масиву середньовічних мечів, віднайдених на теренах Центрально-Східної Європи поза межами середньовічної Русі, каталогізували та опублікували польські зброєзнавці¹⁴. Найповнішим каталогом «русських» мечів XII–XIII ст. досі лишається праця А. Кирпичникова, видана майже півстоліття тому. Автор запропонував розширити класичну класифікацію Я. Петерсона за рахунок двох нових типів – європейського «Z особливого» (відзначеного ще Е. Окшоттом) та «місцевого А». Останній вирізняє, насам-

Б

В

Г

Меч з написом «КОВАЛЬ ЛЮДОТА» з колекції Національного музею історії України, X – перша половина XI ст.: А) загальний вигляд; Б) напис; В) збільшені фрагменти напису; Г) прорис на штабі.

перед, на основі особливостей декору, які, на думку автора, свідчать не тільки про розвиток давньоруського зброярства, але навіть про його вплив на виробництво мечів у сусідніх регіонах¹⁵.

Розглянутий дослідником матеріал також підтверджує гіпотези попередників щодо існування руського клинкового виробництва¹⁶. Утім, стосовно цього й досі тривають гострі дискусії, що не припинилися навіть після виявлення А. Кирпичниковим кириличного напису на клинку¹⁷.

Щодо переважної більшості місцевих знахідок, то, судячи з конструктивних особливостей та клинкової епіграфіки, вони безперечно мають західноєвропейське чи скандинавське походження.

Отже, меч був важливою складовою комплексу рицарського озброєння, що протягом століть ще з давньоруських часів побутував на українських теренах. Стосовно руського воїнства дослідники військової історії та археології сміливо вживають прикметник «рицарський» саме у зв'язку з вивченням предметів озброєння князівських дружин¹⁸. Це підтверджують матеріали речових джерел: предмети з європейського рицарського арсеналу постійно трапляються серед руських середньовічних знахідок.

Номенклатура зброї, віднайдені на руських землях, свідчить про побутування на Русі мечів насамперед європей-

ських типів. Велика кількість такої зброї нині зберігається в музеях України та Росії. Це, насамперед, мечі з таврами ULFBERHT (IX–XI ст.), вироблені у майстернях Середнього Рейну¹⁹, та декількома іншими, ще рідкіснішими²⁰.

Водночас знахідки речових джерел підтвердили гіпотезу про розвинене місцеве виробництво мечів у самій Давній Русі. Нині можна говорити про те, що у другій половині X – на початку XI ст. місцеві мечі доповнювали імпортовані. Усі разом вони задовольняли потреби у клинковій зброї вільних членів суспільства: знаті, дружинників, купців, заможних міщан та ін.²¹

У Національному музеї історії України експонуються два мечі, що стали першими речовими джерелами, які засвідчили існування місцевого (ймовірно киевського) клинкового виробництва. Написи на обох зразках виявив, дослідив і увів у сучасний науковий обіг А. М. Кирпичников.

Першим таким артефактом став знаменитий меч з руським іменним написом «ЛЮДОТА КОВАЛЬ» (варіанти: «ЛЮДОША» «КОВАЛ»), інкрустованим на клинку дамаскованим дротом. Його віднайдено наприкінці XIX ст. поблизу колишнього села Фощеватого Полтавської області й датовано X – першою половиною XI ст.²²

Судячи з усього, виявлена клинкова епіграфіка фіксує найдавніше, збережене так достовірно, ім'я руського ремісника, саме коваля²³.

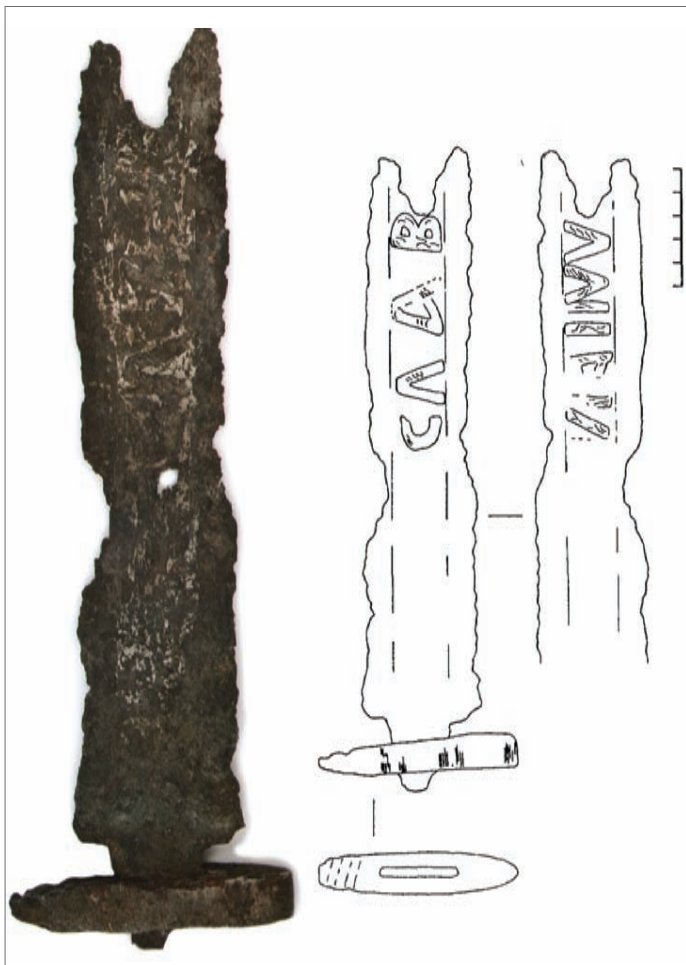
Другий артефакт було віднайдено у дружинному похованні поблизу Києва ще наприкінці XIX ст., хоча напис виявлено й опрацьовано тільки у 90-х рр. XX ст.

Очевидно, меч слід класифікувати як тип V за типологією Я. Петерсена. Виготовлений він до середини або третьої чверті X ст. У процесі розчищення клинка на поверхні стало можливим прочитати зацілілий фрагмент напису уставними кириличними літерами «СЛАВ». Сполучення літер, виконане інкрустованими відрізкамі дамаскованого дроту, пов'язане, на думку фахівців, з фрагментом імені виробника. Зі зворотного боку виявлено декоративно-маркувальну імітацію напису.

Особливе маркування меча й стилістика його виконання, очевидно, свідчать про одночасне виконання клинка й ефесу в межах одного виробничого центру²⁴.

У руських підписних мечах поєднані стилістика й ремісничі техніки різних регіонів: каролінгські (техніка виконання напису), скандинавські (орнаментика) та руські (тавра й частково форма руків'я)²⁵.

Київська держава не випадково стала другою країною у Європі, де виготовляли власні підписні мечі. І справа тут не тільки у високому розвитку ремісничих технологій. Історикам добре відомо, що у літописних відомостях початкового періоду Київської держави меч виступає як свого роду «національна» зброя і державний символ. Не втручаючись тут у полеміку щодо витоків рицарської традиції у Давній Русі та етнічної приналежності її перших носіїв, зауважимо тільки загальноєвропейське: видається безперечним, що саме інститут князівської дружини, коло військових професіоналів було тим середовищем, де могло з'явитися високоспеціалізоване рицарське озброєння (у тому числі меч), використання якого потребувало фахо-

Меч з фрагментом напису «СЛАВ» з колекції Національного музею історії України, X ст. (довжина уламка – 280 мм; ширина клинка при п'яті – 53 мм).

вої підготовки, а придбання – чималих статків.

Номенклатура мечів, віднайдених на руських землях, опосередковано підтверджує інтернаціональний етнічний склад князівських дружин куди періодично запрошували іноземних «військових фахівців»²⁶. Яскравим прикладом цього може служити дружина Ярослава Володимировича, де певний час перебували такі колоритні персонажі, як майбутній норвезький король Гарольд Гардрада та Еймунд син Грінга, також особа королівської крові²⁷. У такій якості міжнародного символу рицарської звитяги, нерозривно поєданого зі споконвічним поняттям рицарства*, меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст.

На українських землях у другій половині XVI ст. окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом – козацтвом.

Вітчизняні історики слушно відзначають, що феномен козацтва за всіма зовнішніми ознаками цілком можна вважати своєрідним проявом військово-рицарської, навіть орденської культури середньовічної Європи. Тут і сімейно-родинний принцип організації братства, морально-етичний кодекс поведінки, інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови – Божої Матері. Давніми елементами рицарської культури у козаків, що сягають корінням IV–III тис. до н. е., є культ коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом тощо, нарешті «культ меча»²⁸. Справді, у цих проявах, що взагалі характеризують чоловічі військові союзи від найдавніших часів²⁹, козацьке братство має багато спільного з рицарськими орденами.

Ранньомодерне «козацьке» трактування інституту рицарства цілком вкладається у картину економічних, військових та суспільних перетворень у державах Європи, що кардинально вплинули не тільки на зовнішні атрибути рицарського етосу, але від XVI ст. змінили самі традиційні підвалини його існування. Саме як рицарську (збройну) людність у межах східних воєводств Речі Посполитої усвідомлювало себе козацтво Середнього Подніпров'я та Запорозжя протягом XVI–початку XVII ст. І саме на рицарському типі свідомості базувалася станова ідентичність українських козаків³⁰. Поява універсалу Сигізмунда II Августа до козаків 1568 р. поклала початок своєрідного імунітету невизнаного ще тоді стану у Польсько-Литовській державі та довготривалому процесу автономізації майбутнього Війська Запорозького. І хоча договір вже наступного правителя – Стефана Баторія з козацьким товариством з правового погляду більше нагадував стосунки із «затяжними» найманцями, у козацькому середовищі угода про військову службу від 1578 р. з часом почала сприйматися як домовленість між сюзереном (королем) та васалом (Низовим козацтвом)³¹. Так засадничий принцип феодалної сеньйоральної залежності набув у ранньомодерній козацькій інтерпретації своєрідних рис, витворивши модель «колективного васалітету» низового товариства перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Причому за низки обставин Військо Запорозьке як «рицарський люд» залишало за собою право обирати нового сюзерена та протектора³².

Утвердження козацтва як «рицарського» стану в очах іноземних володарів та європейського поспільства значною мірою пов'язане з прикордонним протистоянням османсько-татарській загрози, яке очолювали «степові рицарі», нерідко відомі й заможні шляхтичі, що до того ж обіймали помітні адміністративні посади. І якщо у Речі Посполитій експедиційне козакування князів та шляхти не вважалося підставою для всеохоплюючого улегітимнення стану, то сусідніх правителів, зацікавлених у козацьких послугах, цілком задовольняло те, що козаків перед ними представляли вихідці зі шляхти, а то й князі³³.

Відтак козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського ідеалу³⁴ саме як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» перетворюється на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу³⁵. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр.³⁶

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємицею давньоруської рицарської традиції³⁷. Очевидно, у поширенні таких поглядів не останню роль відіграв традиційно високий освітній рівень руської шляхти, що долучалася до кращих здобутків європейської культури за кордоном та на Батьківщині.

Статус «українського рицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння, з якого козаки опанували довгоклинкову зброю, причому малоприсадибний в умовах сучасної їм війни меч замінили на більш актуальну шаблю. І хоча з часом на шаблю у повному обсязі було перекладено усі основні функції меча (воєнно-технологічну, соціо-етнопопулярційного маркування, комунікативну та сакральну³⁸), шляхетна рицарська «світла зброя» ще не одне століття залишалася традиційним, «ідеальним» символом приналежності до вищої аристократичної «рицарської» касты.

Протягом XVI ст. меч як військовий інструмент на українських теренах був значно посунутий іншими видами довгоклинкової зброї – кордами, тесаками, нарешті шаблями, проте все ще не втратив актуальності. Про це свідчать писемні, іконографічні, а також речові джерела в українських музеях.

Яскравим прикладом такої зброї є меч, який нині зберігається у львівському музеї зброї «Арсенал». Артефакт було віднайдено у р. Південний Буг біля м. Сокаля. Історична легенда пов'язує цей меч із битвою між татарськими та польсько-руськими військами, що відбулася в цій місцевості 2 серпня 1519 р.³⁹ Конструкція предмета, котрий за класифікацією Е. Окшотта можемо віднести до типу XVII, та обставини знахідки не викликають серйозних заперечень щодо такої атрибуції⁴⁰.

Серед зброї русько-литовської шляхти трапляються навіть дворучні мечі, робота з якими потребувала від рицаря фізичної витривалості й фехтувальної підготовки.

Меч князя Миколая Радзивілла, виготовлений у Вільно, 1572 р. Німецький історичний музей, Берлін, Німеччина, інв. № W 2265. Загальна довжина – 1565 мм. Клинок завдовжки 1080 мм має ромбічний перетин. Ширина клинка при п'яті – 64 мм, загальна вага зброї – 3500 г⁴¹.

Так, у Музеї німецької історії в Берліні зберігається дворучний меч князя Миколая Радзивілла Чорного, виготовлений у Вільно 1572 р.

Ще один з таких зброярських виробів місцевого виробництва походить зі Львова. Це церемоніальний меч львівського вїта роботи місцевого майстра угорського походження (з

м. Сегета) Івана Венгриня.

Свого часу про цей зразок згадував П. Жовтовський як про видатний приклад роботи

львівських мечників⁴². Клинок меча вкритий травленим орнаментом у ренесансному стилі з гербом м. Львова й датою – 1577.

Зауважимо, що за морфологічним типом зразок – класичний приклад мечів типу XX за класифікацією Окшотта. Його форма є розвитком попереднього типу XIIIа, що започаткував традицію «великих мечів» («Espées de Guerre», «Grete Swerdes») у Європі від кінця XIII – початку XIV ст.⁴³

Нарешті відзначимо, що ефес меча увінчаний верхів'ям типу T4 за Окшоттом, яке є типовим представником групи грушовидних верхів'їв, що функціонували протягом другої половини XIV – кінця XVI ст.⁴⁴

Отже, у формі львівського меча кінця XVI ст. можемо спостерігати збереження давніх європейських зброярських традицій попередніх пе-

ріодів. Досить незвичним видається відсутність у конструкції «ренесансних» елементів, – у XVI ст. такий виріб в очах сучасників мав виглядати анахронізмом. Можливо у такий спосіб замовник намагався утвердити імідж спадкоємця й продовжувача «стародавніх міських традицій».

Мечі типу XX побутували на європейських теренах впродовж XIV–XVI ст. Серед ранніх зразків немало півтораручників, хоча найбільші можна розглядати як справжні дво-

ручні попередники класичних «біденгендерів» (дворучників) кінця XV–XVI ст.

Очевидно, мечі типу XX стали першим спеціальним типом церемоніальних мечів. У зброєзнавчій літературі їх недарма назвали «виносними». Навіть у часи активного функціонування такої зброї як бойової вже існували спеціальні парадні зразки, що їх під час урочистостей виносили, тримаючи перед собою.

Велетенські розміри окремих мечів справляли враження на публіку, але практично виключали їх бойове використання. Абсолютний рекорд тут належить мечам урочистої охорони графа Едуарда Честерського (майбутнього принца Уельського) останньої чверті XV ст., довжина яких сягала 2,26 м.⁴⁵

Золотий меч Петра Сагайдачного

Мечів з підтвердженою документальною історією в Україні одиниці. До найбільш рідкісних пам'яток, що свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської рицарської традиції, причому за безпосередньої участі монаршої особи, належить «золотий» меч легендарного козацького провідника Петра Конашевича Сагайдачного.

Роки діяльності П. Сагайдачного як очільника Війська Запорозького недарма вважають періодом найвищого розквіту козацької слави.

Видатний політик, полководець, меценат, світський і церковний діяч незмінно відстоював права й вольності козацтва і невтомно боровся за автономію українських земель у складі Речі Посполитої. З його допомогою було відновлено українську православну єпархію та закладено підвалини для розвитку системи освітніх закладів в Україні.

Мабуть, ще більшими від світських були військові звершення Сагайдачного. Від середини першого десятиріччя XVII ст. гетьман безпосередньо керував майже всіма значними походами – як сухопутними, так і морськими, що досягли на той час особливої сили, розмаху й масштабів. До найважливіших подій належать захоплення Перекопської фортеці 1608 р., штурм Кафи, Трапезунда, Синопа і Стамбула 1616 р. Навесні 1618 р. на чолі 10-тисячного козацького війська Сагайдачний взяв участь у поході королевича Владислава на Москву.

Справжньою «лебединою піснею» військової діяльності уславленого гетьмана стала Хотинська війна 1620–1621 рр., у якій 40-тисячне козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турецької навали. Важко

Меч з колекції Львівського історичного музею, перша половина XVI ст., інв. № 3-2358 (довжина загальна – 1292 мм, клинка – 1000 мм, ширина клинка при п'яті – 42 мм).

поранений під Хотиним, Сагайдачний помер 1622 р., заповівши майже весь свій статок на відновлення храмів та утримання братських шкіл.

Саме після Хотинської битви П. Сагайдачний начебто отримав від польського королевича Владислава у подарунок меч. Нагорода продемонструвала визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою.

Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з ушлякованими польськими коронаційними мечами. Нам залишається лише здогадуватися, яким шляхом дарунок повернувся до своїх попередніх власників – королівської родини Вазів. Очевидно, це сталося вже після смерті П. Конашевича-Сагайдачного.

Зображення меча, як особистої зброї королевича Владислава Жигмунта Вази, у супроводі коротких анотацій кілька разів публікували у польських зброєзнавчих виданнях. Проте ґрунтовного дослідження цієї зброї так і не здійснили. А. Надольський, приміром, спромігся лише відзначити «фантастичну форму» руків'я цього меча⁴⁶. Детальніше згаданий зразок описав З. Жигульський⁴⁷. Зауваживши пізньоренесансний стиль виконання зброї, дослідник відзначив її походження, стисло охарактеризував декоративне оздоблення та навів напис на клинку.

Публікували зображення меча також у дослідженнях, присвячених історії центральноєвропейської зброї. Так, Я. Лебединський відзначив церемонійне призначення цієї зброї⁴⁸.

В Україні меч Сагайдачного донедавна був малознаний поза вузьким колом фахівців.

Єдиного разу раритет побував в Україні у квітні 1999 р. у складі виставки «Іван Виговський – постать і доба», що відбувалася у залах Львівської галереї мистецтв. Тоді в Україні уперше експонували козацькі реліквії з музеїв Польщі.

Виставка викликала чималий суспільний резонанс і фахове зацікавлення в наукових колах. З'явилися публікації, присвячені окремим експонатам⁴⁹. Не обминули увагою дослідники й меч Сагайдачного. Першу і поки що єдину науково-популярну розвідку, присвячену цій зброї, оприлюднив Т. Чухліб у 2002 р.⁵⁰

2007 р. зображення меча у супроводі короткої атрибуції опублікували у фундаментальному каталозі козацьких старожитностей «Україна козацька держава»⁵¹.

Нарешті перший історичний аналіз напису у 2011 р. здійснили дослідники Хотинської битви П. Сас та Г. Кіркенє⁵².

Розглянемо детальніше цей шедевр західноєвропейського зброярського мистецтва.

Меч Петра Конашевича-Сагайдачного. Західна Європа (Італія). Клинок від XVI ст., оправа XVI ст.

Місце зберігання.

Зброярня Королівського замку у Вавелі (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu). Краків, Польща (інв. № 2059).

Матеріали.

Сталь, золото, срібло.

Техніки.

Кування, лиття, гравіювання, карбування, насічка.

Технічні параметри зброї.

Загальна довжина – 1165 мм, довжина клинка – 967 мм, ширина клинка при п'яті – 365 мм.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Зразок у доброму, майже відмінному стані, клинок законсервовано. На метали практично відсутні сліди корозії – мабуть, далися взнаки добрі умови зберігання меча протягом чотирьохсот років.

Морфологічна характеристика.

Надзвичайно довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові, – адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок. Поява «великих» мечів, очевидно, стала першою відповіддю на цей виклик, простим розвитком віковичної ідеї посилити рубальний удар за допомогою міцнішого, масивного клинка⁵³.

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від п'яти прорізані численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славновісного клейма – «гурди».

Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії рікасо справляють враження, що цю ділянку пізніше штучно звузили, аби надати їй модерних рис XVI ст.

Датування клинка поточнює напис на внутрішньому боці, що нанесений не раніше 1426 р.

Ефес напівзакритого типу з дужками і щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічна прив'язка усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дає змогу пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі⁵⁴.

Очевидно, ефес досліджуваного меча все-таки виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів і орнаментика. Великий захисний щиток становить, мабуть, найвиразнішу, «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст.^{**}, хоча він відомий у Європі принаймні століттям раніше.

Руків'я меча обплетене товстим срібним дротом. Найбільш незвично виглядає верхів'я. Недарма А. Надольський зауважив його «фантазійну форму». Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній поєднано два різновиди, які побутували у європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Певно, складність верхів'я пов'язана з бажанням залишити коротке одноручне руків'я і, не вкорочуючи хвостовик, додати максимальну кількість декоративних елементів.

Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка (з плоским денцем і основою) виконана як монолітний елемент, що наслідує стародавній тип В1 за Окшоттом (розвиток типу Х за Петерсеном), особливо популярний наприкінці Х – на початку ХІ ст.⁵⁵

Утім, «основним» безперечно слід уважати грушовидне верхів'я, що виглядає як різновид типу Т5. Е. Окшотт відзначає, форми цього типу є найпізнішими серед грушовидних – найчастіше вони зустрічаються на мечях, які не можна датувати раніше від 1500 р.⁵⁶

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип ХІІІb, хоча через довгий хвостовик він, в минулому, міг відноситись до типу ХІІІа.

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу ХІІІа й ХІІІb повністю не вийшли із вжитку навіть у першій третині ХV ст., незважаючи на поширення від середини ХІV ст. повного пластинчастого обладунку. Зауважимо також, що дата на клинку не завжди позначала рік його виробництва – мечі у період пізнього Середньовіччя використовували так само, як і в попередні епохи вікінгів і Великого переселення народів, кілька поколінь власників⁵⁷. Тож клинок міг бути виготовлений від другої половини ХІІІ – до початку ХV ст. включно.

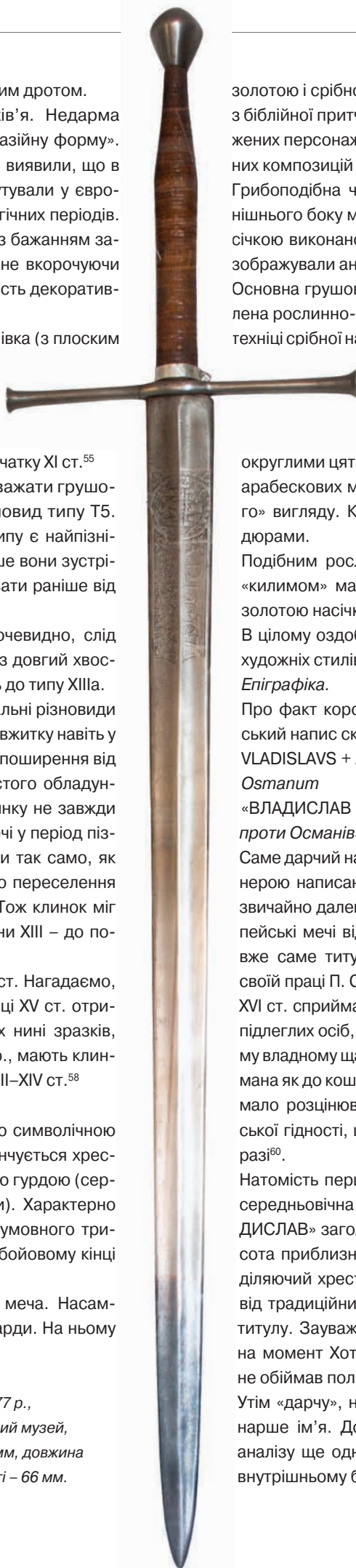
Клинок заново оправлений вже у ХVІ ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу ХІІІ наприкінці ХV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475 – 1525 рр., мають клинки, вироблені як у ХV, так і протягом ХІІІ–ХІV ст.⁵⁸

Символіка та орнаментика.

Клинок меча вирізняється своєю символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики – традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

Найпишніше орнаментована оправа меча. Насамперед йдеться про захисний щиток гарди. На ньому

Церемоніальний виносний меч, Львів, 1577 р., майстер Януш Венгр. Львівський історичний музей, інв. № 3-3477. Загальна довжина – 1495 мм, довжина клинка – 1083 мм, ширина клинка при п'яті – 66 мм.

золотою і срібною насічкою майстерно відтворена сцена з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи зображених персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку має вставку, на якій золотою і срібною насічкою виконано погруддя воїна у шоломі, зазвичай так зображували античного бога війни Марса.

Основна грушовидна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітлимими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене

округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, встеленим густим «килимом» маленьких листочків і завитків, виконаних золотою насічкою, оздоблена хрестовина.

В цілому оздоблення оправи демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу.

Епіграфіка.

Про факт королівського дарунку меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка: VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum contra Osmanum

«ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому під Хотиним проти Османів»⁵⁹.

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів – за маною написання, стилем і самим змістом фраза надзвичайно далека від традиційних, що наносили на європейські мечі від епохи Середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У своїй праці П. Сас та Г. Кіркенен відзначають, що гетьмани ХVІ ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мало розцінюватися як образа і приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному разі⁶⁰.

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка – літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розташовані уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділяючий хрест^{***}. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних на честь коронованих осіб відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення – на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схиляють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка золотою насічкою:

C IUNINGENS 1426 + UIRTYTO HUIJUS ENSIS NOSTRA TERRA
CULMENSIS

«... 1426 + МУЖНІСТЮ [ВІД
МУЖНОСТІ] ЦЬОГО МЕЧА
НАША ЗЕМЛЯ КУЛЬМЕНСЬКА»****

Певно, тут йдеться про польське місто Хелмно (Chełmno) – у минулому пруський Кульм (лат. – Culmen, нім. – Colmen, Culm). Протягом 1228 – 1230 рр. цей населений пункт був переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти прусів. У підлеглисть польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) відсилає нас до неспокійного історичного періоду між поразками тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410 – 1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454 – 1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелмінської (Кульменської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією якої стає заснування Хелмно (Кульмом) 1440 р. разом з дев'ятнадцятьма іншими містами так званої Пруської конфедерації.

Тож цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запорука лояльності Хелмінської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. п. 1386 – 1434), засновника династії Ягелонів.

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному є по-своєму унікальною. Вона належить до тих рідкісних випадків, коли уведення до наукового обігу досі невідомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела – у нашому випадку меча та його клинкової епіграфіки. Адже як справедливо відзначив доктор історичних наук, професор В. Потульніцький, інші джерела, які б підтверджували факт дарунку меча, досі не виявлені⁶¹.

Зауважимо: техніка виконання дарчого напису не викликає у нас заперечень стосовно його датування XVI-м століттям. Сумніви можуть бути висловлені насамперед щодо стилістичних нюансів змісту, а також «дарчої» частини імені «Владислав».

Ми також погоджуємося із датуванням клинка пер-

Меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського. Королівська збройова палата у м. Турині (Італія), інв. № G. 24. Технічні параметри зброї: загальна довжина – 860 – 985 мм, довжина клинка – 700 – 850 мм, ширина клинка при п'яті – 40 – 50 мм⁶². Хоча зразок має менші за «меч Сагайдачного» розміри та ідентифікується фахівцями як «піхотний», форми кильйонів і штаби, елементи оздоблення виконані у єдиному стилі. Звертаємо увагу на клинок, форма якого характерна для італійської зброї XVI ст.

шою чвертю XIV-го, а оправи – XVI-м століттям. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу.

Нагадаємо також, що мечі, виконані у такому стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії. Яскравим зразком такої зброї є меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського (р. ж. 1528 – 1580), що зберігається у Королівській збройовій палаті у м. Турині (Італія).

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба, «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового

становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воеводств Речі Посполитої. Вручена зброя

як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва...»⁶³.

Мабуть, неможливо переоцінити внесок Петра Сагайдачного у розгром турків під Хотиним, так само, як і рівня особистих владних можливостей, якого він досяг по закінченню війни як гетьман Війська Запорозького. І все-таки ми не станемо наполягати на формальному значенні особистого дарунку вдячного польського принца (коронованого лише 1630 р.) українському герою-рятівникові, тяжко пораненому у вирішальній битві, де пліч-о-пліч билися найшляхетніші поляки, литовці й українці. Цей рицарський меч радше символізує зразок єдності у скруті трьох таких різних народів, що попри взаємні незгоди до останньої краплі крові разом боронили свою спільну країну, та врешті усю Європу від мусульманської навали.

ПРИМІТКИ

1 The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons / [Ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. – N.Y., 1982. – P. 465.

2 Snodgrass A. M. Arms and Armour of the Greeks / A. M. Snodgrass. – Ithaca; N.Y., 1967. – P. 15.

3 Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. – Москва, 2004. – С. 23.

4 Див.: Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон; [пер. с норвежск.]. – Санкт-Петербург, 2005. – (Оружие разных эпох). – 352 с.; Oakeshott E. R. Records of the Medieval Sword / Ewart Oakeshott.

– Woodbridge, 2007. – 320 p.; Behmer E. G. Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Völkerwanderungszeit / Elis Behmer, Ernst Alfred Meyer, Rudolf Narath. – Stockholm, 1939. – 219 s.; Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland / Alfred Geibig. – Noemünster, 1991. – 208 s.

5 Davidson H. E. The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literature / Davidson, Hilda Ellis. – Woodbridge, 1994. – P. 39.

6 Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. – С. 353 – 356.

7 Polska Technika Wojskowa do 1500 roku / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. – Warszawa, 1994. – S. 204; Boldyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku / Alexander Boldyrew. – Warszawa, 2005. – S. 77–79.

Детальніше про походження історичного терміну «шаршун» див.: Добродомов І. Г. Еще раз о славянских вариантах * sabja, *šabja / И. Г. Добродомов. // Этимология 1983 / Ин-т рус. яз. АН СССР. – Москва, 1985. – С. 91.

8 Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII – XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – На-

- ціональний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – С. 134.
- 9 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт [пер. с англ.]. – Москва, 2007. – С. 53, 96.
- 10 Блок М. Феодалне суспільство / Марк Блок [пер. з фр.]. – К., 2002. – С. 301, 324.
- 11 Thordemann V. *Armour from the Battle of Wisby*. Vol. I / Bent Thordemann. – Stockholm, 1939. – P. 163 – 185. Див. також: Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.] – Москва, 2008. – С. 72; Гуцул В. М. Зазнач. праця. – С. 132.
- 12 Див.: Talhoffer H. *Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat* / Hans Talhoffer; Translated and Edited by Mark Rector. – London, 2000. – Pl. 38, 41, 58, 72-73, 74 etc.
- 13 Ключко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500 – 900 рр. до Р.Х.) / Ключко В. І.; Міністерство культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2006. – С. 306.
- 14 Głosek M. *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.* / Marian Głosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.; Głosek M. *Miecze średniowieczne z ziem polskich* / Marian Głosek, Andrzej Nadolski – Lodz, 1970. – 84 s. – (Acta Archaeologica Lodziensia Nr 19).
- 15 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва; Ленинград, 1966. – Вып. Е1-36. – С. 34 – 36, 43.
- 16 Там же. – С. 41.
- 17 Див.: Androshchuk F. *The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age)* / Fedir Androshchuk // *Ruthenica*: 36. наук. праця. – К., 2003. – Т. 2. – С. 15–25.
- 18 Див.: Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX – XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва; Ленинград, 1971. – С. 55, 56, 72. – Вып. Е1-36; Котляр М. Ф. Комментар до літопису / Микола Федорович Котляр // Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар [за ред. М. Ф. Котляра]. – К., 2002 – С. 254; *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1350-1450* / [pod red. A. Nadolskiego]. – Lodz, 1990. – S. 424.
- 19 Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе // Славяне и финно-угры. Археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 117.
- 20 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавский сборник. – Таллинн, 1977. – Вып. 22 – С. 159 – 173.
- 21 Он же. О начале производства мечей на Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 246 – 251.
- 22 Он же. Древнейший русский подписной меч // Советская археология. – 1965. – №3. – С. 196 – 198.
- 23 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. – С. 159 – 173.
- 24 Он же. О начале производства мечей на Руси. – С. 246 – 251.
- 25 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. – С. 159 – 173.
- 26 Прицак О. *Походження Русі: У 2-х т.* / Омелян Прицак. – К., 2003. – Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. / Прицак О. [автор. пер. з англ. В. Шовкуна, П. Тарашука, О. Галенко]. – С. 676.
- 27 Гуцул В. М. Зазнач. праця. – С. 78.
- *Поняття «рицарство» (від німецьк. «ritter» – «вершник») має значення здебільшого загальне, аніж точне. Історики по-різному підходять до його визначення. Услід за Морісом Кіном під «рицарством» розуміємо етос, у якому водноєдино сплавлені військові, аристократичні та релігійні складові. [Див.: Кин М. *Рицарство* / Морис Кин. – Москва, 2000. – С. 34.]
- 28 Див.: Моця О. Українські козаки і західноєвропейські рицарі (порівняльна характеристика) / Олександр Моця. // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: у 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 149.
- 29 Хейзинга Й. *Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах* / Й. Хейзинга [пер. с нем.]. – Москва, 1988. – С. 90–91.
- 30 Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко – К., 2011. – С. 276.
- 31 Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. – К., 2005. – С. 31 – 32, 34 – 35.
- 32 Він же. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 2. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 3. – С. 47.
- 33 Брехуненко В. Зазнач. праця. – С. 281.
- 34 Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу детальніше див.: Хейзинга Й. Зазнач. праця. – С. 103.
- 35 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталія Яковенко. – К., 2006. – С. 186 – 189.
- 36 Брехуненко В. Зазнач. праця. – С. 276.
- 37 Там само. – С. 292; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): навч. посіб. – К., 1998. – С. 155–160.
- 38 Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси* / Глеб Сергеевич Лебедев. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 292 – 300.
- 39 *Kronika Marciana Bielskiego: W 3 t.* / Marcin Bielski [wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. – Sanok, 1856. – Т. II (Ksega IV-V). – S. 1007 – 1009.
- 40 Гуцул В. М. Зазнач. праця. – Додаток № 22.
- 41 Характеристики зброї подано за виданням: Müller H. *Europäische Hieb- und Stichwaffen: Aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte* / Heinrich Müller, Hartmut Kölling. – Berlin: J. Neumann-Neudamm, 1984. – P. 198-199.
- 42 Жолтовський П. М. *Художній метал. Історичний нарис* / П. Жолтовський. – К., 1972. – С. 62 – 63.
- 43 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 53, 96.
- 44 Там же. – С. 135.
- 45 Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.] – Москва, 2008. – С. 109.
- 46 Nadolski A. *Polska broń. Broń biała* / Andrzej Nadolski. – Wrocław, 1984. – S. 121 – 122; Ryc. 99 – 100.
- 47 Żygulski Z. *jun. Sztuka dworu Wazów w Polsce: Katalog wystawy* / Zdzisław Żygulski jun. – Kraków, 1976. – Poz. 195; Він же. *Stara Broń w Polskich Zbiorach* / Zdzisław Żygulski jun. – Gdańsk; Warszawa, 1984. – S. 104 – 105; Він же. *Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu* / Żygulski Zdzisław Jun. – Warszawa, 1975. – F. 141.
- 48 Lebedynsky I. *Les Armes Traditionnelles de l'Europe Centrale* / Iaroslav Lebedynsky. – Éditions du Portail, 1996. – P. 52.
- 49 Возницький Б. *Козацький ківш 1677 р. з колекції музею Чорторийських у Кракові* / Борис Возницький // *Вісник Львівського університету*, 2002. – Вип. 2. – С. 128.
- 50 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Незнайом Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Русина Олена, Горобець Віктор, Чухліб Тарас. – К., 2002. – С. 104 – 108. Див. також: Гуржій О. І., Чухліб Т. В. *Історія козацтва. Держава – військо – битви.* – К., 2011. – С. 39 – 41.
- 51 Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [Автор-упорядник Володимир Недак]. – К., 2005. – С. 130.
- 52 Сас П., Кіркене Г. *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу* / Сас П., Кіркене Г. [Післямова А. Бумблаускас]. – К., 2011. – С. 168.
- 53 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 62.
- 54 Там же. – С. 151.
- ** Іншою такою важливою прикметою є ранні гарди-«кошики».
- 55 Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – С. 33; Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 118 – 120.
- 56 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 135.
- 57 Там же. – С. 66.
- 58 Там же. – С. 67.
- 59 Переклад дарчого напису подано за виданням: Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного. – С. 105.
- 60 Сас П., Кіркене Г. Зазнач. праця. – С. 168.
- *** А. М. Кирпичников зауважує, що такі хрести на штабі спершу мали магічне значення [Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – С. 40].
- **** Лінгвістичний аналіз тексту на мечі та переклад виконав О. Олейниченко. У ході дослідження, ми дійшли висновку, що «UIRTUTO» насправді є неправильно відмінюваним «VIRTUTE» (мужністю). Щодо взаємозаміни літер «U» і «V», то її нерідко можна зустріти в пізньосередньовічних латинських текстах центральноєвропейського походження, зокрема підписах польських монархів. Подібну плутанину зустрічаємо також у написі на зовнішньому боці клинка – ім'я «VLADISLAUS» написано як «VLADISLAVS».
- 61 Полянський Ігор. *Українська історія: прощання з бромом. Розмова з доктором історичних наук, професором Володимиром Потульніцьким про оптимістичні сюжети нашого державотворення.* – Народний оглядач. Щоденна газета неофіційної інформації, настроїв та громадської думки. – 2003. – 1 травня.
- 62 Параметри розглянутого зразка взяті з праці: Lupo M. *Le Lame del Re. Sabri & Spade dell' Armata Sabauda dal 1560 al 1831* / Maurizio Lupo. – Torino, 2007. – P. 26 – 27.
- 63 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного.

УДК 929.6(=161.2):342.228]”1917/1920”

Андрій ГРЕЧИЛО

Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр.

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення українських національних символів на початку ХХ ст., їх поширення по всіх українських землях і місцях компактного проживання українських громад за межами України, набуття загальнонаціонального визнання та остаточного утвердження вже як державних герба та прапора. Особлива увага звертається на спростування деяких неточностей і міфів, поширених в історіографії цього питання. **Ключові слова:** національні символи, герб, прапор, Україна.

Статья посвящена исследованию процесса становления украинских национальных символов в начале ХХ в., их распространения по всех украинских землях и местах компактного проживания украинских общин за пределами Украины, приобретения общенационального признания и окончательного утверждения уже как государственных герба и флага. Особое внимание обращается на опровержение некоторых неточностей и мифов, распространенных в историографии этого вопроса. **Ключевые слова:** национальные символы, герб, флаг, Украина.

The article is dedicated the formation of Ukrainian national symbols at the beginning of the twentieth century, the spread of it to all Ukrainian lands, and areas with Ukrainian community outside of Ukraine, gained the national recognition and final approval of the state emblem and flag. Particular attention was paid to the disproof of some inaccuracies and myths prevalent in the historiography of the subject.

Keywords: national symbols, emblem, flag, Ukraine.

Питанням виникнення, розвитку та утвердження українських національних символів присвячено вже доволі багато публікацій. Особливо значна кількість статей на цю тему побачила світ за період 1989–1991 рр. – до офіційного затвердження Верховною Радою синьо-жовтого прапора та Тризуба як державних символів України окремими постановами відповідно 28 січня та 19 лютого 1992 р. Проте у дослідженні історичного розвитку національних барв і герба ще й досі залишається чимало нез'ясованих питань. Навіть поверховий огляд публікацій показує розбіжності у викладі фактажу, датуванні окремих подій, інтерпретації символів чи ролі окремих осіб у їх становленні. На жаль, ці недоліки, а то й неправдиві відомості, доволі часто повторюються у новіших виданнях, у тому числі – навчальних посібниках та енциклопедичних словниках, спотворюючи реальний розвиток історії та подаючи недостовірну інформацію. Можна назвати кілька основних причин такого стану вивчення проблеми:

- 1) трактування національних символів як “буржуазно-націоналістичних” в умовах Української РСР і відповідно – відсутність яких-небудь спеціальних досліджень на цю тему в радянській історіографії¹;
- 2) неможливість доступу дослідників з-поза меж УРСР до радянських архівних збірок, оскільки матеріали з нашої теми мали гриф “таємно” й зачислялися до так званих “спецфондів”;
- 3) плутанина з датуванням за юліанським та григоріанським календарем, бо новий календарний стиль запроваджено в Українській Народній Республіці тільки з 1 березня 1918 р.;
- 4) друкарські помилки, хибні цитування дослідниками чужих праць, а то й просто “творчі домисли” окремих авторів;
- 5) тенденційність з огляду на політизацію питання про порядок кольорів на прапорі².

У нашому дослідженні використовувалися передовсім оригінальні архівні документи або їхні публікації, здійснені на належному науковому рівні; сучасні розгляданому періодові часописи та інші видання; мемуарна література, хоча тут бралася до уваги достовірність джерела, час написання споминів і чи був автор безпосереднім учасником описаних подій або чи мав доступ до використаних документів. Дещо складнішим виглядає залучення кіно- та фотодокументів. З огляду на специфіку передачі синього, блакитного та жовтого кольорів у чорно-білому зображенні, коли, наприклад, блакитна барва виглядає світлішою від жовтої, до уваги слід брати додаткові аргументи або проводити порівняльний аналіз з іншими джерелами, наприклад, музейними пам'ятками.

Дати подаються за григоріанським календарем (новим стилем), в окремих випадках у дужках вказано й дату за юліанським (старим стилем).

Формування поняття “національних кольорів” і затвердження національних чи державних прапорів для більшості сучасних держав припадає лише на період ХІХ–ХХ ст. Здебільшого поява таких символів тісно пов'язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків індивідуальний у кожному окремому випадку – іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруться геральдичні символи політично активнішого регіону, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Утвердження синьо-жовтого кольорового поєднання як українських національних барв у сучасному розумінні однозначно можемо датувати 1848 р. і пов'язувати з українським національним відродженням в Галичині³. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців у кінці ХІХ ст. за океан – і на по-

селення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де українофільський рух вважався ворожим і переслідувався царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. в середовищі свідоміших верств населення. Подальша публічна дискусія на цю тему фактично була спровокована обговоренням справи “державних російських національних кольорів”⁴. Публікація про російські проблеми з’явилася в січні 1911 р. на сторінках львівської “Неділі”⁵. Під цим впливом І. Крип’якевич вже на початку лютого публікує там же коротку статтю, яку через тиждень передруковує київська “Рада”⁶. У статті він зазначав, що “історія наших національних прапорів досі не просліджена”, далі подавав інформацію про козацькі прапори XVI–XVII ст. та робив висновок, що серед прапорів Богдана Хмельницького переважав червоний колір. У серпні на цю публікацію відгукнувся наддніпрянський мистецтвознавець Кость Широцький розвідкою “Український національний колір”, яку зразу ж передруковано у Львові⁷. Широцький, наводячи приклади з українського ужиткового мистецтва, архітектури, археології, етнографії, робить висновок, що “ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окржними тонами природи української, а козацькими звичаями й певними традиціями серед сучасного українського громадянства”. А вже у вересні його доповнив історичними аргументами львівський історик С. Томашівський, а його статтю оперативно передрукували в Києві⁸. Цей автор більше уваги звернув на політичне інтернаціональне значення червоного кольору, тоді як синьо-жовтий прапор “і з естетичного боку гарний, і – що найважливіше – не може спричинити ніяких непорозумінь, бо ані не має він ніякого загально прийнятого символічного значіння, ані жадний із сусідських нам народів не уживає його як свого національного”. Фактично, ці публікації і на Наддніпрянщині, і в Галичині припинили будь-які дискусії про те, які кольори слід вважати національними для українців, а натомість маємо багато повідомлень про використання синьо-жовтих кольорів по обидва боки кордону: чи то як вивішування прапорів у Львові під час Шевченківських свят, чи як оздоблення портрета М. Лисенка чорними та жовто-блакитними стрічками під час панахиди у Полтаві, чи під час проведення інших заходів у різних регіонах⁹.

1911 року в друкарні Кульженка у Києві побачило світ перше

видання “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського, щедро оформлене малюнками В. Кричевського. Протягом наступних років працю кілька разів перевидували, у тому числі – й у перекладі російською мовою. У книжці зокрема подано зображення різних монет, гербів, печаток, прапорів, що сприяло значному зацікавленню українською геральдичною тематикою. У вересні 1912 р. у львівських часописах з’явилися дві статті вже на тему гербів. Спершу на сторінках “Діла” дописувач під псевдонімом Негеральдик, зазначивши, що питання з національними кольорами вже погоджене, “хоч самого порядку їх комбінації не усталено (пр. прапор – синьо-жовтий чи жовто-синій? – йдучи від гори)”, звернув увагу на поширену практику використання на той час поєднання двох гербів – галицького лева та київського архангела, – та підкреслив необхідність встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми¹⁰. У Галичині ще з 1848 р. твердо устійнилося трактування як регіонального і українського національного символу герба Руського королівства (Галицько-Волинської держави), відомого з початку XIV ст., – у синьому полі золотий лев спинається на скелю¹¹. Поширення ідеї об’єднання всіх українських земель спричинило практику вживати разом з левом і архангела Михаїла – герба колишнього Київського воєводства, а тепер більше спопуляризованому як “символ Русі” польською пропагандою під час повстання 1863 р. Тож нічого дивного, що така ідея, наприклад, на фасаді спорудженого 1905 р. у Львові по вулиці Руській будинку акційної спілки “Дністер” була втілена рельєфами цих двох гербів. Виходили друком поштівки, на яких також поєднувано лева й архангела¹². У відповідь на заклик Негеральдика Степан Томашівський у “Неділі” обстоював думку визнати загальнонаціональним символом лева або, “коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму”, він радив: “сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім иншу фігуру – козацького запорожця”¹³. Своєрідним підсумком обговорення стала публікація І. Крип’якевича “Герб України”, в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ, а також автор наголосив на потребі врегулювати питання про порядок кольорів на прапорі, схилившись до жовто-синього варіанта (верхня смуга жовта)¹⁴.

З вибухом Першої світової війни та окупацією російськими

Герб Галицької Русі, опублікований у газеті «Зоря Галицька». 1848 р.

Відзнака Українських січових стрільців

Малюнок Юліана Буцманюка на поштівці, виданій Центральною управою УСС у Відні. 1916 р.

Пам’ятна відзнака «Соборна Україна». 1917 р.

Плакати та поштівки 1917 р. з різним порядком кольорів на прапорі

Кредитовий білет УНР 100 карбованців із зображенням Тризуба. 1917 р.

військами Галичини й Буковини було вже не до обговорення питань про символи. На Наддніпрянщині закривалися українські газети, заборонялася діяльність українських організацій, будь-які видання заставляли друкувати так званим “ярижним” правописом, а в Галичині російська і військова, й цивільна адміністрації провадили жорстоку боротьбу з “мазепинством”, здійснюючи репресії та переслідування за мовними й релігійними ознаками, закриваючи українські установи, бібліотеки, школи, знищуючи книжки, грабуючи культурні пам’ятки¹⁵. За таких умов, очевидно, було не до дискусій про національні символи. Проте в умовах Першої світової війни виникають українські військові формування. У 1914 р. в Галичині постає легіон Українських січових стрільців, які спершу використовували на шапках синьо-жовті кокарди, а пізніше різні відзнаки та прапори з поєднанням національних кольорів, галицького лева та київського архангела¹⁶. У січні 1916 р. одностроєва комісія ухвалила стрілецьку шапку-“мазепинку” (за проектом Л. Лепкого), на якій кріпився щиток з левом, що спинається на скелю, повернутим “в сторону правої руки видця” та написом “У.С.С. 1914”¹⁷. А вже 19 січня 1917 р. австрійське військове командування офіційно затвердило вигляд “мазепинки” та відзнаки УСС – круглої розетки з левом на скелі (повернутим вліво для глядача) та літерами “У.С.С. 1914”¹⁸. У стрілецькому середовищі розроблялися й проекти загальноукраїнського герба, а пропозиції були узагальнені книжечкою В. Дзіковського, що вийшла у Львові 1917 р.¹⁹ Так, на початку 1916 р. четар Ю. Буцманюк опрацював проект такого знака: архангел Михаїл з мечем і щитом, на якому зображено лева. Подібні елементи були також й у проектах І. Іванця та О. Куриласа. Цей символ потрапив на прапор УСС, виготовлений за проектом І. Іванця Жіночою Громадою у Львові та освячений митрополитом А. Шептицьким 28 жовтня 1917 р. в Розвадові²⁰. А 1918 р. львівські газети рекламували “Відзнаку Соборної України” з архангелом і левом, “на спомин революції і свободи України 1917 р. з воєнно срібного металю”, яку можна було придбати за 1 корону 50 сотиків.

Активна культурно-просвітницька робота проводилася й серед українців з російської армії, які потрапили в австрійські та німецькі табори військовополонених. Так, у таборі в Фрайштадті (Австрія) в календарі на 1916 р. з’явилася невелика стаття під заголовком “Наш національний герб і наш національний колір”, в якій також розповідалося про лева та архістратига²¹.

Проте справжнім вибухом українського національно-визвольного руху були події після повалення самодержавства в Росії у лютому 1917 р., які й утвердили загальнонаціональний характер символів. Вже 25 (12 ст. ст.) березня 1917 р. в Петрограді пройшла масова 20-тисячна маніфестація солдатів-українців і студентської молоді під синьо-жовтими та червоними прапорами²². 29 (16 ст. ст.) березня вже в Києві відбулося “свято свободи”, на якому українські солдати прямували окремою колоною під національними прапорами²³, а ще через три дні понад 100-тисячна маніфестація стала кульмінацією відродження українського життя в Києві²⁴. У цьому заході 1 квітня (19 березня ст. ст.) “прапорів було більше ніж 320 самих національних та понад десять червоних, робітничих, з українськими написами про міжнародну солідарність робітничої кляси”²⁵. Під впливом київських масових акцій побачили світ дві брошури В. Різниченка, що значно посприяли росту зацікавлення питанням національних символів²⁶. Протягом наступних тижнів відбулися маніфестації та інші заходи під українськими прапорами у багатьох інших містах України, зокрема в Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Сімферополі, Севастополі²⁷. Процес українського національного відродження охопив не лише етнічні території, але й регіони центральної Росії, Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та інші землі – скрізь, куди доля завела українських поселенців, військовополонених чи репресованих²⁸. Невіддільним атрибутом цього процесу стало поняття національних кольорів – поєднання синього (або світлосинього, тобто блакитного чи голубого) і жовтого кольорів. Паралельно з цим використовувалися червоні прапори, трактовані як міжнародні символи революційного руху, та малинові, з якими пов’язувалися легендарні козацькі традиції. Так, на відкритті першого Українського військового з’їзду 18 (5 ст. ст.) травня 1917 р. “на сцені поза містом для президіума розгорнувся синьо-жовтий прапор з написом «Хай живе національно-територіальна автономія. Депутація з Петрограду». А поруч з цим прапором розгорнувся другий з вишитим левом і архангелом Михайлом”²⁹. На цьому ж з’їзді було сформовано та ухвалено назву 1-го Українського Козацького гетьмана Богдана Хмельницького полку, який отримав спершу від Українського військового клубу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черниціями Фролівського монастиря, а згодом, під час виїзду на фронт – блакитно-жовтий прапор від Української Центральної Ради³⁰.

Великий державний герб УНР.
(автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.)

Малий державний герб УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

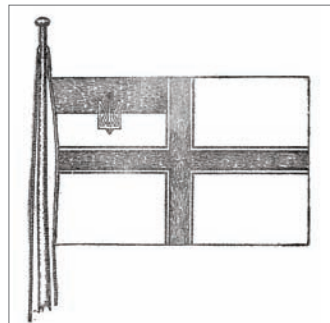
Велика державна печатка УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

Мала державна печатка УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

Тризуб на поштовій марці УНР.
1918 р.

Військовий прапор Української
Держави. Липень, 1918 р.

Проект печатки Української
Держави. Автор Г. Нарбут.
Серпень, 1918 р.

Проект герба Української Держави.
Автор Г. Нарбут. 1918 р.

Печатки різних установ УНР та Української Держави з Тризубом. 1918 – 1920 рр.

Після проголошення 23 червня Першого Універсалу Центральної Ради з 28 червня почав працювати український уряд – Генеральний Секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав Павло Христюк, який з перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів та різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: “На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу, і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику для особливо важних актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав’язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки на-

ших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав’язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинута з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань”³¹. Подальшому поширенню національних кольорів сприяло і їхнє народне тлумачення як “блакитне небо та золотий лан

пшениці”, яке дуже легко сприймалося в усіх середовищах. 13 жовтня в газеті “Нова Рада” В. Щавинський порушив проблему відтінків кольорів українського прапора³². Автор визнавав, що “вже давно перед революцією в Росії вважали за український прапор ясноголубу і ясножовту фарбу”, але, апелюючи до геральдичної колористики та низької світлостійкості таких відтінків, він наполягав, що “мають бути яркі й густі синій і жовтий (золотий) – яких уживають в Галичині і на Буковині”.

У справі герба побутували різні думки, але особливо гостро це питання постало восени 1917 р. 16 вересня Михайло Грушевський опублікував свою першу статтю, присвячену цій проблемі³³. Він зазначив, що “одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України”, а далі дав побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів: позитивно оцінив “знак неясного значіння, щось вроді тризубця” з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва XVII – XVIII ст.; подав інформацію про козака з мушкетом; безапеляційно відкинув лева та архангела як з опущеним, так і з піднятим мечем.

Проте жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада Третім універсалом Української Народної Республіки значно прискорили розвиток подій. 15 листопада за ініціативою Генерального Секретаріату народної освіти відбулася нарада у справі герба, на якій розглянули можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Всі присутні відкинули варіанти з архистратигом Михаїлом. Окремі учасники підтримували уживання без доповнень історичного герба Гетьманщини – козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і М. Грушевський: “Відновлюючи нашу стару українську державність ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого”³⁴. У можливих проектах нових гербів відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм:

- на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України (за аналогією до зірок на прапорі США);
- у синьому полі золота літера “У” (Україна) або “У.Н.Р.” (за прикладом емблеми Французької республіки з літерами “R.F.”).

У своїй другій статті про герб М. Грушевський не тільки навів розглянуті під час наради пропозиції, але й висловив “деякі додаткові гадки, які прийшли на думку пізніше”: основним символом може бути у синьому полі золотий плуг як символ “творчої мирної праці в новій Україні” (за аналогією до герба Ліберії – “республіки визволених з неволі негрів”), з тим, щоб цей знак зайняв місце на щиті, складеному з історичних гербів³⁵. Як щитотримачі пропонувались “символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій” (на це варто звернути увагу, оскільки радянський символ – серп і молот, – був затверджений в

Росії тільки 1918 р.). У пропозиціях Грушевського яскраво відбилися його політичні соціалістичні погляди. Зрештою, він не був і не вважав себе фахівцем у галузі геральдики, що й підкреслив у статті при обговоренні проекту з літерами – “але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики”, натомість висловив свої думки “під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки”³⁶.

Проголошення УНР було оповіщено в багатьох містах з великими урочистостями, що супроводжувалися використанням національних прапорів³⁷. Характерно, що проголошення УНР, як і весь український національний рух, викликали озлобленість у більшовиків, які не мали на той час серйозної підтримки в Києві, й вони спробували вилити свою злість в образному протиставленні прапорів: “Червоний прапор боротьби робітників і селян проти буржуазії замінюється блакитно-жовтим. Відповідальність за це цілковито лягає на Українську соціал-демократичну партію”³⁸.

У грудні Генеральний Секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей і перший кредитовий білет у 100 карбованців з’явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)³⁹. На цій банкноті, розробленій Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира – Тризуб, з хрестом над середнім “зубом”.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. з’являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського. Спершу С. Волох помістив у “Книгарі” рецензію на брошуру Різниченка про герб, захищаючи проект з архистратигом⁴⁰. Потім у львівському “Українському слові” Л. Цегельський критично оцінив пропоновані нові варіанти герба, натомість обстоюючи історичний герб з левом чи козаком із мушкетом, а якщо вже новий проект, то “золоте, промінисте сонце на блакитному полі”⁴¹. Іншу статтю подав у київському “Шляху” автор під криптонімом Леонід К., який аналізував давніші публікації Крип’якевича та Різниченка, негативно оцінив варіанти з архистратигом (з релігійних мотивів) і левом (з політичних), прихильно поставився до козака з мушкетом, але зваживши на висновки Грушевського, запропонував утворити комісію зі спеціалістів, а проект вивести на розгляд Українських Установчих Зборів⁴².

Від грудня 1917 р. Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР⁴³. На засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р. ст. ст.) слухали й ухвалили проект тимчасового закону про флот УНР, який оприлюднив генеральний секретар Д. Антонович, і рекомендували внести його на розгляд Центральної Ради⁴⁴. У законопроекті йшлося:

“II. Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох: жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х в.

III. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище в двох, жовтому і блакитному, кольорах”⁴⁵.

Однак Центральна Рада затвердила цей закон аж 27 (14 ст. ст.) січня у зміненій редакції:

“2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного

кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому.

3. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах⁴⁶.

Дмитро Дорошенко, а потім і Антін Кущинський, посилаючись на спомини Дмитра Антоновича, твердили, що верхня смуга прапора була жовтою, а також, що за наполяганням Морської Ради над Тризубом було додано хрест⁴⁷. Якщо останнє справді підтверджується іншими свідченнями, то справа з порядком кольорів, та й з огляду на неправильне датування прийняття закону, виглядає сумнівною. Мабуть, причина редагування остаточного тексту й полягала у тому, що прийнятий прапор мав-таки верхню смугу блакитну.

Так чи інакше, але використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинуло на справу щодо Державного герба УНР. На цей час після проголошення 22 січня Четвертим універсалом Центральної Ради самостійності України, питання про герб потребувало негайного вирішення. Розгоряння українсько-більшовицької війни не давало змоги улаштувати конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати спершу до Житомира, потім до Сарн і, нарешті, до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: “Внести в Раду закон про устанавлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)”⁴⁸. Того самого дня на засіданні Малої Ради затверджено: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого”⁴⁹. Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати: на цьому ж засіданні прийнято і закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй “Історії України”, Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: “тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки”⁵⁰, що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату прийняття герба також почали вказувати як 1 березня⁵¹.

Тризуб виконував наприкінці X ст. функцію княжого знака, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробках, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень⁵². Зрештою, основним було те, як писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський, “се оздоба питоменна, не запозичена, зв’язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією”⁵³. Інформація про прийняття герба, базована переважно на статті Грушевського, була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами⁵⁴. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко у часописі “Шлях” прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Три-

зуба⁵⁵. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що “цей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно-державного змислу”, а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – “головний герб [...] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)”⁵⁶.

Робота над гербом тривала в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня Михайло Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким здавна мав дружні стосунки – той оформляв згадану раніше “Ілюстровану історію України”, а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками⁵⁷.

М. Грушевський виніс 22 березня питання про герб і печатку на розгляд Малої Ради. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо у газетних звітах про це засідання справа герба не згадується⁵⁸, а в чернетці протоколу лише сказано про перехід до розгляду проектів.

2 квітня 1918 р. Міністр пошт і телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії – двоголового орла, якщо такий ще десь залишився⁵⁹.

Питання про державний прапор 22 березня взагалі не порушувалося⁶⁰. Мабуть, з цим ніяких проблем не виникало. Так, у квітні губернiальний комісар Херсонщини наказав усім державним і громадським установам та інституціям регіону виготовити й вивісити українські національні прапори, не даючи додаткових роз’яснень яка смуга має бути верхньою⁶¹. Натомість Військовою радою було затверджено зразок полкової хоругви⁶². Хоругва мала малинове полотнище із золотою облямівкою, по кутах – герби, а на зворотному боці – малюнок святого, залежно від назви полку. Тексти написів на хоругві доручено розробити науковому відділу Генерального штабу.

Цікавий приклад самовідданого ставлення до національного прапора як до святині: козак Богданівського полку Іван Лук’яненко під час бою з більшовиками виніс полковий жовто-блакитний прапор з Києва, переховував його у селі П’ятигірці на Полтавщині й у березні передав начальникові головного штабу отаманові О. Осецькому, від якого отримав подяку⁶³.

Інформація про затвердження 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані у новому виданні “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського⁶⁴. В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею Соборності – об’єднання всіх етнічних українських територій в одну державу; оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Проте не зовсім зрозумілим є, в чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один з них “великий”, а інший –

“малий”? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили прийняти обидва, “щоб добро не пропадало”⁶⁵. Недоліками цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише у чорно-білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися у “робочому порядку”, без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

Це викликало негативну реакцію з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та видатного графіка Г. Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними, зокрема після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що “на 100-карбованцевих білетах він (Тризуб. – А. Г.) рисовники не вдався”⁶⁶.

Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня⁶⁷. 18 квітня на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва прийнято постанову у справі герба України: “Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію”⁶⁸. Після розпуску 29 квітня Центральної Ради і встановлення Гетьманату Модзалевський і Нарбут починають добиватися відміни затверджених гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці на ім’я державного секретаря С. Завадського від 19 червня зазначалося, що Г. Нарбут погодився розробити проекти нових малої та великої (на ній мали подаватися довкола герби різних українських земель) державних печаток, а також герба⁶⁹. Справа, проте, трохи затяглася. Проект малої печатки Нарбут завершив, як можа судити з підпису під малюнком, 23 серпня⁷⁰. Під цією самою датою проект печатки згадується й у переліку творів Г. Нарбута⁷¹. На малюнку в 8-сторонньому щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис “Українська Держава”. Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то у Нарбута він мав форму плетінки. Варто зазначити, що у згаданому переліку оригінальних творів Г. Нарбута також було подано два проекти державного герба України (козак із рушницею в блакитному восьмикутнику; гуаш, золото), ескіз цього герба (в бароковому картуші; олівець) та проект печатки державного секретарства (з підписом і датою “1918. VIII. 26”)⁷².

Поки питання зі зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції була оголошена затверджена гетьманом нова кокарда для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української Держави⁷³, яким залишився Тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали абрєвіатуру “УД”⁷⁴. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом

Української Держави всі російські марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України⁷⁵.

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: “Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини як хрест і в 1½ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою”⁷⁶.

У вересні вийшло друком перше число часопису “Наше минуле”, в якому була опублікована стаття Модзалевського і Нарбута з критикою проектів В. Кричевського (особливо “ромбів” і “орнаментів”), оглядом історичних гербів і обстоюванням варіанта з козаком із самопалом та знаком Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом⁷⁷. Рецензуючи цю статтю Г. Тисяченко зазначав, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору, вживаючи лише поняття “блакитне поле”, а також побажав “не бути рабами історії” й опрацювати “зрозуміліший для широкої людности” герб⁷⁸.

Мабуть, кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити лише в половині листопада, бо 20 листопада гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 2000 карбованців за розроблені проекти (мова вже не йшла про “великі” й “малі”)⁷⁹. Ці проекти були передані до Головного управління мистецтв та національної культури держсекретарем С. Завадським. За його ж підписом 21 листопада 1918 р. розіслано запрошення для участі в роботі комісії під головуванням П. Дорошенка, яка мала розглянути проекти герба та прапора⁸⁰. Комісія, до складу якої входили також проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут, схвалила 24 листопада проекти, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках⁸¹. Але цей герб так і залишився незатвердженим. Проекти Нарбута 1925 р. критично оцінив В. Лукомський, який вважав недоречним використовувати нашоломник у державному гербі, а також заперечував поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з чужим за духом і стилем “козаком з рушницею”, хоча й похвалив чудове графічне виконання⁸². Не зовсім зрозумілою є справа з печаткою. Вже згадувалося про датований серпнем малюнок, який зрештою появився на запроваджених 13 листопада 1918 р. банкнотах (знаках Державної скарбниці) номіналом у 1000 карбованців⁸³. Чи був сенс розглядати вже запущений до використання малюнок печатки, чи Нарбут представив на розгляд комісії якийсь новий ескіз або проект “великої державної печатки”?

У листопаді 1918 р. почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. 1 листопада на львівській ратуші

Печатки «Команди міста Станиславів» з Левом і Тризубом на посвідці. 1919 р.

“перший раз від 1849 р. показали українські фани, перший раз відітхнув український Львів, скинувши з себе пута вікової неволі”⁸⁴. На засіданні Національної Ради 13 листопада прийнято Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії, яким проголошено Західно-Українську Народну Республіку, а також затверджено її символи:

“Артикул V. Герб і прапор: Гербом Західно-Української Народної Республіки є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має докола гербу напись: Західно-Українська Народна Республіка”⁸⁵.

Звернемо увагу: на гербі ЗУНР немає скелі і лев без корони на голові. Офіційного зображення герба в умовах українсько-польської війни так і не було зроблено.

На Кубані, де зберігалися не лише козацькі традиції, але й давніші запорозькі та чорноморські клейноди⁸⁶, на початку 1918 р. було проголошено Кубанську Народну Республіку, а пізніше велися таємні переговори про приєднання до України. Але з 5 грудня 1918 р. область стала називатися Кубанським краєм. Кубанською Радою було затверджено прапор: прямокутне полотнище з трьох горизонтальних смуг – синьої, малинової та зеленої (співвідношення їх ширини – 1:2:1)⁸⁷. За неофіційними тлумаченнями, синій колір мав символізувати “іногородніх” (українських і російських переселенців, які не належали до козацького стану), малиновий – козаків, зелений – адигів, черкесів та інші місцеві мусульманські народи. За іншою версією, синій колір вказував на донських козаків-лінійців, а малиновий – на запорозьких козаків-чорноморців. Рада Кубанського краюного уряду 17 травня 1919 р. порушила питання про закупівлю в Константинополі матерії на пошиття кубанських прапорів⁸⁸. Замість старого обласного герба опрацьовувався новий варіант із зображенням козацької сторожової вежі⁸⁹.

Спроби створення української державності відбувалися й на Зеленому Клину – південній частині Далекого Сходу від Байкалу до тихоокеанського узбережжя, куди з кінця XIX ст. масово переселялися українці⁹⁰. 1 травня 1917 р. у Владивосток вояки місцевого гарнізону разом з цивільним населенням під українськими прапорами взяли участь у масовій демонстрації. А згодом заходами вояків-українців у місті було проведено українське військове віче, після якого понад три тисячі учасників пройшли вулицями міста до залізничної станції, з якої вояки виїжджали на фронт. На станції їм було передано український прапор і під звуки гімну “Ще

не вмерла Україна” поїзд вирушив у далеку дорогу через Сибір на фронт в Європі⁹¹. 7 квітня 1918 р. у Хабаровську відбувається Третій Всеукраїнський з’їзд, на якому було прийнято рішення про створення Української держави на Тихому океані та формування Української армії Зеленого Клину. Крім українських прапорів на Далекому Сході використовувалися також синьо-жовті із зеленим трикутним клином, що відходив від древка. Цей зелений трикутник мав означати тайгу і Зелений Клин.

Такі політичні та геральдичні пертурбації викликали неоднозначну реакцію в різних українських середовищах. Певні настрої передає фейлетон Георгія Гасенка. Наводимо його повністю, бо, незважаючи на сарказм і деякі перебільшення, у ньому висвітлюються реальні факти українського герботворення цього періоду:

“Трошечки геральдики

Я ж казав завше, що треба плювати між вічі тим, хто каже, що ми, українці, не дозріли ще до державного життя і що ми не можемо утворити державну єдність, позаяк ідемо врозбід, і мав рацію. І мій дорогий друг, пан доктор, теж підтвердить, що ще рік тому назад не було ні одної української держави, а тепер маємо аж дві. А ще місяць і третя – дай їй, Боже, здоровля, народиться – це Українська Кубанська Республіка. Я бачу той недалекий мент, коли з’явиться на світ Божий українська держава на Сибіру. Але мало того, українська держава безумовно повстане і в Канаді, буде також незалежна українська держава в Австралії; матимемо і в США [Сполучені Штати Північної Америки. – А. Г.] Українську-Державу-Штат.

Взагалі, серце моє тремтить від радості, бо я передбачаю вже, що ще через кілька років увесь любий білий світ покритється українськими державами і світ цей буде ніщо, як одна велика українська держава. От підробити паспорт тоді, правда, буде надзвичайно легко. Який небудь пан Со-вдепов, або пан Шляхто-Крулевський, або пан Мазельтовін сьогодні громадянин У. д. № 1, а завтра (щоб не платити податків) приставить палочку до № 1 і буде громадянином У. д. № 11. І кінець: він чужестранець! Візьміть тоді його! З гербом державним теж буде морока. Оце недавно наш уряд У. д. № 1 розпорядився був, щоб над нашою державою поставлено було хрест, себто я хочу сказати – над гербом, власне – над серединним шпідцем нашого державного тризуба. Побачимо, що з цього вийде. А що за колоритність буде в гербах цих всіх українських держав! Я, як громадянин У. д. № 1, радий за нас, що в нас на гербу нема звіринця і взагалі нічого із менажерії. А от У. д. № 2, так вона собі посадила на герб лева, що задрав хвіст, як теля, і тікає від когось на скелю. Такого ж лева має і д. № 5 (Канадійська Україна), тільки той лев виглядає трошечки розумніш: він нікуди не тікає, бо він вже втік, а, опустивши хвіст, хитро показує язика москалям і ляхам по цей бік океану і наче хоче їм сказати: «Ага, що, впіймали?!»

Чув я, що У. д. № 7 в Австралії матиме на своєму гербові цілого кенгуру і дві літери під ним: «с. р.» Я думав спочатку, що це повинно означати, що цей кенгуру належить до української партії есерів, але мені пояснили, що «с. р.» зна-

чить – «спілка республік». Хай їх Господь розсудить! От тільки У. д. № 4 на Сибіру осоромила всіх нас своїм гербом: замість того, щоб зробити свій герб, як всі порядні У. д., вона собі закотила такого, що аж-ну! Уявіть собі герб, на якому перехрещено дві ложки, посаджено десятка з два пельмень і замість зірок все пересипано кетовою ікрою. Краще зробили українці з У. д. № 6 в США. Вони намалювали на своєму гербові великий чобіт Рузвельта і більш нічого. Виразно і практично! І наші спокійні, і Вільсон довольний.

Але У. д. № 1 оказалась все ж таки розумніша і хитріша за всіх: думала Центральна Рада, думала, що за герб зробити, і надумала. Архангела Михаїла не можна, бо це представник, хоч і небесної, але імперіалістичної влади, лева Галицького не можна, бо Австрія накричить, і взяла вона собі «тризуб» князя Володимира. Стара штука, випробувана, та й Володимир давно помер. Ніхто не буде в претензії. Хай буде тризуб поки що голий – міркувала Центральна Рада – а потім, як народна республіка укріпиться, ми і напишемо над першим зубом: «свобода», над другим: (над тоненьким) «рівність», а над третім: «братство». Але не так склалося, як жадалося. Раптом Центральна Рада децентралізувалась і герб-тризуб залишився таки голий. Теперішній уряд довго не міг ніяк собі ради дати, що з цим сумним фактом робити, аж поки хтось з «фахівців» не порадив поставити над всім цим – хрест. Так вони і зробили. А от бісові люди кажуть, що ми не маємо державної думки, що у нас нема розуміння щирого і горячого патріотизму, що ми не можемо з'єднати наших сил, що ми всі тягнемо хто куди – Брежня! А вже вчора ні одної, а сьогодні – аж дві!.. Правда, може нам світ сказати: нащо така політична розкіш? Але, знай наших – урра!⁹²

Останні дні Української держави гетьмана Скоропадського ознаменувалися антиукраїнським розгулом російських офіцерських загонів у Києві, який вже облягали республіканські війська. На будівлях установ вивішено російські триколори⁹³. Навіть сам Павло Скоропадський у своїх споминах згадував про факти, коли офіцери викидали і розбивали бюсти Шевченка⁹⁴. 14 грудня гетьман зрікся влади. А 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва й Українську Народну Республіку було відновлено. За свідченням газет, площа перед вокзалом була повна народу й майже всі на грудях, на рукавах або на шапках мали національні або червоні відзнаки⁹⁵. На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на розгляд і висновки Г. Нарбути та В. Модзалевського⁹⁶. С. Шрамченко зазначав, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений... 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор з січня 1918 р.⁹⁷ Проте архівні матеріали дають підстави стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки прийняте не було.

Оскільки 4 січня 1919 р. у Станіславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія у

справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: П. Дорошенко (голова), ак. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський⁹⁸. Після обговорення поданих раніше Г. Нарбутом проектів комісія дійшла висновку, що у гербі Соборної України потрібно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символ замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток зі золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливи, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель, однак ці питання доручено опрацювати Г. Нарбути. Сам Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Міністрів від 15 січня з приводу прапора українського флоту й просив комісію розглянути й це питання, однак постановили відкласти цю справу на наступне засідання, на яке запросити представника Морського міністерства. На завершення доручено В. Модзалевському скласти доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував цю записку 23 січня, виклавши пропозиції комісії та зазначивши, що питання великого герба та великої печатки, на яких треба використати герби окремих земель, комісія обговорить надалі⁹⁹. Армія УНР 5 лютого була змушена покинути Київ і вся подальша робота над соборним гербом у комісії припинилася. Наказом по армії ч. 31 від 26 січня запроваджувалося носити кокарду, що мала «на середині блакитного поля Герб України з хрестиком»¹⁰⁰. Ця кокарда проіснувала півроку й була замінена наказом від 30 червня круглою з Тризубом без хрестика. Робилися спроби усталення типових дивізійних прапорів, які мали малинове полотнище, обшите золотими торочками, у крижі нашивалися або малювалися блакитна й жовта смуги з Тризубом, з одного боку був на-

Кокарда Армії УНР. Січень, 1919 р.

Синьо-жовтий прапор «Руського паломництва до Святої землі». 1906 р.

пис «У.Н.Р.» і назва дивізії, з другого – «За визволення України»¹⁰¹.

Після урочистого проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р. Тризуб прийнято за державний герб і на західних землях – ним замінено зображення лева на печатках, хоча офіційного зображення ні першого, ні другого ніхто не затверджував. Як приклад можна навести хоча б запровадження з 21 січня в Галичині таких змін для шкільних інституцій: «Емблемою урядової печати є

Тризуб як герб Української Народної Республіки. Урядова вивіска має в своїй середині містити герб Української Народної Республіки, а на краях довкруги урядову назву дочасної інституції»¹⁰².

За деякими новішими джерелами впливає, що загони Н. Махна десь 1920 р. також використовували блакитно-жовті прапори¹⁰³.

Підсумком утвердження поняття українських національних символів за період 1918–1920 рр. можна вважати два проекти конституцій України. Перший проект Конституції Української Держави, що був ухвалений Всеукраїнською Національною Радою 9–13 травня 1920 р. у Кам'янці-Подільському, подавав:

«Артикул 5. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі.

Артикул 6. Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта»¹⁰⁴.

У другому проекті Основного Державного Закону УНР, опрацьованому 1 жовтня 1920 р. Урядовою комісією по виробленню Конституції Української Держави, зазначалося:

«Артикул 9. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу мають виключно державні установи.

Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта.

Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий»¹⁰⁵. Проте впровадити в життя ці конституційні акти тоді не судилося.

Проблема порядку кольорів на прапорі

Чи не найскладнішою проблемою у вивченні історії розвитку українських символів є встановлення первісного порядку кольорів на прапорі в період 1917–1920 рр. – верхня смуга була жовта чи синя (блакитна)? Найгірше, що це питання вийшло за межі суто дослідницькі, оскільки набуло тенденційного характеру – під час Другої світової війни різні політичні угруповання почали ідентифікувати себе або з

синьо-жовтими, або з жовто-синіми прапорами, а тому це вилилося у непорозуміння як у повсякденному житті¹⁰⁶, так і в конфлікти серед дослідників, кожен з яких не стільки стався встановити справжній хід подій, як підігнати їх під вигідну собі схему. Тому перепалки між прихильниками різних таборів, які тривали на шпальтах газет і часописів у діаспорі ще до початку 1970-х рр., іноді переростали у відверте перекручування тих самих фактів¹⁰⁷. Наслідком цього стала своєрідна компромісна схема, такий собі міф, за яким розвиток подій мав виглядати так:

– у період Центральної Ради – використання обох варіантів з перевагою жовто-блакитного (тобто – з верхньою жовтою смугою) прапора¹⁰⁸, на чому нібито наполягав Михайло Грушевський і за ініціативою якого такий прапор було затверджено 22 березня 1918 р.¹⁰⁹;

– у період Української Держави – зміна порядку кольорів гетьманом Павлом Скоропадським на блакитно-жовтий¹¹⁰;

– у період Директорії та ЗУНР – використання «за інерцією» блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів.

Прихильники жовто-блакитного (синього) варіанту постійно апелювали до «правил геральдики», а їхні опоненти – до усталеної протягом 1917–1920 рр. історичної традиції. Детальні причини «конфлікту кольорів» після 1920 р. будуть предметом окремого дослідження, нас же цікавить реконструкція розвитку подій до цієї дати.

Почнемо з так званих правил геральдики. Очевидно, йдеться про масову практику використання під час різних святкувань прапорів у міських чи земельних кольорах в Німеччині в XIX ст. З метою впорядкувати цей процес були напрацьовані рекомендації створення таких прапорів з різнокольорових горизонтальних смуг, коли для верхньої брали забарвлення фігури з герба, а для нижньої – колір поля щита¹¹¹. Ці рекомендації з кінця XIX ст. частково поширились і на Австро-Угорщину, де також до Першої світової війни активно використовувались створені за таким принципом прапори коронних земель (Landesfarben)¹¹². Однак треба зазначити, що ці рекомендації залишились у рамках німецької геральдики й ніколи до поняття загальноприйнятих «правил геральдики» не виростили, принаймні подібні правила не застосовувались в інших країнах, за винятком хіба що окремих сусідніх новопосталих держав. Зрештою, прапори будуються за різними принципами, без якихось жорстких норм, що й призвело до появи в середині XX ст. окремої спеціальної історичної дисципліни вексилології, тому апеляція до правил геральдики у нашому випадку є зовсім недоречною, а правильніше буде назвати їх «німецькими правилами». Як іронію долі можна навести приклад сучасної Австрії, де адміністративні землі використовують прапори, складені за різними принципами, іноді всупереч нормам з початку XX ст.¹¹³

Ми вже згадували про специфіку залучення таких джерел як кіно- та фотодокументи, тому можемо показати складність ідентифікації колористики на прикладі світлини прапора «Руського паломництва до Святої землі» 1906 р. Прапор на фото має світлу верхню та темну нижню смуги, що одразу ж наштовхує на думку: він жовто-синій. Однак нашитий посередині полотнища герб, в якому на світлому полі щита тем-

ний лев спинається на темну скелю, дає нам змогу встановити однозначно, що прапор мав світлосиню верхню та насичену жовто-золотаву нижню смуги¹¹⁴.

Як свідчать іконографічні джерела, у Галичині з 1848 р. вживалися синьо-жовті прапори. Ця традиція законсервувалася на Закарпатті, а також серед українських емігрантів, які принесли її на нові поселення у США чи Канаді. Мабуть, під впливом використання “німецьких правил” на початку ХХ ст. починають у Галичині вживати й жовто-сині прапори. Про це свідчать і кольорові малюнки на поштівках¹¹⁵, і описи різних прапорів, і наведені нами вище публікації Негеральдика (1912) та І. Крип’якевича (1913), у яких автори вказували на потребу врегулювати справу про порядок кольорів. Отже, у галицькому середовищі напередодні 1917 р. це питання так і не було вирішене. Ще більшу плутанину внесли події 1917 р. Як приклад можна навести дві публікації із львівської газети “Свобода”, де спершу було передруковано статтю В. Верниволи з календаря для полонених українців у Фрайштадті, в якій автор обстоював жовто-синій порядок кольорів¹¹⁶. Але згодом передруковано київську брошуру “Катехізм Українця”, в якій українськими вказувалися кольори у зворотному порядку¹¹⁷. Зрештою, подальші події на Великій Україні та юридичне затвердження там прапорів вирішили питання про порядок барв, який був прийнятий без дискусій і в Галичині.

Поширенню національних кольорів на Наддніпрянщині значно сприяло візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення як “блакитне небо і жовтий лан пшениці”. Така версія дуже добре відповідала українській ментальності та світогляду. Характерно, що на виданих 1917 р. в Петрограді поштівках подано саме блакитно-жовті прапори¹¹⁸.

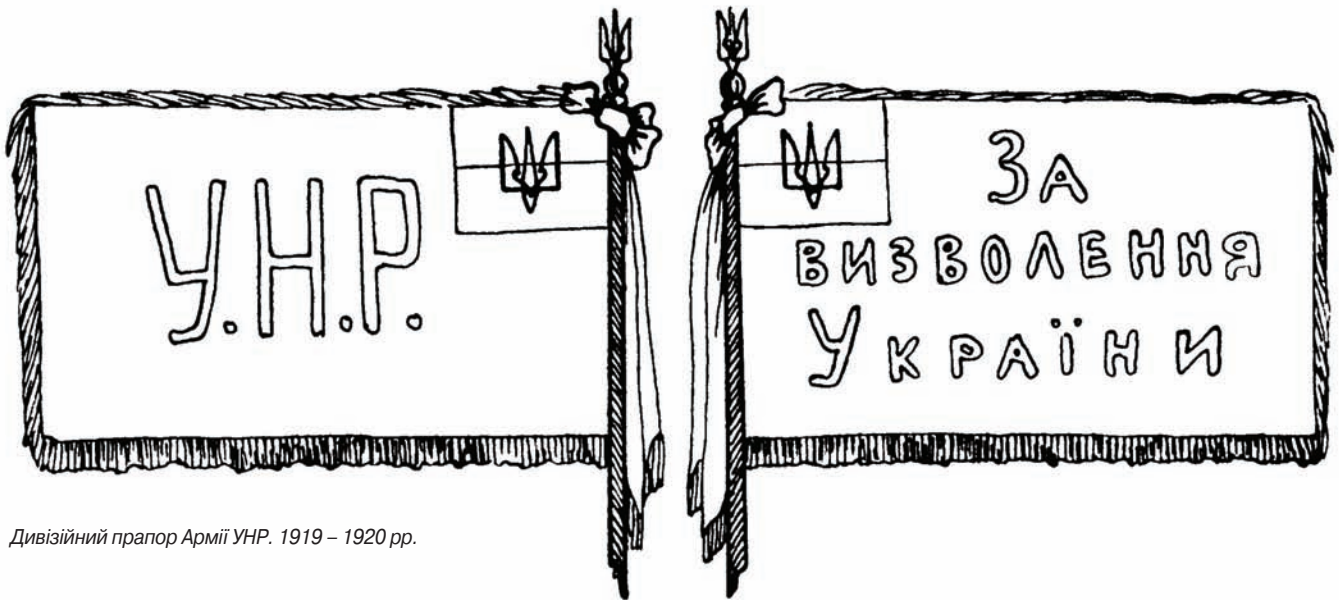
Дещо утруднює з’ясування проблеми поширена в Центральній Україні манера називати прапор “жовто-блакитним”, тобто у зворотному порядку кольорів знизу вгору, що, зрештою, часто трапляється й у наші дні (хоча сучасний прапор України й визначений чинним законодавством як “синьо-жовтий”)¹¹⁹. У такий спосіб Дмитро Дорошенко пише про українську маніфестацію 1 квітня 1917 р. в Києві, в якій брав участь: “Гордо маяли в повітрі жовто-блакитні прапори (колір – символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях)”¹²⁰. Хоча навряд чи він наводив би таке пояснення кольорів, якщо жовтий колір був би згори. Натомість Ю. Тютюнник, описуючи події з червня 1917 р. в Сімферополі та Києві, називає українські прапори “синьо-жовтими”¹²¹.

Ще один з учасників цих подій М. Ковалевський також постійно вживає визначення “жовто-блакитні прапори”¹²². Описуючи перше засідання Трудового Конгресу 23 січня 1919 р., коли Директорією повсюдно використовувався лише блакитно-жовтий прапор, Ковалевський зазначає: “Велика сцена була прибрана українським килимом і великим жовто-блакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий Тризуб”¹²³. Важливо зрозуміти, про який прапор ідеться, бо саме на інших споминах цього автора спекулюють, визначаючи позицію Михайла Грушевського у цій справі¹²⁴. Ковалевський писав: “Жовто-блакитний прапор був прийнятий як наші національні барви ще раніше перед революцією. Ці барви так і залишилися і

після оголошення автономії України (Першим Універсалом від 26 червня 1917 р. – А. Г.), хоч дехто підносив питання про порядковість барв. Не пригадую точно хто, але у всякому разі не Біляшівський підняв дискусію над цією справою, доводячи, що наш прапор мав би бути не жовто-блакитним, а блакитно-жовтим. Дискусію цю припинив Михайло Грушевський, підтверджуючи своїм авторитетом вже прийняту порядковість барв. [...] Значно пізніше, приблизно в листопаді 1917 р., після III Універсалу до існуючого вже прапора постановлено було утворити ще прапор голови Центральної Ради, як голови держави, і спеціальний прапор для Чорноморської фльоти”¹²⁵. Якщо наше припущення правильне і Ковалевський справді вживав щодо прапорів поняття “знизу-вгору”, то тоді розвиток подій 1917–1920 рр. дуже легко й логічно реконструюється. Передовсім треба зазначити, що в Наддніпрянських виданнях протягом 1917–1920 рр. жодного разу не порушувалося питання про порядок кольорів, лише були зауваження щодо відтінку блакитного чи синього. Тобто це поняття в Києві було вже усталене, ніхто його не заперечував й тому в різних місцевих інструкціях вживали термін “національний прапор” без будь-яких додаткових пояснень про вигляд останнього. Якщо б гетьман Скоропадський справді поміняв порядок кольорів на прапорі, то можна уявити який би резонанс це мало в українських виданнях і навряд чи республіканські війська підняли повстання проти гетьмана під його ж прапором. Все вказує на інший стан речей: насправді у Центральній Україні від початку подій 1917 р. був акцентований блакитно-жовтий прапор (тобто – з верхньою блакитною смугою). Грушевський, мабуть ще з часів свого перебування в Галичині, добре знав і історичну традицію прапора, і нові віяння “німецьких правил”. Тому можна стверджувати, що він також підтримував блакитно-жовтий варіант. Тоді стає зрозумілою й заплутана справа з морськими прапорами – схоже, що Д. Антонович обстоював жовто-блакитний варіант, що й могло отримати схвалення на засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р., однак на засіданні Малої Ради під головуванням Грушевського 27 (14 ст. ст.) січня описи прапорів у Тимчасовому законі про флот було відредаговано. Неясно лише чому Антонович пізніше на еміграції називав неправильну дату прийняття закону (18 січня ст. ст.) та неприродну ком-

Складання присяги Директорії УНР під блакитно-жовтими прапорами. Кам’янець-Подільський. Серпень, 1919 р.

Дивізійний прапор Армії УНР. 1919 – 1920 рр.

позицію прапора нібито з Тризубом у крижі (куті біля древка) нижньої смуги.

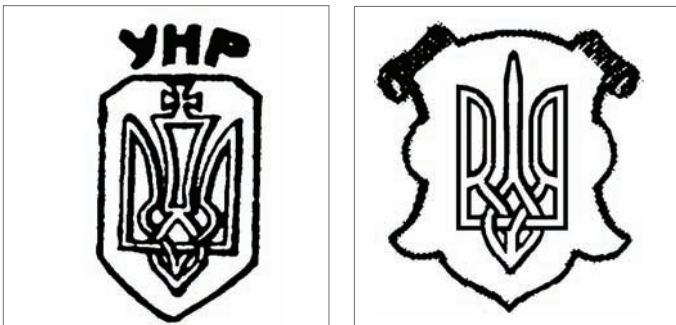
Можна згадати й про відомчі прапори УНР. Так, постановою Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства шляхів від 17 березня 1918 р. визначалося: “Майва уявляє з себе український

національний синьо-жовтий прапор з поміщеною в правому кутку жовтого поля емблемою Народного Міністерства шляхів, С. Х.: котвицю і заступ покладені навхрест”¹²⁶. Ця майва взорувалася на прапор колишнього відомства шляхів сполучення Російської імперії, на якому емблема (покладені навхрест якір і сокира) також розміщувалася в нижньому вільному куті полотнища¹²⁷. Тому порядок кольорів на прапорах УНР цілком ясний – жовта смуга йшла знизу.

Також стає зрозумілим, що ніякого прапора 22 березня 1918 р. Центральна Рада не приймала, а гетьман Скоропадський, за правління якого залишалися в обігу банкноти з написом “Українська Народна Республіка” та прийнятий Центральною Радою герб, жодних “переворотів з ніг на голову” для прапора не робив. Це також пояснює й подальше використання блакитно-жовтого чи синьо-жовтого прапора і за правління Директорії, і в ЗУНР, і в проектах Конституції України 1920 р.¹²⁸.

Характерно, що в діаспорних дискусіях прихильники синьо-жовтого варіанту, які були учасниками визвольних змагань 1917–1920 рр., апелювали до власного досвіду, що вони ніде не бачили жовто-блакитного порядку кольорів. Не можна відкидати, що чи під галицькими впливами, чи від недостатньої поінформованості такі прапори могли використовуватися, як, наприклад, прапор 1-го Подільського пішого полку¹²⁹. Однак збережені досі музейні експонати та документальні свідчення однозначно підтверджують використання блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів. Як приклад можна назвати експонований в Історичному музеї в Києві на виставці про національну символіку в березні 1991 р. прапор Мошенського повстанського загону (блакитно-жовтий з нанесеним текстом) чи бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР (малиновий із блакитно-жовтим у крижі) зі збірки Національного військово-історичного музею України¹³⁰.

На жаль, у 1920–1930-х рр. на Західній Україні в умовах польської окупації розпочалися дискусії про “негеральдичність” прапора, що зрештою вилилися у “конфлікт кольорів”, політизацію та чвари, які фактично тривали в діаспорі до утвердження національних символів в Україні та надання прапору статусу державного у 1992 році. Всі подальші спроби спровокувати якісь сумніви залишилися без результату.

Зображення герба з Тризубом на бланках різних представництв УНР за кордоном.

Підсумовуючи, треба відзначити, що українські національно-державні символи остаточно сформувалися протягом 1917–1920 рр. як ідентифікаційні атрибути національно-визвольного руху. І прапор, і герб опиралися на історичні традиції давніх форм української державності. Прапор, який став національним символом у сучасному значенні ще з 1848 р. в окремому регіоні, зумів набути загальнонаціонального визнання, зберігши форму й отримавши новий зміст. Герб також був схвально сприйнятий за змістом, хоча його становлення за формою до 1920 р. завершити не вдалося.

Слід підкреслити, що прапори формуються за різними принципами, а намагання штучно нав'язати українському прапору “німецькі правила” є безпідставним і не відповідає історичній традиції цього символу.

Основними датами юридичної фіксації символів впродовж цього періоду можна вважати:

– 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. – законодавче затвердження прапорів військового та торговельного флотів УНР;

– 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. – затвердження закону про герб УНР;

– 22 березня 1918 р. – прийняття графічних зображень гербів УНР;

– 16 липня 1918 р. – затвердження нового військово-морського прапора Української Держави;

– 13 листопада 1918 р. – затвердження державного герба та прапора ЗУНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70-ти років й не могли нормально функціонувати й розвиватись в умовах чи польського окупаційного режиму, чи радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення та популярність і відіграли важливу роль у відновленні Української Державності.

ПРИМІТКИ

1 Доречно буде зауважити, що вивчення історії символів самої Радянської України фактично розпочалося лише в 1960-х рр., та й повністю дослідженням його ще не можна назвати.

2 Ця проблема була штучною, оскільки її чомусь згодом використано у конфлікті між різними українськими політичними угрупованнями як під час Другої світової війни, так і після її завершення – тепер уже в діаспорі.

3 Детальніше про це див.: Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44–48; Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.

4 Про це див.: Воронец Е. Н. Как Посьетовская комиссия извратила цвета народно-государственного отличительного русского флага. – Харьков, 1910; Самоквасов Д. Я. К вопросу о государственных цветах древней России. – Москва, 1910; Трутовский В. К. К вопросу о русских национальных цветах и о типе государственного знамени России. – Москва, 1911; Белинский В. Е. Русский национальный флаг и его реформа // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № XI. – С. 135–165 (а також окремо: Санкт-Петербург, 1911); Арсеньев Ю. В. О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. – Санкт-Петербург, 1911; Воронец Е. Н. Как произошли и что означают черный, желтый и белый цвета русской государственной символизации. – Харьков, 1912; та ін. З новіших видань: Лысенко Н. Н. Русская государственная символика: Черки. – Ленинград, 1990.

5 Дядько. “Національні краски в русскихъ” // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 2 (8 січня). – С. 6.

6 Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – Ч. 6 (4 лютого). – С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). – 1911. – № 23 (29 января (11 лютого)). – С. 4.

7 Широцький К. Український національний колір // Рада. – 1911. – № 179 (10 августа (23 серпня)). – С. 1. Передрук у: Неділя. – 1911. – Ч. 33 (27 серпня). – С. 4–5.

8 Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору // Неділя. – 1911. – Ч. 34 (3 вересня). – С. 1–2. Передрук як: Український національний колір // Рада. – 1911. – № 196 (31 августа (13 вересня)). – С. 2.

9 Лозинський М. Шевченкові дні у Львові // Рада. – 1911. – № 54 (8 марта

(21 березня)). – С. 1; Над труною М. В. Лисенка // Рада. – 1912. – № 249 (31 октября (13 листопада)). – С. 2. Див. також: Дашкевич Я. Символи, символи... – Львів, 1990. – С. 12–13.

10 Негеральдик. В справі наших національних емблемів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 (8195 (12 вересня)). – С. 7.

11 Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. – С. 1–2.

12 Як прилад можна навести оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

13 Томашівський С. Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.

14 Крип'якевич І. Герб України // Календар Товариства “Просвіта” на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: Крип'якевич І. Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

15 Антиукраїнську політику російської влади, особливо в 1914–1915 рр., яскраво описав Дмитро Дорошенко, який був очевидцем цих подій, у першому розділі “Галицька руїна 1914–1917 років” своїх споминів. Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Львів, 1923. – Ч. 1. Друге видання: Мюнхен, 1969.

16 Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10 – 12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 48–50.

17 Там само. – С. 49; Див. також: Konyago V. L., Ladyzhynsky O. V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen: Badges, Medals, and Other Items. – Toronto, 2006. – P. 22–26.

18 “Die Kappenrosette trägt das nationale Emblem (den ukrainischen Löwen) und als Umschrift die Buchstaben “U. C. C. 1914” (Ukrainische Sitschower Schützen, 1914)”. Див.: Zirkularverordnung vom 19. Jänner 1917. Abt. II. Nr. 6420 // Verordnungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917. – 6. Stück (10. Februar). – S. 24.

19 Дзіковський В. Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138; Окремо: Дзіковський В. Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.

20 Лазарович М., Лазарович Н. Зазнач. праця. – С. 49–50.

21 Верниволя В. Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

22 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – С. 48–49; Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 360; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 53–54. Варто зазначити, що й радянська історіографія не могла оминати цих подій, а в описах маніфестацій наводяться тексти закликів і написів на прапорах (у тому числі “Хай живе вільна Україна!” і т. ін.), проте при цьому оминається колористика цих прапорів. Див. хоча б: Історія Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 2. – С. 19–20.

23 Праздник Свободы в Киеве // Последние новости (Київ) – 1917. – № 4391 (18 марта (ст. ст.)) – С. 4; Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. – К., 1917. – Т. LXVIII (липень). – С. 151; Мартос Б. Визвольний здрив України. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1989. – С. 42–43.

24 Див.: Свято вільної України 19 березоля у Києві // Вісти з Української Центральної ради (Київ). – 1917. – № 2 (21 березоля (ст. ст.)); Українська маніфестація в Києві // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 1 (25 березня (ст. ст.)) – С. 2–3; Украинская манифестация // Последние новости. – 1917. – № 4393 (20 марта (ст. ст.)) – С. 3; Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – 2-ге вид. – Мюнхен, 1969. – С. 88–90; Жученко М. Зазнач. праця. – С. 152–153; Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 274–278; та ін.

25 Про съязто Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Календар Канадського Русина на 1918 рік. – Вінніпег, 1917. – С. 226.

26 Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів). – Звенигородка, 1917; Він же. Національний колір України (В справі наших національних емблемів). – [Звенигородка], 1917.

27 Див. хоча б: Українська маніфестація 30 квітня у Харкові // Робітничка газета (Київ). – 1917. – № 30 (6 травня (ст. ст.)) – С. 4; Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 24; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – [Б. м.], 1950. – Ч. I. – С. 18; Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – С. 360; Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів, 2004. – С. 23; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. – С. 63, 109, 207; та ін.

28 Про маніфестації у травні 1917 р. у місті Владивостоці під українськими прапорами див.: Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.

29 Український військовий з'їзд // Народна воля (Київ). – 1917. – Ч. 3 (19 (6) травня). – С. 2.

30 Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – С. 362; Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 3–4.

- 31 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 385–386.
- 32 Щавинський В. Прапор України // Нова Рада. – 1917. – № 150 (30 вересня (ст. ст.)). – С. 2.
- 33 Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. – С. 744–745 [але помилково вказано дату газетної публікації як “15 (03). 09. 1917”].
- 34 Грушевський М. Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. I. – С. 192–195.
- 38 Соціал-демократія на Україні // Пролетарська думка (Київ). – 1917. – № 4. Див також: Дещо про “защитний кольор” // Народна воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 2.
- 39 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова Рада. – 1917. – № 216 (23 грудня (ст. ст.)). – С. 3; Обідний М. Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.
- 40 Волох С. Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.
- 41 Цегельський Л. До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; Ч. 12 (18 січня). – С. 1; Ч. 14 (22 січня). – С. 1; Ч. 15 (23 січня). – С. 1; Ч. 16 (24 січня). – С. 1.
- 42 Леонід К. В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40; окремо: Леонід К. В справі герба України. – К., 1918. – 8 с. Можливо, автором цих матеріалів був Леонід Кузнецов.
- 43 Витяз з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. – К., 2001. – С. 67.
- 44 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 77. Оригінал документа див.: Центральный державный архив высших органов власти та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 135–136 зв.
- 45 ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 143. Опублікований в: Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 78–79 (док. № 29а). Передрук також у: Севастополь: хроника революції и гражданской войны 1917–1920 / Сост. В. В. Крестьянников. – Симферополь, 2005.
- 46 Подано за публікаціями: Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8. // Вістник Ради Народних Міністрів УНР (Київ). – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Тимчасовий закон про фльоту Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 19 (13 квітня). – С. 1; Накази по Морському Відомству Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 24 (24 квітня). Копії цього закону див.: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9; – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 3–6. – Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 116–117 (док. №№ 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як “18 січня” (ст. ст.), замість 14 (див., наприклад: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтового збірника документів як: Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 566 (у примітці 296 подано “18 січня”); Т. 2. – С. 106 (у документі № 51 подано чомусь “13 січня”).
- 47 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Кущинський А. Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.
- 48 Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 165. Засвідчена копія в: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.
- 49 Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15 (5 квітня). – С. 1. Також див.: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166, док. № 85); Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 117 (док. № 5).
- 50 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 330–331.
- 51 Передовсім варто назвати таку публікацію, як: Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання: В 3-х т. – Львів; Станіславів; Коломия, [1935]. – Т. 3. – Ст. 890.
- 52 Пастернак О. Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого / Передне слово проф. С. Шелухина. – Ужгород, 1934. – 42 с. Репринт цього видання: К., 1991.
- 53 Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля (Житомир). – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.
- 54 Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 14 (18 (5) квітня). – С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Во-
- лодимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60 (16 марта). – С. 3; Державний герб України // Громадська думка (Вецляр). – 1918. – Ч. 19 (30 березня). – С. 1–2.
- 55 Різниченко В. Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.
- 56 Назарук О. Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.
- 57 Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.
- 58 Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40 (23 (10) березня). – С. 2; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).
- 59 Наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами Української Народної Республіки двуголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 3.
- 60 У деяких публікаціях приписується, що нібито 22 березня, за наполяганням М. Грушевського, затверджено жовто-блакитний прапор (див. хоча б: Климкевич Р. Прапор. – С. 2309–2310). Насправді таке твердження хибне.
- 61 Наказ № 2 Губерніального комісара Херсонщини // Дніпро. – 1918. – № 20 (30 (17) квітня). – С. 1.
- 62 Військово-науковий вістник Генерального Штабу У. Н. Р. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 53.
- 63 Там само. – С. 52; Самостійник (Київ). – 1918. – Ч. 3 (21 квітня). – С. 5.
- 64 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.
- 65 Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 101.
- 66 Грушевський М. Український Державний герб.
- 67 Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.
- 68 Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 117–118 (док. № 7).
- 69 Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 106–107.
- 70 П. Гай-Нижник вважає, що малу печатку гетьман Скоропадський затвердив 18 липня 1918 р. (Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 107). Однак її малюнок з авторським підписом “Георгій Нарбут року 1918 VIII 23” (опублікований на обкладинці видання: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 р.) вказує, що це не так. Схоже, що печатка так і не отримала офіційного затвердження.
- 71 Оригінальні твори Г. І. Нарбута / Склав Ф. Ернст // Георгій Нарбут: По-смертна виставка творів. – К., 1926. – С. 103.
- 72 Там само. – С. 100, 103.
- 73 Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54 (11 липня). – С. 3.
- 74 Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 1.
- 75 Український герб на поштових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146 (22 (9) серпня). – С. 2.
- 76 Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.
- 77 Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.
- 78 Тисяченко Г. Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу “Наше Минуле”) // Книгарь. – 1918. – Ч. 16 (грудень). – С. 956–957.
- 79 Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 107–108. У переліку знищених у 1950-ті рр. експонатів Національного музею у Львові значиться: “Нарбут Г. Проект державної печатки УНР” (див.: Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. – К.; Львів, 1996. – С. 89). Можливо, пам’ятка не правильно закаталогована й має бути “Проект державної печатки Української Держави”, бо про розробку Нарбутом проекту печатки УНР ні протягом 1918, ні на початку 1919 р. відомостей немає.
- 80 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 12; В. Модзалевського. – № 741. Опубліковано: Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. – С. 103.
- 81 Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141.
- 82 Белоконь С. И. Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1987. – С. 49; Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 61.
- 83 Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.
- 84 Свобода (Львів). – 1918. – Ч. 44 (9 падолиста). – С. 3.
- 85 Українське слово (Львів). – 1918. – Ч. 257 (14 падолиста). – С. 2; Свобода. – 1918. – Ч. 45 (16 падолиста). – С. 1; Нова Рада. – 1918. – № 221 (24 (11) листопада). – С. 1; Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 90; Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2003. – Т. 2. – С. 6. На жаль, через друкарську помилку повністю випало рішення про прапор у іншій публікації цього закону: Лозинський М. Галичина

- в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 46. Звідти помилковий виклад часто передруковується в новіші видання (див. хоча б: Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 96).
- 86 Див.: Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114; Кирей Н. И. Войсковые регалии Кубанского казачества // Дом Романовых в истории России. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 140–148; Фролов Б. Е. Формирование регалий Черноморского казачества в конце XVIII века // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. – Армавир; Москва, 1995. – № 1. – С. 179–187; та ін.
- 87 За одними даними прапор був затверджений 5 грудня 1918 р. (див.: Лебединський Я. Герби і прапори Кубані (між Україною, Росією та Кавказом) // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 10), за іншими – 10 чи 23 лютого 1919 р.
- 88 Протоколи засідань Кубанського крайового правління 1917–1920 / Сборник документов в 4-х т. / Под ред. А. А. Зайцева. – Краснодар, 2008. – Т. 2. – С. 221.
- 89 Лебединський Я. Герби і прапори Кубані... – С. 10. Сторожові козацькі вежі зустрічаються й на сучасних місцевих гербах краю (див.: Нагаевский В. В. Связь символов украинского казачества и символов в гербах и на флагах муниципальных образований Краснодарского края // Кубань – Украина: питаня историко-культурной взаимодії. – Краснодар, 2008. – Вып. 3. – С. 151–159.
- 90 Про це див.: Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке 1917–1922 гг. – Владивосток, 2009; та ін.
- 91 Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.
- 92 Гасенко Г. На біжучі теми. Трошечки геральдики // Нова Рада. – 1918. – № 205 (5 листопада). – С. 1–2.
- 93 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень], 1921. – Т. III. – С. 159.
- 94 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 313.
- 95 Приїзд Директорії // Нова Рада. – 1918. – № 238 (21 (8) грудня). – С. 2.
- 96 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 151.
- 97 Шрамченко С. Зазнач. праця. – С. 14; Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнівними, до того ж у другому помилка в датуванні (має бути "14 січня (ст. ст.)", а не 18) та неправильно подане посилання (у "Віснику Державних Законів для всіх земель УНР", 1919, вип. 5 немає вказаного документа).
- 98 Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 118–119 (док. № 8).
- 99 Там само. – С. 120–121.
- 100 Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.
- 101 Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося (Прага). – 1932. – IX (травень). – С. 51–53.
- 102 Розпорядок в справі тимчасових змін в області шкільництва Ч. 55/0 919 // Розпорядки і об'їзники Державного Секретаріату освіти і віросповідань (Станіслав). – 1919. – 21 січня.
- 103 Див.: Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – К.; Львів; Дрогобич, 2006. – С. 303. Питанням залишається наскільки цей роман можна вважати документальним джерелом. Проте цей художній твір написаний на основі реальних подій, учасником яких був автор. Він не відчував особливих симпатій до Н. Махна й тому, мабуть, не мав потреби робити з нього українського патріота. Зрештою, новіші дослідження також підтверджують використання загонями Н. Махна блакитно-жовтих прапорів. Див. також: Кравець Ю. Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918–1921 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – Вып. 7. – С. 127–137.
- 104 Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920. – С. 9–10.
- 105 Там само. – С. 34; Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – С. 127.
- 106 Як приклад можна навести факти "конфлікту кольорів" вже від вересня 1941 р., див.: Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–3.
- 107 Наприклад, Р. О. Климкевич ставив під сумнів навіть порядок кольорів на прапорі ЗУНР (див.: Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Український історик. – 1968. – № 1/4. – С. 119–120.
- 108 За нормами вексилологічної термінології в описах прапорів, складених з горизонтальних смуг, спершу називається верхня смуга, а потім наступна вниз. Хоча підкреслимо, що сама вексилологія як спеціальна історична дисципліна сформувалася лише в другій половині ХХ ст.
- 109 Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 88–89.
- 110 Битинський М. Ще раз про наш державний прапор // Нові дні (Торонто). – 1964. – Березень. – С. 30–31.
- 111 Див.: Ströhl H. G. Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – S. 19; Ströhl H. G. Über den Fahnen Schmuck bei Festlichkeiten // Kunst und Kunsthandwerk. – 1910. – No 11. – S. 281–289; Kamocki F. O praporcach, banderach, sztandarach i kokardach. – Warszawa, 1917. – S. 35–36; Russocki S., Kuczyński S., Willaume J. Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1978. – S. 94–95.
- 112 Landesfarben der Kronländer Österreichs, der Länder Ungarns und von Bosnien // Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. – Wien; Leipzig, 1917. – Taf. 60.
- 113 Наприклад, Нижня Австрія має тепер синьо-жовтий прапор, хоча в гербі – у синьому полі 5 золотих орлів (2:2:1); Тироль використовує біло-червоний прапор, але у гербі – у срібному полі червоний орел.
- 114 Як то Русь ходила слѣдами Данила: Пропамятна книга першого руско-народного паломництва въ Святу Землю. – Жовква, 1907. – С. 20.
- 115 Жовто-сині прапори чи стрічки на листівках "Бодрімся" (Товариство "Сокил", Львів, 1902), "Боже, Вкраїну спаси!" (Львів, 1900–), а синьо-жовті – на поштівках УСС з 1917 р. та "Побідний похід на Болехів 1915 р." (мал. Ю. Буцманюка). Див. про це також: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 31, 220; Україна в старій листівці. Альбом-каталог / Укл. М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К., 2000. – С. 19, 33, 219.
- 116 Верниволя В. Наш національний герб і наша національна барва // Свобода (Львів). – 1917. – 27 січня (Ч. 4). – С. 5.
- 117 Катехізм Українця (з брошури, виданої товариством "Вернигора" в Києві 1917) // Свобода. – 1917. – 29 вересня (Ч. 39). – С. 2.
- 118 Україна в старій листівці. – С. 74, 102, 103.
- 119 Розповідаючи про підняття українських прапорів 29 квітня 1918 р. над кораблями Чорноморського флоту, С. Шрамченко також вживає визначення "жовто-блакитний", але тут же називає його як "прапор із двох полотниць – блакитного й жовтого" та подає малюнок військового прапора з липня 1918 р. (з верхньою синьою смугою) без жодних коментарів (див.: Шрамченко С. Піднесення Українського прапора в Чорноморській Флотії // За Державність. – Каліш, 1930. – Збірник 2. – С. 120–124).
- 120 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – С. 89.
- 121 Тютюнник Ю. О. Зазнач. праця. – С. 23, 27.
- 122 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 276–277.
- 123 Там само. – С. 535.
- 124 Див.: Битинський М. Ще раз про наш державний прапор. – С. 30–31.
- 125 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 386.
- 126 Постанова Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 1.
- 127 Соколов В. А. Вексилологический справочник по флагам Российской Империи и СССР. – Москва, 2002. – Т. I. – С. 157.
- 128 Серед новіших публікацій див.: Гринів Л. Стяг Генерального Штабу головного отамана Симона Петлюри // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 9; Ковальчук М. Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) // Військово-історичний альманах (далі – ВІА). – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 145–153; Чмир М. "Командні хоругви" Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 8–9; Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) // ВІА. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 149–154; Руккас А. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. // ВІА. – 2007. – Ч. 1 (14). – С. 113–122; Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 117.
- 129 Килимник С. Українські національні скарби в Канаді // ВІА. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 148.
- 130 Національний військово-історичний музей України. – Оф. № 3996. Прапор опублікований у: ВІА. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 2 обкладинки.

УДК 930:355.13/.14](477)°191/199°

Віктор КАРПОВ

Історіографічний огляд проблеми становлення та розвитку військової символіки України

У статті автор розкриває історіографію проблеми утворення української військової символіки та виділяє в її рамках два основні етапи – до і після 1991 року.

Ключові слова: військова символіка, історіографія, спеціальні історичні дисципліни, фалеристика, відзнаки, уніформологія.

В статье автор раскрывает историографию проблемы создания украинской военной символики и выделяет в ее рамках два основных этапа – до и после 1991 года.

Ключевые слова: военная символика, историография, специальные исторические дисциплины, фалеристика, награды, униформология.

In the article the historiography of problems of birth of Ukrainian military symbols is reveals and two main phases - before and after 1991 are identifies.

Keywords: Military symbols, historiography, special historical disciplines Faleristika, insignia, uniformolohiya.

Проблема української військової символіки в історіографії й досі не стала предметом окремого спеціального дослідження. Фундаментальні роботи з комплексного вивчення символіки загалом та військової зокрема майже відсутні. Ступінь розроблення теми та джерельна база дослідження засвідчила недостатність і фрагментарність вивчення проблеми. Переважно зустрічаються статті про ті чи інші окремі напрацювання в галузі військової символіки.

Спалах інтересу до військової символіки зауважуємо у процесі боротьби за державність та здобуття незалежності України. Загалом історіографію проблеми утворення системи військової символіки сучасної Української держави об'єктивно можна поділити на два основні періоди – до і після 1991 року, року проголошення незалежності України. Перший період характеризується публікаціями з питань української військової символіки здебільшого у зарубіжних джерелах. Другий – бурхливим сплеском досліджень та публікацій науковців в Україні.

У міжвоєнний період на теренах України не ведуться дослідження з цієї тематики. Однак у емігрантських колах учасники збройної боротьби періоду Визвольних змагань 1918 – 1920 рр. роблять спроби зафіксувати проведену в Армії Української Народної Республіки роботу щодо запровадження розпізнавчих знаків, а також дослідити історичні джерела державної символіки. У середовищі українських емігрантів, їхніх видань¹ періодично порушуються питання української символіки. І хоча здебільшого опубліковані

матеріали мають описовий характер, все-таки вони відіграли значну роль в утвердженні понять державної та військової символіки і показують рівень досліджень української символіки у певний історичний період. Автори розглядають питання української геральдики², фалеристики³, вексилології⁴, сфрагістики⁵, уніформістики⁶. Проаналізувавши статті, можна зробити висновок, що до дискусії залучалися фахівці з різних галузей. Це у цілому допомогло розкрити історичні умови виникнення і становлення сучасної військової символіки. Період інтернавання Армії УНР фактично можна вважати останнім етапом у розвитку української військової символіки часів національно-визвольної боротьби першої чверті ХХ століття.

У час, коли на еміграції друкувалися праці з української символіки, на теренах України за умов радянської влади такі публікації були неможливі. А ті поодинокі статті про символіку радянської України, що з'являлися, не відбивали глибинного розуміння символіки українського народу, а мали партійно-політичний характер.

Як свідчать дослідження, військова символіка від княжої доби до здобуття Україною незалежності у 1991 р. стала підґрунтям, історичною передумовою постановки української військової символіки новітньої доби, що засвідчило тяглість традицій нашого народу.

Другий період історіографії проблеми утворення української військової символіки розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. Зарубіжні дослідники переносять свої наукові доробки на шпальти друківаних видань, які виходять в Україні. Натомість українські науковці отримали змогу оприлюднити власні набутки як за кордоном, так і в Україні. Більшість розвідок цього періоду мають науково-популярний характер. З плином часу праці набувають характеру науковості, збільшується кількість самих дослідників.

У публікаціях розглядаються концепції щодо створення системи військової символіки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях держави, висвітлюється процес розробки, обговорення, затвердження проектів, вміщуються описи, малюнки символів, в тому числі прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних знаків, нарукавних та нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації.

Заслужують на увагу праці О. Руденка⁷, М. Слободянюка⁸, М. Чмира⁹, О. Муравйова¹⁰, О. Кохана¹¹, І. Колесніка¹², К. Гломозди¹³, В. Карпова¹⁴, Д. Табачника¹⁵, що розвивають загальну теорію військової символіки, її термінологію. У цьому контексті особливо слід відзначити з'яву підручників

за тематикою спеціальних історичних дисциплін¹⁶.

З відродженням української державності дослідники значну увагу приділяють історичним традиціям у символіці. У цьому контексті вони розглядають питання обрання символів для українського війська. Пошук історичного підґрунтя української символіки привів до появи низки публікацій. Зокрема науковці аналізують символіку українського козацького війська¹⁷, Армії Української Народної Республіки¹⁸, військ Гетьмана Павла Скоропадського¹⁹, Галицької гвардії²⁰ та Української Галицької Армії²¹, Українських січових стрільців²².

Історичне походження української символіки досліджують О. Сокирко²³, В. Панченко²⁴, Н. Ковтанюк²⁵, О. Круковський²⁶, Ж. Денисюк²⁷ та інші вчені. Значний масив публікацій стосується періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 років²⁸. Питанням розвитку української фалеристики у цей час присвячують свої студії С. Пахолко²⁹, В.Манзуренко³⁰, О. Кучерук³¹, А. Руккас³². Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ століття поставив багато питань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді. Щобільше – виникають питання, пов'язані, зокрема, з виявленням невідомих дотепер українських відзнак та нагород.

Слід відзначити різнопланову активну наукову діяльність з вивчення української військової символіки Я. Тинченка. Основним його доробком у цій галузі є добре ілюстрована і науково виважена монографія, присвячена арміям України періоду Визвольних змагань 1917 – 1921 рр.³³ Крім цього він написав цілу низку статей з інших аспектів військової символіки³⁴.

Розпізнавальні знаки українських військових формувань періоду Другої світової війни та українські військові відзнаки, передусім Української повстанської армії, досліджували О. Кучерук³⁵, С. Музичук, І. Марчук³⁶.

Неабиякий інтерес для науковців становлять відзнаки учасників українських військових формувань у складі вермахту в роки війни. Про них йдеться, зокрема, у статтях А. Бобкова³⁷ та М. Царенка³⁸.

Значну увагу дослідники приділяють також розвитку сучасної української фалеристики. Публікуються матеріали про впровадження державних нагород та відомчих заохочувальних відзнак³⁹. До проблематики державної символіки звернулися знані науковці М. Дмитрієнко та Ю. Савчук⁴⁰.

Уперше питання нагородної спадщини України системно дослідив колектив авторів: Д.Табачник (керівник авторського колективу), І.Безгін, В.Бузало, М.Дмитрієнко, І.Курас, В.Куценко, Л.Яковлева⁴¹. Це перше наукове дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників історії. На основі цієї монографії підготовано видання з історії української фалеристики. Планувалося воно у двох книгах, однак вийшла одна⁴².

У іншому виданні цінним та важливим є не тільки публікація самих нагород, а й оприлюднення документів з їх встановлення, статутів та описів⁴³. Система відзнак Президента України, як зазначають автори фотоальбому, вибудовувалася на вагомому історичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Ґрунтовне видання з української фалеристики підготували О. Круковський та С. Пахолко⁴⁴. В альбомі-каталозі опублі-

кована колекція із 144 українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини ХІХ – першої половини ХХ століть, відзнаки і нагороди Легіону Українських січових стрільців, збройних сил Української Народної Республіки, Української галицької армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни з фалеристичної колекції Львівського історичного музею.

Автори стверджують, що це видання є першою спробою в українській історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики. Цілий пласт відзнак та нагород повернуто із забуття, оприлюднено великий комплекс архівних документів, нагородних грамот, світлин, уведено в науковий обіг чимало раніше невідомих фалеристичних пам'яток та імен.

На окрему увагу заслуговує довідник-каталог з фалеристики, підготований С. Литвином⁴⁵. У виданні систематизовано і проілюстровано нагрудні кваліфікаційні знаки міністерств та відомств України, подано історію їх створення, описи нагрудних знаків тощо.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького та В. Панасенка⁴⁶ про українські військові відзнаки першої половини ХХ ст. Книга побудована на глибокому знанні проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона вирізняється з-поміж інших видань.

Становлення і розвиток відзнак Президента України та державних нагород незалежної України, відомчої нагородної системи Міністерства оборони України, Державної прикордонної служби України, історія радянських військових нагород були предметом уваги дослідника В. Лазаренка⁴⁷.

Значною подією стала публікація комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів⁴⁸, що його розробили О.Руденко (художній керівник), Д.Адаменко і В.Назарчук для Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. Слід відзначити, що праця цих авторів, а також О.Кохана⁴⁹ стала підґрунтям творення сучасної військової символіки України.

У Збройних Силах України була опрацьована власна система символіки⁵⁰. Шлях до заснування символіки Збройних Сил України виявився непростим через розбіжності у поглядах на символіку між військовим керівництвом і Комісією державних нагород та геральдики при Президентові України.

Комплекс символіки Збройних Сил України та інших військових формувань створено з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загальноновизначених законів і правил геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології. Взятю до уваги відповідність комплексу військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки та емблематики, національно-історичним традиціям, науковому підходу до створення й систематизації знаків, потребам зручності й художньої виразності.

У зв'язку із формуванням цілісної системи військової символіки увага дослідників зосереджується на вивченні посадових символів⁵¹. Вручення штандартів Президентом Укра-

їни Міністру оборони України та начальнику Генерального Штабу Збройних Сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії. Розвиток сучасного військового прапорництва дослідили В.Карпов⁵² та О. Скрябін⁵³.

Значне місце у своїх працях науковці приділяють становленню та розвитку емблематики⁵⁴ у Збройних Силах України. Серед наукових студій з цієї тематики слід згадати роботи М.Слободянюка⁵⁵, М.Чмира⁵⁶, О.Муравйова⁵⁷, В.Карпова⁵⁸, М.Царенка⁵⁹ та інших.

Науковий інтерес становить процес створення гербів у Збройних Силах України. І хоча цей процес не набув значного розвитку, однак він знайшов відбиття у працях дослідників⁶⁰.

Проблематика створення нагородної системи⁶¹ у Збройних Силах України, становлення символіки в інших військових формуваннях⁶², впровадження знаків класної кваліфікації військовослужбовців була предметом наукового інтересу низки авторів. Цікавим є погляд на розвиток сучасної військової символіки через призму процесу розроблення арматур до одностроїв військовиків Збройних Сил України⁶³.

Проблемам української символіки присвятили свої дисертаційні праці М.Чмир⁶⁴, Є.Славутич⁶⁵, О.Демчучен⁶⁶. Зокрема, О. Демчучен, висвітлюючи формування Армії Української Народної Республіки, наголошує на важливості символіки для війська, зокрема для виховання його особового складу. М. Чмир дослідив символіку Збройних сил України періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Він ґрунтовно проаналізував історіографію проблеми та джерельну базу, дослідив національні традиції символіки Українських січових стрільців, втілення рис національної самобутності в символіці українізованих військових частин Російської армії, простежив розвиток символіки збройних сил Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-української Народної Республіки. У дисертаційній роботі Є. Славутича, присвяченій проблемі побутування військового костюма в Гетьманщині, доведено, що розвиток військового костюма відбувався самостійним, оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. Це перша у вітчизняній науці комплексна розвідка з уніформології – складової частини військової символіки. Монографічних досліджень з проблем української символіки не так багато. До вже названих слід додати праці Д. Табачника та В. Карпова⁶⁷. Ці автори вперше поєднали історичні аспекти побутування символіки і символіку Збройних сил та інших військових формувань України, що дало цілісне уявлення про систему державної та військової символіки, її джерела.

Кілька видань висвітлили питання вексилології⁶⁸, геральдики, символіки територіальних громад та органів місцевого самоврядування⁶⁹. Українській територіальній геральдиці присвятив свою монографію А. Гречило⁷⁰.

Неабиякий інтерес для дослідника становить укладений В. Болговим та В. Чепаким довідник про символи і атрибути державності України⁷¹. У довіднику подано 119 документів та 228 ілюстрацій.

Слід також згадати дослідження, що проводяться в інших країнах і результати яких оприлюднюються на міжнародних наукових форумах, зокрема під егідою Міжнародної ради музеїв зброї та військової історії (ICOMAM)⁷². Неабияке значення має цей досвід для опрацювання методології досліджень та принципів розвитку військової символіки.

Важливу роль у розбудові системи військової символіки, аналізові процесу її становлення, опрацюванні, розробці та обговоренні проектів символіки, а також її історичних аспектів відіграли періодичні фахові видання, до яких належать «Військово-історичний альманах» Національного військово-історичного музею України та друкований орган Українського геральдичного товариства – вісник «Знак». Професійні матеріали з військової символіки друкують часописи «Однострій», «Воєнна історія», довідково-інформаційний журнал «Нумізматика і фалеристика», а також журнал Міністерства оборони України «Військо України».

Значна кількість документів про історію розробки та впровадження української військової символіки і, зокрема, Армії Української Народної Республіки, Війська Української Держави, Української Галицької армії періоду Визвольних змагань 1918 – 1921 років, міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Центральний державний історичний архів України зберігає матеріали козацького часу.

Науковці активно ведуть пошук історичних документів також і в зарубіжних архівах. М.Ковальчук, приміром, виявив значний масив документів з історії Армії УНР у військовому архіві Республіки Польща, Я.Тинченко активно працює в архівах Російської Федерації, Ю.Савчук виявив, дослідив та описав вексилологічну колекцію козацького періоду, що зберігається у військовому музеї Швеції. І в українських музеях є чимало матеріалів з української військової символіки, зокрема, у Національному музеї історії України, Національному військово-історичному музеї України, Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В.Тарнавського, Волинському обласному краєзнавчому музеї та інших.

Значна кількість документів, що розкривають механізми опрацювання та утвердження символіки військових формувань України зберігається в архівах Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства надзвичайних ситуацій України.

Документи з історії розробки символіки Збройних Сил України можна знайти у Державному галузевому архіві Міністерства оборони України. Вони розповідають про початковий період опрацювання символіки у 1992 – 1995 роках. Це, зокрема, документи лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних Сил України, накази та розпорядження Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України. Частина матеріалів лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних Сил України зберігається у документальному фонді Національного військово-історичного музею України. У музеї також зібрана унікальна колекція військової символіки, до якої належать наруканні знаки (речовий фонд), нагрудні знаки класної кваліфікації, відомчі заохочувальні відзнаки

та державні нагороди (фонд нагород).

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України немає значного документального комплексу про історію встановлення відомчих заохочувальних відзнак, окрім наказу Голови служби від 9 січня 2008 року № 4, який було зареєстровано у Міністерстві юстиції України 25 січня того самого року під № 55/14746. Так само у Галузевому державному архіві Державної прикордонної служби України відсутня інформація про історію та порядок встановлення відомчих заохочувальних відзнак у справах Голови служби. Документи про символіку внутрішніх військ МВС України та Національної гвардії України зберігаються у Центральному архіві Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Документи про символіку Міністерства надзвичайних ситуацій України – у департаменті організаційно-контрольної роботи зазначеного міністерства.

Доповнює джерельну базу символіки української армії доби Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. збірка Королівського музею армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель). У музеї зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини та документи. Українська колекція налічує 109 предметів. 3-поміж предметів уніформістики – польова форма молодшого офіцера Січових стрільців (1915 – 1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.). Є також ряд відзнак української і австро-угорської армій, світлини українських вояків, дипломи, грошові банкноти Центральної Ради, печатки, мапа з позначенням позицій української армії станом на грудень 1918 р.

Серед особистих речей визначних військових діячів тієї доби слід назвати козацьку булаву, яка належала Василеві Вишиваному (В.Габсбургіві), полковникові Легіону Українських січових стрільців; польову книжку генерал-хорунжого Армії УНР О.Осецького. Кілька експонатів пов'язані з Головним отаманом Армії УНР С.Петлюрою – це його світлина і посмертна маска. Відомості про цю колекцію подає на сторінках «Військово-історичного альманаху» головний зберігач фондів Національного військово-історичного музею України Жанна Денисюк⁷³. Подібну інформацію можна знайти також у статті П'єра Льерне «Армія незалежної України 1917 – 1921 рр.», опублікованій у часописі «*Militaria Magazine*»⁷⁴.

Тож, архівні документи, музейні збірки, історичні та сучасні публікації і монографії загалом дають змогу відтворити процес становлення та розвитку військової символіки України. Аналіз історіографії показав, що в Україні накопичено значну базу досліджень з військової символіки, а це дає змогу провести ґрунтовне вивчення тих чи інших питань її розвитку. Можна стверджувати також про наявність достатніх підстав для формування української наукової школи символіки.

ПРИМІТКИ

1 Карпов В. Український військовий журнал «Вісті» – джерело з вивчення закордонної школи символіки національної армії // *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції.* – К., 2010. – С. 751; Він же. «Вісті комбатанта» – цінне джерело з дослідження

історії розвитку української військової символіки // *Військово-історичний альманах.* – 2011. – Ч.1 (22). – С.153 – 159.

2 Трембіцький В. Проблема хреста в сучасному державному гербі України // *Вісті комбатанта.* – 1986. – Ч. 1. – С.27; Джеджула Ю., Замлинський В. Герби Гетьманів України // Там само. – 1992. – Ч. 2. – С.37.; Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Там само. – 1993. – Ч. 1. – С.51.

3 Городиський О. Про медалі й військові відзначення // *Вісті.* – Весна, 1966. – Ч. 121. – С. 45; Він же. Військові відзначення // Там само. – Вересень-жовтень, 1954. – Ч. 9 – 10 (47 – 48). – С. 4; Яворський З. Українські військові відзначення // Там само. – Січень-лютий, 1955. – Ч. 1 – 2 (51 – 52). – С. 23; Тамарський Ю. Українські військові відзначення // Там само. – Травень-червень, 1955. – Ч. 5 – 6 (55 – 56). – С. 31; Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії // Там само. – 1967. – Ч. 126. – С. 143; Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії у справі пропам'ятної медалі св. Архистратига Михаїла // Там само. – Вересень, 1965. – Ч. 115. – С. 105; Сокольський О. Орден України // *Вісті комбатанта.* – 1976. – Ч. 2. – С. 31; Виставка військових відзнак // Там само. – 1974. – Ч. 1. – С. 40; Припхан Р. Літературний вечір Евстахія Загачевського // Там само. – 1979. – Ч. 3. – С. 84; Чергове декорування Воєнним Хрестом // Там само. – 1967. – Ч. 2. – С. 52; Капітула пропам'ятних відзначєнь «Броди» і дивізії «Галичина». Обіжчик ч.2 // Там само. – 1976. – Ч. 34. – С.5; Комунікат Капітули пропам'ятних відзначєнь «Броди» і дивізії «Галичина» (1 УД) // Там само. – 1979. – Ч. 5 – 6. – С. 111; Медальйони Ордену Лицарів Хреста Симона Петлюри та Ордену Лицарів Залізного Хреста // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С. 82; Перше і досі унікальне видання: «Українські військові відзнаки»; видав Ярослав Семотюк // Там само. – 1991. – Ч. 3. – С. 91; Дем'янчук М. Орден Оборонців Львова // Там само. – 1967. – Ч. 2. – С.19; Пригорницький Ю. Нагороди: від давніх греків до незалежної України // Там само. – 1993. – Ч. 5 – 6. – С. 87; Корчак-Городиський О. Про ордені, медалі та відзнаки // Там само. – 1968. – Ч. 2. – С.46; Він же. Військові відзначення // Там само. – 1969. – Ч. 1 – 2. – С.30; 1969. – Ч. 3 – 4. – С. 32; Він же. Українські військові відзначення // Там само. – 1971. – Ч. 1. – С. 63; Він же. Військові відзнаки // Там само. – 1980. – Ч. 3. – С. 53; Він же. Військові відзначення // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С. 70; Він же. Як носить відзнаки // Там само. – 1980. – Ч. 4. – С. 77; Він же. Відзначування колишніх членів 1 УД: Роздумування в 30-у річницю бою під Бродами // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С.27; Битинський М. Українські військові відзначення // Там само. – 1968. – Ч. 1. – С.18; 1968. – Ч. 2. – С.26; 1968. – Ч. 3. – С.42.

4 Битинський М. Українські військові прапори та корогви: історичний нарис // *Вісті.* – Березень, 1963. – Ч.109. – С. 13; Тарнавецький П. Символ прапора // Там само. – Березень, 1962. – Ч.105. – С.47; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Там само. – Березень, 1964. – Ч.113. – С. 24; Права й ліва сторони прапору станиці Об'єднання кол. вояків УПА в Торонті // *Вісті комбатанта.* – 1970. – Ч. 1. – С. 44; Посвячення прапора станиці Братства кол. вояків 1-ої УД УНА ст. Кетренс, Канада // Там само. – 1976. – Ч. 3. – С. 75; Справлення помилкового підпису // Там само. – 1974. – Ч. 1. – С. 21; Трембіцький В., Вовк А. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Там само. – 1984. – Ч. 3. – С.41; Трембіцький В. Персональний склад адміралства та воєнно-морської команди української Чорноморської флотії (1918 – 1919) // Там само. – 1988. – Ч. 2. – С. 60.

5 Сокольський О. Печаті в княжій Україні-Русі // *Вісті комбатанта.* – 1976. – Ч. 4. – С.19.

6 Шанковський Л. Бойовий орел Української кінноти // *Вісті.* – Листопад, 1965. – Ч.119. – С.100; Битинський М. Рангові відзнаки Армії Української Народної Республіки 1919 року // Там само. – Весна, 1966. – Ч.121. – С. 44.

7 Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних Сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності // *Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року.* – К., 2008. – Вип. 1. – С.86.

8 Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі // Там само. – С.35; Він же. Військова геральдика України: сучасний стан та проблеми // *Знак.* – Грудень, 2006. – Ч. 40. – С. 4.

9 Чмир М. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2006. – 16 с.; Він же. Національна нагородна система України: поняття, складові, перспективи досліджень // *Знак.* – Жовтень, 2001. – Ч. 24. – С.10.

10 Муравйов О. Сучасний стан і перспективи розвитку символіки Збройних Сил України // *Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року.* – Вип. 1. – С.25; Він же. Нова символіка українського війська: (Розробка Воєнної геральдичної служби ГШ ЗСУ) // *Військово-історичний альманах.* – 2001. – Ч.2(3). – С.110 – 115.

11 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // *Знак.* – Лютий, 1995. – Ч. 9. – С.14; Він же. Українська термінологія з прапорництва // Там само. – Лютий, 1994. – №5. – С.6.

12 Колеснік І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України // *Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних*

- Сил України 5 березня 2008 року. – Вип. 1. – С. 23.
- 13 Гломозда К. Сучасні традиції у розвитку військової символіки // Там само. – С. 81.
- 14 Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України // Военна історія. – 2008. – № 2 (38). – С. 94 – 106.
- 15 Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. – К., 2007. – 296 с., іл.; Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. – К., 2004. – 272 с., іл.; Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. – 2-ге вид., доп. й перероб. – К., 2006. – 264 с., іл.
- 16 Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – 222 с.; Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко [та ін.]. – К., 2008. – 520 с.; Бережинський В. Методологія воєнно-історичного дослідження. – К., 2001. – 33 с.; Він же. Структура і уровні воєнно-історичного дослідження. – К., 2002. – 40 с.
- 17 Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – Серпень, 1997. – №13. – С.6 – 7; Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського // Знак. – Жовтень, 2001. – №24. – С. 8 – 9; Гагман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року // Знак. – Вересень, 2002. – №27. – С. 8; Мануйлович Ю., Панченко П. Козацькі нагороди в історичному просторі // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., 2009. – С. 45; Круковський О. Документи до історії символіки козацьких полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. // Нумізматика. Фалеристика. – 2009. – Ч.2. – С.29; Дашкевич Я. Хмельницькіана // Знак. – Березень, 1996. – №11. – С. 4 – 5; 8; Мицик Ю. До питання козацької символіки // Там само. – Червень, 1998. – №15. – С. 2; Він же. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Там само. – Лютий, 2000. – №20. – С.5; Він же. Деяко про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року // Там само. – Жовтень, 2004. – №33. – С. 2; Він же. Деяко про клейноди Тимоша Хмельницького // Там само. – Вересень, 2000. – №22. – С.10; Малуґа В., Костенко Ю. Історичні витоки традиційної символіки українського війська // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – С. 48; Портнов А. Про найповніше коріння Тризуба в Україні // Знак. – Березень, 1998. – №14.
- 18 Непота І., Панасенко В. Українська військова символіка початку ХХ століття // Военна історія Галичини та Закарпаття: Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції / під заг. ред. В.В.Карпова. – К., 2010. – С. 188; Карпов В. Військові нагороди доби Директорії УНР // Военна історія. – 2009. – С. 121 – 130; Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої // Знак. – Грудень, 2001. – №25. – С.10 – 11; Чмир М. Символіка нагород і нагрудних знаків частин та з'єднань Армії УНР періоду існування 1921-24 рр. // Там само. – Грудень, 2002. – №28. – С.10 – 11; Бузало В. Корада армії УНР зразка січня 1918 р. // Там само. – Листопад, 1993. – № 4. – С. 4. 19 Чмир М. Ідея Гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. – Вересень, 2002. – № 27. – С. 10 – 11; Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої дивізій // Знак. – Травень, 2001. – №23. – С.10.
- 20 Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781 – 1793 рр. // Знак. – Листопад, 1993. – №4. – С.3; Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році // Знак. – Червень, 1998. – №16. – С.1 – 2.
- 21 Чмир М. Символіка Червоної Української Галицької армії // Однострій. – 2009. – № 9. – С.12.
- 22 Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців // Знак. – Вересень, 2002. – №27. – С.9; Пахолко С. Військова відзнака «Стрілецька Рада» колегії коменданта Січових Стрільців Євгена Коновальця 1918–1919 рр. / С.Пахолко, О.Мартин // Там само. – Грудень, 2004. – №34. – С.10 – 11; Корчак-Городиский О. До генези та історії Воєнного хреста Українських Січових Стрільців з 1918 року // Там само. – Листопад, 1993. – №4. – С.3.
- 23 Сокирко О. Наймане військово-лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2 (5). – С.108 – 128..
- 24 Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. // Там само. – 2008. – Ч.2 (17). – С.108 – 119, іл.
- 25 Ковтанюк Н. Богданові речі // Там само. – 2002. – Ч.1(4). – С.128 – 130.
- 26 Круковський О. Документи до історії символіки козацьких полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. // Нумізматика і Фалеристика. – 2009. – Ч.2. – С.29; Він же. Українські військові відзнаки та нагороди УСС періоду Першої світової війни // Там само. – 2009. – Ч.1. – С.35.
- 27 Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., 2009. – С.56; Український військовий музей. – 2009. – Ч.1. – С.63.
- 28 Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1 – С.110 – 121; Штик Т. Кораблі української флоти (1917 – 1918 рр.) // Там само. – 2001. – Ч.2 (3). – С.76 – 91; Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. // Там само. – С.92 – 109; Він же. Прапори на позначення місця розташування
- органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) // Там само. – 2006. – Ч.2 (13). – С.149 – 154, іл.; Руккас А. «Напрямокві» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. // Там само. – 2007. – Ч.2 (15). – С.142 – 143, іл.; Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / вступ. сл. й публ. док. Михайла Ковальчука // Там само. – 2006. – Ч.1(12). – С.145 – 153, іл.; Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. [наказ Голов. команди Війська УНР № 69 від 1 листоп. 1921 р.] / вступ. сл. й публ. док. Андрія Руккаса // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.113 – 122, іл.; Тинченко Я., Рудиченко А. Почетний нагрудний знак Генерального штаба УНР // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.2. – С.24.
- 29 Пахолко С., Мартин О. Котильйон – відзнака-оберіг українських воєнів (1916 – 1950-ті рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2 (13). – С.155 – 159, 4 обкл.; Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с., іл.
- 30 Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9). – С.130 – 135; Він же. Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського // Там само. – 2005. – Ч.2 (11). – С.143 – 150, іл.; Він же. Остання лицарська війна в Європі й відзнаки її учасникам // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.123 – 137, іл.
- 31 Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри // Там само. – 2003. – Ч.1(6). – С.124 – 131.
- 32 Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія / вступ. сл., публ. док. і прим. Андрія Руккаса // Там само. – 2008. – Ч.1(16). – С.155 – 159, іл.
- 33 Тинченко Я. Армія України 1917 – 1920 рр. – Москва, 2002. – 136 с.
- 34 Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР // Знак. – Лютий, 1994. – Ч. 5. – С. 4; Він же. Богданівський полк. 1917 – 1920 // Однострій. – 2002. – № 7. – С.15; Він же. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення // Там само. – 2009. – № 9. – С.9; Він же. Спроби виготовлення українських військових відзнак та нагородження ними, 1918 – 1919 // Там само. – 2009. – № 9. – С.29.
- 35 [Хасевич Нил]. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С.120 – 127. – Вст. ст. до публ.: Кучерук О. Нагороди УПА: Проект Ніла Хасевича. – С. 119.
- 36 Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – 56 с., іл.
- 37 Бобков А., Царенко М. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941 – 1944 рр. // Знак. – Лютий, 2000. – №20. – С.8.
- 38 Царенко М. Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту // Знак. – Серпень, 1997. – №13. – С.12.
- 39 Бузало В. Орден Данила Галицького // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.1(8). – С.114 – 123; Чичкань І., Баята Л. Нова державна нагорода. Відзнака Президента України – Хрест Івана Мазепи // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.159 – 160, 1 обкл.; Чичкань І., Баята Л. Ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» // Там само. – 2004. – Ч.2 (9). – С.136, 137; Муравйов О. Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, встановлені 2005 року // Там само. – 2005. – Ч.2 (11). – С.156 – 159, іл.; Денисюк Ж. Нові нагороди Міністерства оборони України // Там само. – 2003. – Ч.2 (7). – С.111 – 114; Карпов В. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України // Там само. – 2007. – Ч.2 (15). – С.144 – 148., іл.; Він же. Пропагандний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» // Там само. – 2004. – Ч.2 (9). – С.138, 139; Нові нагрудні знаки у Збройних Силах України. «За розвиток військового співробітництва», «За зміцнення обороноздатності» / Ігор Чичкань, Володимир Горелов. «Почесний військовий зв'язківець», «За заслуги у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації» / Олександр Муравйов // Там само. – 2008. – Ч.2 (17). – С.120 – 125, іл.; Чичкань І., Горелов В. Нагрудний знак «Служба шифрувального зв'язку і режиму секретності Збройних Сил України» // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.158, 4 обкл.; Граб С. Нагороди Служби безпеки України // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.138 – 149, іл.; Він же. Дві заохочувальні відзнаки Служби безпеки України // Там само. – 2007. – Ч.2(15). – С.149,160, 3 обкл.; Він же. Нагороди Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.150 – 157, іл.
- 40 Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // Там само. – 2001. – Ч.1(2). – С.104 – 109.
- 41 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. / Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. – К., 1996. – Т.1 – 288 с. – Т.2 – 344 с. – Т.3 – 424 с.
- 42 Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – Кн.1 – К., 2004. – 480 с.
- 43 Відзнаки Президента України: Ордені, медалі, нагорода зброя: [Фотоальбом] / Авт.-упоряд.: М.Білоблочкий, В.Бузало, В.Куценко, В.Литвин, В.Рябокоть. – К., 1999. – 168 с., іл.
- 44 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с., іл.
- 45 Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України: довідник-каталог / С.М.Литвин. – Полтава, 2010. 344 с., іл.
- 46 Кравцевич-Роженецкий В., Панасенко В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века. – К., 2009. – 336 с.: іл.
- 47 Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматика і Фалерис-

- тика. – 2012. – Ч.1. – С.14; Він же. Медаль «За оборону Севастополя» // Нумізматики і Фалеристика. – 2012. – Ч.1. – С.18; Він же. Медаль «За військову службу Україні» – від відзнаки до державної нагороди (1995-2000 рр.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.3. – С.16; Він же. Медаль «За оборону Ленінграда» // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.3. – С.25; Він же. Медаль «Ветеран військової служби». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.4. – С.14; Він же. Медаль «За оборону Одессы» // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.4. – С.18; Він же. Медаль «За укріплення боевого содружества» // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.2. – С.18; Він же. Медаль «За бездоганну службу» I, II та III ступеня – від відзнаки до державної нагороди (1996 – 2003 рр.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2011. – Ч.1. – С.30; Він же. Медаль «За отличие в воинской службе» I и II степени // Нумізматики і Фалеристика. – 2010. – Ч.4. – С.30; Він же. Медаль «Ветеран Вооруженных Сил СССР» // Нумізматики і Фалеристика. – 2010. – Ч.3. – С.12; Він же. Медаль «Захиснику Вітчизни» – від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2010. – Ч.3. – С.32; Він же. Ювілейна медаль «За доблестный труд (За воинскую доблесть) в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» // Нумізматики і Фалеристика. – 2009. – Ч.3. – С.18; Лазаренко В., Литвин С. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2009. – Ч.1. – С.15; Лазаренко В. Из истории награждения за выслугу лет // Нумізматики і Фалеристика. – 2001. – Ч.1. – С.14; Він же. Из истории награждения за выслугу лет. Пограничная служба (1900 – 1997 гг.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2001. – Ч.2. – С.15; Він же. Почесна відзнака Президента України – від відзнаки до державної нагороди (1992 – 2002 рр.) // Нумізматики і Фалеристика. – 2008. – Ч.2. – С.26; Він же. Історія створення медалі «За мужність в охороні державного кордону України» // Нумізматики і Фалеристика. – 2008. – Ч.1. – С.18; Він же. Нагороди Спілки офіцерів України // Нумізматики і Фалеристика. – 2008. – Ч.3. – С.19; Він же. Медаль «В память 250-летия Ленинграда» // Нумізматики і Фалеристика. – 2008. – Ч.3. – С.34.
- 48 Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2). – С.122 – 128.
- 49 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // Знак. – Ч. 9. – Лютий, 1995. – С.14.
- 50 Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С.110 – 115; Він же. Головні символи нашого війська // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2(13). – С.139 – 148.
- 51 Символи Президента України // Знак. – №23. – Травень, 2001. – С.1; Бузало В., Карпов В. Офіційні символи глави держави. До історії їх створення // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.2(23). – С.113 – 129; Слободянюк М. Штандарти Міністра оборони України та начальника Генерального Штабу Збройних Сил України // Знак. – №25. – Грудень, 2001. – С.11; Муравйов О. Штандарти Міністра оборони України й начальника Генерального штабу Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2(5). – С.129 – 131.
- 52 Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії. – 2001. – Ч.1(2). – С.110 – 121.
- 53 Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С.154 – 159.
- 54 Будніков Б. Наукові знаки та емблеми військової частини 44882 // Знак. – №22. – Вересень, 2000. – С.12; Хлобистов О. Символи українського флоту / О.Хлобистов, М.Слободянюк // Знак. – №29. – Червень, 2003. – С.10 – 11; Шаповал Ю. Символіка Військової служби правопорядку // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.2(7). – С.106 – 110.
- 55 Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії // Знак. – №14. – Грудень, 1997. – С.10; Він же. Емблема 51-ї окремої механізованої бригади // Знак. – №28. – Грудень, 2002. – С.11; Він же. Наукові емблема 30-ї автомобільної бази Генерального Штабу Збройних Сил України // Знак. – №37. – Грудень, 2005. – С.11; Він же. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил // Знак. – №13. – Серпень, 1997. – С.13; Він же. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С.9; Він же. Символ Національної гвардії України // Знак. – №22. – Вересень, 2000. – С.12; Він же. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України // Знак. – №20. – Лютий, 2000. – С.10; Він же. Наукові знаки Збройних Сил України // Знак. – №7. – Жовтень, 1994. – С.9 – 10; Він же. Наукові емблема управління Західного оперативного командування // Знак. – №34. – Грудень, 2004. – С.10; Він же. Наукові знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу // Знак. – №10. – Серпень, 1995. – С.13; Він же. Емблеми українсько-польського батальйону // Знак. – №23. – Травень, 2001. – С.11; Він же. Наукові знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу // Знак. – №10. – Серпень, 1995. – С.13; Він же. Символіка львівських миротворців в Іраку // Знак. – №36. – Вересень, 2005. – С.7.
- 56 Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб // Знак. – №42. – Вересень, 2007. – С.7.
- 57 Муравйов О. Символіка Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С.1; Він же. Наукові емблема первинного національного контактного пункту в рамках операції Організації Північноатлантичного договору «Активні зусилля» // Знак. – №42. – Вересень, 2007. – С.1.
- 58 Карпов В. Розроблення арматур до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.124 – 139; Він же. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2(15). – С.144 – 148; Він же. Пропамятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2(9). – С.138 – 139; Він же. Військово-морська символіка України в наукових знаках // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6). – С.120 – 123.
- 59 Царенко М. Емблеми частин та з'єднань Військово-Повітряних Сил України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С.8 – 9; Він же. Символіка Військово-Повітряних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1 – С.122 – 125.
- 60 Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування // Знак. – №24. – Жовтень, 2001. – С.10.
- 61 Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального Штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С.10 – 11; Слободянюк М. Відзнаки Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С.10; Маскевич О. Відзнака Командувача Військово-Морськими Силами Збройних Сил України «За заслуги перед ВМС України» // Знак. – №38. – Травень, 2006. – С.9;
- 62 Кохан О. Прапори Прикордонних військ України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С.1 – 2; Слободянюк М. Символіка Внутрішніх військ України // Знак. – №18. – Березень, 1999. – С.1; Мартин О. Відзнаки підрозділу Національної гвардії України «Скорпіон» // Знак. – №18. – Березень, 1999. – С.11; Символіка Прикордонних військ України // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С.114; Граб С. Геральдичний комплекс Служби безпеки України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.118 – 123.
- 63 Карпов В. Розроблення арматур до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.124 – 139.
- 64 Чмир М. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2006.
- 65 Славутин С. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2008.
- 66 Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії. // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2009.
- 67 Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – К., 2004. – 196 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – 2-ге вид., доп і перероб. – К., 2004. – 264 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Військова символіка держави. – К., 2007. – 296 с.; іл.
- 68 Карпов В. Військові прапори України – К., 2007. – 56 с.; Косів Р. Українські хоругви. – К., 2009. – 372 с.: іл.
- 69 Україна: герби та прапори. – К., 2010. – 456 с.
- 70 Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – 280 с.
- 71 Сучасні символи та атрибути державності України. Довідник. – Т. 1. – Кн. 1: Символи державного суверенітету та атрибути державності України: довідково-енциклопедичне видання / Уклад.: Болгов В.В., Болгов І.В., Чепак В.П. – К., 2008. – 176 с.
- 72 Uniforms: yesterday, today and tomorrow. ICOMAM symposium, 2006. – Brussels.: Royal military museum. – 2006. – 244 p.
- 73 Денисюк Ж. Пам'ятки української військової історії в бельгійському музеї // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С.160.
- 74 Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917-1921 // Militaria Magazine. – 2006. - № 246. – P.28.

УДК 930:355.14(=161.2)"12/16"

Євген СЛАВУТИЧ

Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.)

Дослідження присвячене історії строевого одягу українських козаків до утворення Української козацької держави (до середини XVII ст.). Розглянуто комплектність зразків козацького вбрання, а також походження, крій і матеріали його складових елементів.

Ключові слова: одяг, дніпровські козаки, реєстрові козаки, запорозьке військо.

Исследование посвящено истории строевой одежды украинских казаков до образования Украинской казацкой державы (до середины XVII в.). Рассмотрено комплектность образцов одежды казаков, а также происхождение, покрой и материалы ее составных элементов.

Ключевые слова: одежда, днепровские казаки, реестровые казаки, запорожское войско.

The research is devoted to the history of a combatant clothes of Ukrainian cossacks before the formation of the Ukrainian cossack state (before the middle XVII c.). The completeness of the samples of Cossacks clothing, and the origin, the cut and material (fabrics) of its constituent elements are considered.

Keywords: clothes, Dnieper cossacks, Registered cossacks, Zaporozhian army.

Доба «Козаччини» в українській історії завжди привертала увагу багатьох істориків. Однак, попри це, найменш дослідженим питанням, пов'язаним з початковим етапом історії українського козацтва, і досі залишається один з найважливіших елементів козацької символіки і побуту – козацький одяг. Про нього є лише поодинокі епізодичні згадки на сторінках численної військово-історичної і козакознавчої літератури. Спробуємо виправити нинішній стан історіографії цієї проблеми і простежити основні етапи та особливості розвитку вбрання українських козаків до утворення Української козацької держави. Втім, брак речових та зображальних джерел значно ускладнює наше завдання. Тому автор далекий від думки, що дана розвідка дасть відповіді на усі посталі питання; деякі наші висновки не є остаточними, так само потребують подальшого, ґрунтовнішого вивчення окремі аспекти цієї складної теми.

Вивчення козацького одягу досліджуваного періоду мимоволі змушує порушувати складні, дискусійні історичні питання, зокрема: походження української козацьчини, час появи і осередки перших козацьких громад на українських теренах, їх етнічна та соціальна належність, джерела звичаєвої культури й лицарського етосу запорозьких козаків тощо.

Як побутове явище козацьчина зароджується у XIII ст. Слово

казак/козак – тюркського походження, зустрічається в писемних джерелах десь із середини XIII ст., в татарському світі у XIII–XV ст. вживалося стосовно вільного, незалежного шукача здобичі, воєнного авантюриста, розбійника, бродягу, вигнанця, людину бездомну, неосілу, а також стража, вартового¹. Більшість сходознавців дотримуються думки, що первісний ареал козацьчини – це ті терени сучасного Казахстану й Узбекистану, що їх за доби Середньовіччя називали Дешт-і-Кипчак, тобто Кипчацький степ. Сучасні козакознавці стверджують, що основу тюркського козацтва склали кипчацькі племена, водночас у формуванні козацьких ватаг на теренах сучасної України важливу роль відводять ногайським племенам². (В цьому контексті варто відзначити, що перші козаки на московському прикордонні – мешерські, городецькі, московські, рязанські – також були татарського походження. Причому, саме вихідці з цих ватаг першими розпочали козакувати на Дону і Волзі)³.

Татарські хани часто наймали козаків для воєнних цілей. Із кількісним збільшенням козаків і розширенням їх ареалу назва поширилась на усі легкоозброєні кінні війська, які служили за наймом. Так, татарські баскаки утримували біля себе за платню по кілька сотень неосілих татар, кінних і озброєних, називаючи їх «козаками». За їхнім зразком майже по усіх містах, надто прикордонних, були заведені козаки. В деяких місцевостях їм дали вільні землі під поселення, аби вони без жалування могли мати прожиток і нести службу⁴.

На сьогодні в українській історіографії домінує думка, що нижньою межею доби української козацьчини є останні десятиліття XV ст. Перші відомості про українське козацтво з'явилися в Західній Європі на межі XV–XVI ст. Сучасники у своїх етнографічних трактатах та описах подорожей і посольств розміщують поселення українських козаків по Дніпру південніше Києва. Саме регіон Середньої Наддніпряни на початку XVI ст. був осередком численного і організаційно зростаючого українського козацтва. Зокрема найбільше у писемних джерелах фігурують черкаські козаки. А до 80-х років XVI ст. утворюється перша організація козаків з укріпленнями і козацькою радою за порогами – Томаківська січ⁵.

Немає сумнівів, що феномен українського козацтва кінця XVI–XVII ст. був прямим продуктом місцевих політичних і соціально-економічних умов. У той же час бракує вагомих підстав вважати дніпровське козацтво XV – початку XVI ст. автохтонним за походженням. Гіпотези про пряме переростання верстви киеворуських степових бродників X–XIII ст. у козацтво XVI–XVIII ст. не знаходять підтвердження. Зокрема, сучасні українські археологи заперечують прямий зв'язок алано-тюрко-слов'янського осілого населення Пів-

денного Подніпров'я другої половини XIII–XV ст. із запорозьким козацтвом, відносячи перші археологічні пам'ятки запорожців до XVI ст.⁶ Це може опосередковано свідчити на користь виникнення української козаччини на Середньому Подніпров'ї.

Про витоки української козаччини історики сперечаються, починаючи зі зламу XVII–XVIII ст. Роль ферменту, з якого виросло козацтво, приписувалася як прийшлому, так і місцевому населенню. На роль першого, зокрема, вчені пропонували: тюркське плем'я «чорних клобуків», яке в давньоруські часи залюднило пограничне зі Степом Поросся; плем'я черкесів, або черкасів, що мігрували в золотоординські часи з Передкавказзя до Середнього Подніпров'я, заснувавши тут м. Черкаси; мешканців татарських колоній, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича й Вітовта, де тюркський елемент перемішався з місцевою людиною⁷.

Не вступаючи тут у полеміку з прихильниками різних теорій, відзначимо лише, що автор статті дотримується так званої кавказької концепції⁸, але у поміркованому варіанті: ми відводимо роль засновника дніпровського козацтва змішаному адиго-тюрко-алано-слов'янському населенню, однак у золотоординські часи і на початку XV ст. панівним етнічним елементом у місцевій козацькій спільноті усе ж вважаємо вихідців з Північного Кавказу – п'ятигорських черкесів.

У дореволюційній українській і російській історіографії теорію черкеського походження дніпровського козацтва розвивали І. Болтін, В. Татищев, О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, М. Білозерський, П. Куліш, В. Антонович та ін. Утвердження на початку XX ст. у вітчизняній історіографії слабо обґрунтованої концепції ізоляціонізму – самогенези, саморозвитку українського козацтва, – висунутої представниками хвилі українського романтичного націоналізму на чолі з М. Грушевським, завадило об'єктивному вивченню козацької культури та побуту, зокрема і костюма. У повоєнний час, із появою нових наукових досліджень (насамперед з археології, етнографії та лінгвістики) та введенням у науковий обіг широкого кола джерел, підзабута теорія іноетнічного походження дніпровського козацтва отримала нове життя, зокрема у працях Л. Лаврова, В. Горленка, Я. Дашкевича, А. Максимова та інших науковців⁹.

В літературі неодноразово зверталася увага на ряд культурно-побутових і мовних паралелей між українцями і населенням Північного Кавказу: в одязі, хліборобській культурі, будівництві, мові, звичаєво-обрядовій культурі, народному мистецтві. Незважаючи на сумнівність деяких паралелей, перебування адизьких етнічних елементів на українських теренах вважається беззаперечним.¹⁰

Втім, не варто перебільшувати роль адигів (черкесів) у формуванні українського козацтва та його матеріальної і звичаєво-обрядової культури: незначна їх кількість не могла сприяти збереженню адизьких етнокультурних особливостей. Треба погодитися з М. Грушевським (який все ж визнає тимчасову присутність черкеських поселень в Середньому Подніпров'ї і також пов'язує назву м. Черкаси з «якоюсь колонією осади черкаської»), що наприкінці XV і XVI ст.

Одне з перших зображень козака. З гравюри Ф. Іоллена. XVI ст.

Татарський воїн у замальовці Альбрехта Дюрера. XVI ст.

слідів черкеської колонізації у Подніпров'ї практично не залишилося¹¹. Вони з часом розсіялися серед тубільного населення та численного різноетнічного військово-служилого люду (військово-феодальних елементів), доплив якого до центрально-українського регіону був зумовлений активною політикою литовського уряду зі створення прикордонної оборони на півдні держави¹².

А втім, черкаські козаки передали новоутвореній українській служилій спільноті свою етнічну назву, лицарський етос, військову культуру. Так, краківський канонік Мацей Меховіта (Матвій Меховський) у знаменитому латиномовному «Трактаті про дві Сарматії» (1517 р.) описує мешкан-

Татарський вершник. Гравюра А. де Бруїна. 1587 р.

ців руського степу у Подніпров'ї як «якісь залишки черкасів» (Circassorum), стверджуючи, що це – вельми дикий і войовничий народ, але за походженням і мовою – русичі. Австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн, що проїжджав через Україну під час своїх подорожей до Москви у 1516–1518 і 1526–1527 рр., у «Нотатках про Московію» (Відень, 1549 р.) теж називає населення Середнього Подніпров'я (власне козаків) черкасами – терміном, що офіційно використовувався тоді в актах Московської держави, додаючи, що вони – русичі. (Тоді ними командував Остафій Дашкович). Причому австрієць вирізняє їх з-поміж кавказьких черкесів, називаючи тих так само *черкаси* (Circassi)¹³.

На нашу думку, одним з небагатьох, але найбільш помітним елементом костюма запорозьких козаків, який нагадував про їхнє черкеське походження і в той же час відрізняв від російських козаків, була характерна зачіска п'ятигорських воїнів (якою ті виділялися серед інших народів Кавказу і Сходу взагалі аж до XIX ст.) – довгий, сплутаний «оселедець» і такі самі довгелезні вуса¹⁴. Причому саме ця зачіска стала «візитівкою» справжнього запорожця, неодмінним атрибутом і ознакою доблесті загартованого у походах члена запорозького лицарського товариства, що знайшло відображення в козацькому фольклорі, зокрема в давніх народних приповідках, як-от: «Вус балабанський, чуприна черкеська – Не вважай, мості-пані, же хвортуна кепська!»; «Was spartansky, czupryna czerkieska, Nie uważy ż pani, że fortuna kepska». Подібне символічне значення мало й козацьке сідло: «Ісправь милий черкеське сідельце, Щоб я не забула, яке твоє серце...»¹⁵.

Попервах тюркський елемент в лавах дніпровського козацтва переважав, але з початку XVI ст. став поступатися руському. Щоправда, до XVII ст. тюркський компонент в

українському козацтві залишався ще дуже значним. Так, у Черкасах навіть наприкінці XVI ст. мешкало так багато тюркських козаків, що сучасник С. Баторія, львівський каштелян Ян Сеннінський говорив про них, нібито релігія їх переважно магометанська (1585 р.)¹⁶. Невеликі кінні козацькі відділи виступали у складі польської кінноти при ротах гусарських. Зокрема, хоругва Темрука, що згадується в 1589 р., складалася з «якогось різнобарвного мотлоху, що належав до різних народностей»¹⁷.

Заразом у другій половині XV ст. у порубіжному ареалі назва козаки вживалася широко – як до охоронців південного прикордоння Литовської держави (військових слуг) та найманих караванних конвоїрів, так і до різного роду степових здобичників та ухадників-промисловців (серед них були неосілі люди, декласований елемент, а також бояри-лицарі, ленники, панцерні слуги, шляхетна молодь), що перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками¹⁸. У записках іноземців (Гамберіні, Л. Мюллер, Дж. Флетчер, С. Герберштейн, Р. Гейденштейн, Ж. Маржере, Г. Боплан, Е. Челебі, Е. Лясота, А. Поссевіно та ін.) термін *козаки/казаки* з середини XVI ст. все частіше використовується для позначення розбійників і військового люду на кордоні степу – на Дніпрі, Дону і Волзі та інших місцях Польсько-Литовської і Московської держав. Причому, за визначенням французького найманця Ж. Маржере, важливою прикметою козаків був їхній одяг¹⁹. У Речі Посполитій з кінця XVI ст. назва *козаки* стала відноситись як до «запорозьких молодців», так і до різноманітних військових формацій. Зокрема, так називали реєстрових козаків, часом – панцерні корогви, а найчастіше – легку кінноту без обладунків, що складалася з етнічно строкатих корогів козацьких (власне запорозьких), татарських, волоських, сербських та «лісовчиків», споряджених майже однаково²⁰.

Тепер звернемося безпосередньо до теми нашого дослідження. Залишається тільки гадати, чи позначилася етнічна своєрідність первісних дніпровських козаків (тобто наявність значного адизького етнічного елементу) на їхньому зовнішньому вигляді, або ж їхнє вбрання було ідентичне одягові усіх тюркських козаків з території Золотої Орди? Але можна впевнено констатувати, що вже на зламі XV – XVI ст. у всіх етнічно строкатих козацьких спільнотах євразійського степу встановився майже однаковий «козацький» костюм, що був татарським у своїй основі і формах, і який ми схильні розглядати як вдалий симбіоз елементів одягу тюркських, монгольських, аланських і адизьких племен. У той же час, одягові українських козаків властиві й окремі елементи турецького, московського, польського, угорського та волоського вбрання.

Усі сучасники підкреслювали схожість дніпровських козаків з татарами. Запозичення українськими козаками убрання від своїх татарських колег фіксується як у їхньому зовнішньому вигляді, так і в самих назвах одягу²¹.

Козацтво із самого початку формувалося як соціокультурний феномен, що мав чітко виражену степову спеціалізацію. Як справедливо зазначає відомий сучасний український етнолог В. Балушок, пристосування до степових умов в українських козаків йшло «по лінії етнокультурних запозичень у

степовиків». Адже щоб успішно виживати в умовах Дикого Поля, козацтву були необхідні господарські, військові та соціонормативні засоби адаптації до місцевих природних і соціальних обставин життя. А степові тюрки, а також місцеве тюркизоване населення, пропонували всі ці засоби вже готовими та ще й апробованими впродовж століть²².

Окрім постійних воєнних та економічних контактів збройного люду козацького регіону зі степовими, переважно тюркомовними, племенами, «тюркизація» козацького костюма, як і загалом козацької військової культури, сприяло і утворення на українському степовому прикордонні, на межі з Диким Полем, татарських колоній – осередків татарської воєнно-служилої людності. Так, у XIV–XV ст. на території Великого князівства Литовського, до складу якого входила більшість українських земель, періодично переселяються значні угруповання татар, взятих у полон під час походів литовських князів проти Орди, а також через усобиці в Золотій Орді і Кримському ханстві. Вони включалися литовськими властями до складу місцевого збройно-служилого стану і розселялися переважно на межі степу та лісостепу: в межиріччі Дністра й Південного Бугу, на підступах до Звенигородщини, Черкас, Канева, на Лівобережній Наддніпрянщині і навіть у районах Батурина, Овруча й Чорнобиля²³.

Як висувала Н. Яковенко, татарські іммігранти склали близько третини панівної верстви на Київщині та Брацлавщині. Причому, тюркський збройний елемент поповнював усі прошарки лицарсько-шляхетського стану – від князів до рядових панцирних бояр. Боярство ж та різного роду збройні слуги «українних» теренів, активно поповнювані тюркськими іммігрантами, виступили, як відомо, одним із головних джерел формування козацького соціуму²⁴. Потрапляла

до складу українського козацтва й доволі велика кількість власне тюркських козаків. До речі, відзначимо такий цікавий факт: славнозвісний канівський й черкаський староста 1514–1535 рр. Остафій Дашкович, якому приписують провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти, теж походив із тюркського кореня й органічно вписувався у вояцькі закони Степу. Один із сучасників зображає його так: «Його лице, весь вигляд тіла й одяга – все було чисто татарське»²⁵.

Тож у що вдягалися українські козаки? Писемні джерела та унікальні ілюстративні пам'ятки, залишені сучасниками, свідчать, що одяг простих (рядових) козаків XVI ст. складалося: висока шапка *шлик* конічної форми, крита сукном, або повстяний *ковпак*; біла *сорочка* (*кошуля*) татарського типу з конопляного або льняного полотна; спідній довгополий *каптан* східного покою, переважно у вигляді стьобаного *тегиля*, рідше – польська *жупиця*; верхній каптан-плащ *єрмяк* (*ярмак*) або проста *сермяга* (*семряга*) з рукавами довгими й просторими або ж короткими – до ліктів (для зручності під час стрільби з лука), зрідка носили *сукню* з довгими рукавами із великими поздовжніми проріхами для рук, що була більш популярна в цивільному побуті; помірно широкі *шаровари* татарсько-кавказького типу, або *убрання*; невисокі *чоботи* (*боти*) без підборів кавказького типу або ж м'які *черевики* чи *постоли*; широкий і довгий матер'яний *пояс*. Доповнювали стройовий ансамбль довга дзвоноподібна *опанча* з цупкого грубого сукна і овчинний *кожух* (шуба з вичинених овечих шкур, пошита хутром усередину) прямого покою. Загалом, описаний комплекс козацького вбрання у XVI ст. був однаково характерний для усього етнічно строкатого «лицарського люду» України-Русі та Литви²⁶. Це

Литовський (ліворуч) та польський вершники. Гравюри А. де Брудна. 1587 р. Кіннотники одягнені у ярмаки і шлики (місцеві варіанти)

був, так би мовити, відмітний, розпізнавальний убір людей збройного стану.

Розглянемо кожний елемент козацького вбрання окремо. Спідні каптани за покромом були двох варіантів: 1) приталені, однобортні, з невисоким сторчковим коміром і густою застілкою на гудзики від коміра до пояса, подібні до кавказьких і перських каптанів; 2) прямоспинні, із глибоким загортанням піл наліво (права пола у них була зрізана навскіс від коміра до пояса), застібалась біля коміра та з лівого боку у стані, відомі під назвою *кафтан турський / турецький*. (З початку XVII ст. у козацькому побуті залишається тільки перший варіант каптана, під польською назвою *жулан*). Рідше зустрічалася в українських козаків суконна «жулиця», що вирізнялася короткими полами – до середини стегна та

Портрет житомирського старости Семена Мокосія Дениска. Копія XVIII ст. з оригіналу початку XVI ст. Національний художній музей України

вузькими рукавами. За наявності панцирного обладунку під ним носили каптан чи жулицю із міцної лоссячої чи буйволової шкіри²⁷.

У козацькій кінноті був масово поширений *каптан-обладунок*, туго стьобаний на бавовні або клоччі (вичісках конопель, льону і вовни), іноді підсилений вкладеними металевими пластинами та дротом, який певною мірою міг протистояти ударам січної зброї та стрілам. Цей тип убору походить із монгольського Сходу, під впливом татар закріпився на Русі під назвою *тегиляй (тегеляй, тегель)*. Тегіляй шили довгополим, із довгими розрізами по боках у подолі, пристосованими до їзди верхи, і довгими стьобаними рукавами, або ж у вигляді халата з короткими рукавами-лопатами до ліктя, якщо він був убором верхнім, тобто носився поверх іншого каптана. Перший варіант став домінуючим з кінця XVI ст. у мобільній козацькій кінноті польсько-литовського війська. Застібався тегіляй густо гудзиками до пояса. Якщо прості, незаможні вояки носили тегіляй, пошиті з простої бавовняної тканини (киндяка, мусулбесу чи кумачу) і підбиті бавовною чи клоччям, то в середовищі служилої шляхти і князів тегіляй був убором дорогим і вишуканим²⁸. Одягнутий під панцир, стьобаний каптан значно підсилював його пружність і відпорність як проти холодної зброї, так і проти куль.

Верхнім убором козаків, як і іншого збройно служилого люду Русі, був ермяк (ярмак) – доволі вузький верхній розгортальний однобортний одяг прямого, халатного покромю, розширений донизу, завдовжки нижче колін, із запашними полами і боковими розрізами у подолі. Мав рукава короткі – вище ліктя, або ж дуже довгі, з розпірками на пахвах, куди просовували руки, за східною модою, тоді як самі рукава вільно звисали або зав'язувались позаду. Крім того, козацький ермяк мав величезний виложистий прямокутний комір, часто на хутрі, що починався від грудей і доходив майже до пояса, міг слугувати замість відлоги. Застібався гудзиками і накидними петлями від коміра до пояса, а іноді і до самого низу. На полах проти застілки і на розрізах у подолі нашивались горизонтально «гніздами» кольорові шовкові шнурові петлиці, за перським і турецьким зразком. Іноді ермяк підбивали хутром, разом із коміром²⁹. Ермяк на Русі був представницьким одягом, який шили з сукон високого ґатунку й оздоблювали кольоровими шовковими петлицями, іноді робленими із золотом та сріблом. Мати його міг тільки боярський елемент козацтва. Натомість бідна частина козаків, представлена втікачами, селянами та декласованими елементами, носила замість ермяків звичайні *сермяги*, подібні за кроєм і формою до ермяків, але шиті з грубого домотканого нефарбованого сукна (сермяжного) і без дорогих оздоб, зокрема кольорових петлиць³⁰.

Інколи, переважно у цивільному побуті, служила знать і урядники носили такий різновид верхнього східного плаття, як *сукня* – довгополий прямоспинний убір із довгими декоративними рукавами, що мали великі округлі проріхи спереду на рівні ліктів, куди просовували руки³¹.

Важливим елементом бойового і цивільного костюма був головний убір. У XV–XVI ст. основний головний убір козаків – *шлик* – хутряна шапка з високим верхом конічної форми

та хутряною околицею завширшки з долоню. Цей тип шапки найвірогідніше походить з Монголії і разом з монголами принесений до Персії, а потім за посередництва татарських ханатів і козаків поширився в різних варіантах на теренах Московії, литовсько-руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи. Шлик шили з хутра різного ґатунку (овечого, лисячого, соболиного), зверху вкривали сукном або оксамитом, а поля відгинали у вигляді хутряної околиці із V-подібною проріхою спереду³². Така шапка добре захищала голову від холоду і сонця та пом'якшувала удар січної зброї.

Окрім шликів, у XVI ст. дуже популярним головним убором на Русі (так само, як в Угорщині, Польщі, Литві, Московії і у татар) були білі або чорні повстяні конусоподібні *ковпаки*, інколи криті коштовною тканиною, з вузькою околицею чи хутряною опушкою. Вони могли мати ще й довгий звисаючий кінець у вигляді лопаті чи китиці (як в тогочасних угорських кучми), іноді стягнутий шнуром на злами³³.

До основних елементів козачого вбрання належала і *сорочка* (*кошуля*). Вона була тунікоподібною, досить короткою і широкою, прямоспинного покою. Мала круглий виріз із глибоким грудним розрізом по центру (осьовим) і вузький сторчковий комір із прямими кінцями, який застібався шнурочком чи ґудзиком. Рукава прямі, довгі, дуже широкі і просторі, на кінці призбирані густо. Можна погодитись з етнографом Б. Познанським, що така сорочка – тюркська, турецько-татарська, занесена в Україну чорними кльобуками, половцями і «черкасами» або ж запозичена пізніше від татар³⁴. Так само був перейнятий від південно-східних сусідів разом із кроєм сорочки і звичай вбирати поділ сорочки у широкі очкурні штани – *шаровари*. Цей тип штанів перського походження поширився в різних варіантах у всіх тюркських та іраномовних народів. Козацькі шаровари, або «убране», належали до різновиду, що побутував у татар і народів Північного Кавказу. Холоші були помірно широкі, завужені донизу, аби їх можна було заправити у чоботи; з'єднувалися під тупим кутом завдяки широкій клиновидній вставці, утворюючи величезний крок. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник), і зав'язували попереду на рівні розп'рки³⁵. Завдяки зазначеним конструктивним особливостям такі штани були зручними як кінному, так і пішому. Козацький загал носив шаровари із товстого сукна чи каразії, рідше – пошиті з бавовняної тканини і вистьобані на бавовні. Взуттям козакам служили невисокі *чоботи* («*боти*») кавказького типу. Вони мали халяви заввишки до середини гомілки, підтрикутний негострий носок та м'які підошви з низькими залізними підківками-скобами замість підборів. Такі чоботи здавна мали поширення на Кавказі у адигів, грузинів і осетинів, а також у інгушів, чеченців і калмиків. На нашу думку, українські козаки XVI ст. успадкували це взуття безпосередньо від адигів-«черкасів», що оселилися у Середньому Подніпров'ї в часи пізнього Середньовіччя внаслідок воєнного відходництва з Північного Кавказу (здебільшого з П'ятигір'я). Втім, існує велика ймовірність, що такі чоботи (кавказького типу) могли запозичити дніпровські козаки також і від близького за етнічною культурою до черкесів міс-

Князь Дмитро Корибут Вишневецький, господар Волоський. 1563 р. Картина невідомого художника першої половини XVIII ст. Національний музей історії України

цевого іраномовного населення – нащадків східноєвропейських аланів-ясів (генетичні витоки котрих знаходяться на Північному Кавказі), що масово залюднювали дніпровське лівобережжя, верхів'я Дону та Середнє і Нижнє Подніпров'я у часи розвинутого Середньовіччя до татарської навали. Адже історично зафіксовано, що чимало аланів влилося до сторожових козацьких слобод під владою ординської адміністрації на порубіжних територіях, зокрема і в Середньому Подніпров'ї³⁶. Рідше носили м'які черевики на кшталт персько-кавказьких тувель-чув'яків із розрізом спереду вгорі або звичайні ремінні постолі, що зашморгувалися навколо стопи ремінним шнурком-очкуром³⁷.

У XVI ст. у збройного прикордонного люду України набув поширення також широкий і довгий матер'яний східний (турецький) пояс. Виготовляли його із легких вовняних, бавовняних, лляних і шовкових тканин, як правило, з торочками на кінцях. Такий пояс складали уздовж завширшки з долоню або скручували «джгутом» і оперізували довкола стану, а кінці підтикали і випускали ззаду, за східною модою. Особливо популярними були крамні ткані пояси «чинкотори» різного ґатунку і з різного матеріалу. Їх привозили переважно з турецьких володінь. Заможне боярство носило також коштовні східні златоткані «кушаки»³⁸.

Місцеві князі, замкові старости та бояри-шляхта Наддніпрянщини і Поділля, що часто очолювали козацькі ватаги, носили загалом одяг, характерний для легкої кінноти, але значно дорожчий, ніж у простих козаків, і розмаїтіший, представлений, зокрема, елементами костюма русько-литовської, польської, угорської, турецької й російської знаті. У XVI ст. українська шляхта носила довгий *каптан* схід-

Реєстрові козаки на марші. Фоторепродукція гравюри анонімого автора початку XVII ст. Полтавський обласний краєзнавчий музей

ного типу або польський *жулан* (з другої половини століття) – суконий або ж шовковий чи кумачевий, стьобаний на бавовні чи шовку, обшитий навкруги золотним чи шовковим шнурком. Підперізували каптан широким або вужчим ремінним поясом, кавказьким чи угорським, з великою пряжкою, нерідко оздобленою коштовним камінням. Зверху одягали *ермяк* або ж *чугу* чи *куртку* з короткими (до ліктя) рукавами, «холодну» або підбиту лисячим хутром. Чуга турецького походження вважалася лицарським военним убором для верхової їзди. Вона була завдовжки до середини гомілки, мала короткі рукава (до ліктів), вирізний відкладний комір і по два довгі розрізи по боках у подолі. Застібали чугу густо гудзиками до пояса і підперізували поясом, але поли вгорі залишали розхиленими³⁹. У другій половині XVII ст. починають носити *делію* без коміра (верхній одяг-плащ турецького походження, довгий, однобортний, від пахв легко розкльошений), що з'явилася в польсько-литовському шляхетському побуті в середині XVI ст. і поступово витіснила інші верхні убори. Делія мала загорнені поли з невеликими розрізами по боках у подолі (для шаблі) і дуже довгі, широкі прямі рукава (часто з розрізами від плечей до ліктів для просовування рук). Застібка у неї складалася з великих литих шишко- чи мигдалеподібних коштовних гудзиків, до 10 штук, і накладних петель, які нашивали від коміра до пояса. Однак дуже часто делію застібали лише під шиєю запонкою-аграфом. Головним убором слугували *шлик* – лисячий, «мармурковий» (з хутра чорно-бурої лисиці) чи овчинний, *шапка* з високим твердим циліндричним чи округлим матер'яним верхом і вузькою прямою околицею або ж *ковпак* з матер'яним верхом, підшитий і опушений хутром куниці («кунами»), соболя чи лисиці. Доповнювали ансамбль одягу шаровари з доброго сукна і сап'янові чоботи козацького зразка, іноді «полуботки» (черевики)⁴⁰.

Вже у середині XVI ст. зустрічаємо практику залучення литовськими і польськими прикордонними урядниками козаків на військову службу і оплати їхніх послуг грішми та сукном на верхній одяг. Старшинський контингент отримував сукно вищого ґатунку, а рядові козаки – середнього. Так,

1562 р. остерським козакам було видано з королівського скарбу разом із грішми вісім поставів сукна «лунського» (англійське делікатне тонке сукно вищого ґатунку) і п'ятдесят – «вrocławського» (відносно тонке і м'яке сукно середнього ґатунку). До того, 57 поставів різного сукна було передано «на козаки любечские». У 1567 р. козацькому гарнізону в Орші із п'ятдесяти чоловік було заплачено: на п'ять десятників – сукна «лунського» по чотири лікті, а на сорок п'ять козаків – по вісім ліктів сукна «кгерличного» (товсте вузьке сукно середнього ґатунку)⁴¹. Відзначимо, що таку практику оплати військових послуг застосовували місцеві власті і до іноземних найманців, зокрема до татарських козаків. Скажімо, у королівській грамоті від 5 вересня 1561 р. міститься факт про набір на «службу господарську» 24 білгородських татарських козаків; князь Михайло Вишневецький зобов'язувався передати їм сукно як плату за військові послуги⁴².

Польська експансія в Україну і соціально-економічні перетворення після Люблінської унії, як відомо, зумовили поповнення козацьких лав представниками боярства-лицарства та безпомісної і дрібної шляхти – боярсько-службової групи (панцирними боярами, зем'янами-ленниками) як українського, так і польського походження, а також селянами і міщанами, які взяли участь у колонізації Подніпров'я і Лівобережжя. З цього часу уряд Речі Посполитої починає залучати козаків до військової служби під час кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими виявлялися бояри і військові слуги. Вони й стали основою створення козацьких реєстрових загонів. За поданням коронного гетьмана Юрія (Єжи) Язловецького і відповідно до універсалу Сигізмунда Августа від 1568 р., козаків цілковито виводили з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрему військову одиницю підпорядковували гетьманській владі, а самі козацькі збройні

Гравюра анонімого автора «На Герць Силного Войска Е[го] К[оролевской] М[илости] Запорозкого» у книзі К. Саковича «Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р.

сили прирівнювалися до найманого війська зі встановленою платнею. Тож, у 1572 р. було сформовано перший «почот» із 300 козаків під командуванням «старшого» – барського шляхтича Яна Садовського, які мали отримувати зі скарбниці щорічну платню по 10 флоринів і «сукно на єрмяк». Реформою Ю. Язловецького також було покладено початок конституювання українського козацтва як соціального стану, особливого аристократично-станового військового прошарку, за яким визнавалися певні «вольності»⁴³.

Вже за нового короля, Стефана Баторія, 16 вересня 1578 р. підписано нову угоду із «низовиками». Згідно із нею, укладено реєстр у 500 козаків, яким на час війни з Московією мали платити з коронного скарбу на рік по 6 коп литовських і сукно «люньське» на єрмяк, а по завершенню війни – «як за Сигізмунда було»⁴⁴. Разом із тим у 1578 р. С. Баторій провів військову реформу зі зміни структури і організації польського війська, зокрема розпочато формування відділів піхоти «угорського типу», одну частину якої мала становити так звана «вибранецька» піхота міліційного типу (де служили б селяни з королівщин), а іншу – реформований корпус реєстрових козаків⁴⁵.

У 1583 р. було подовжено службу для полку чисельністю 600 чоловік. Їм було роздано сукно з розрахунку по 5 ліктів на людину. Після битви під Тягинєю козакам видано сукно і у 1584 р.⁴⁶ Універсалом Сигізмунда III від 1590 р. число реєстровців збільшено до 3000. У 1601 р. вже видано жалування (гроші і сукно на верхній одяг) за Молдавський похід (1600 р.) на 4 п'ятисотенні полки кількістю 2032 особи, у тому числі гетьману, обозному, писареві, 4 полковникам, 8 осавулам, 20 сотникам, 152 десятникам, прапорникам, сурмачам, бембеничам, 16 трембачам, 12 пушкарям, 20 возницям і 1799 «чорним пахолкам» (рядовим)⁴⁷. Причому великий гетьман коронний Ян Замойський, сподіваючись залучити до походу проти шведів більшу кількість запорожців, прислав їм грошей і сукна на 6 тисяч козаків. Та козаки гадали, що сукно і гроші повинні дійсно розібрати ті, що були в Молдавії, незалежно від того, чи підуть вони в Інфлянтський похід. Очевидно, так вважав і запорозький гетьман С. Кішка, який дотепно висловив свою думку: «Обіцяно спочатку грошей і сукна на чотири тисячі, а тепер на шість, тим ліпш, довші сукні матимемо» (Obiecano pierwey hroszy u sukna na cztery tysiący a teper na szyst, tym lipsz, dolszy i sukni budem mieli)⁴⁸.

За умовами коронної комісії 1614 р. козаки повинні були отримувати з королівської скарбниці платню разом у 10 тисяч золотих і 700 поставів сукна щороку. Стільки ж грошей і сукна Військо Запорозьке мало одержувати за результатами Ольшанської комісії 1617 р. А вже за умовами Другої Роставицької комісії 1619 р. надалі передбачалась виплата реєстровцям жалування чистими грішми 40 тисяч золотих на рік, без сукна⁴⁹. Куруківською угодою 1625 р. укладено реєстр у 6000 козаків. Обраний гетьманом М. Дорошенко вписував до реєстру передусім заможних «статечних» козаків, що мали свої землі. Реєстрове військо тепер дістало осілість на «волості» у королівських маєтностях, городах, поза Запорожжям. Через це реєстровців почали називати *городовими*, або ж *волосними козаками*. А вже у 1630 р. «краці

люди» з числа козаків діяли заодно з коронним військом проти 37 тисяч свавільних козаків⁵⁰.

Одразу зазначимо, що у вищезгаданих урядових актах та польсько-запорозьких угодах (комісіях) не йдеться про якусь уніфікацію козацького одягу. Сукна, жалувані реєстровому війську на верхній одяг, складалися з поставів сукна різних кольорів. Не зайвим буде зауважити, що дістати на внутрішньому ринку у вільному продажу або навіть підрядом із-за кордону таку велику партію імпортного фабричного сукна (навіть на 1000 осіб) одного ґатунку і кольору, зважаючи на невисокі можливості тогочасної сукноробної промисловості, було практично неможливо, навіть за добре налагодженого централізованого постачання. Так само ми не маємо свідчень регламентації службового одягу козаків ані щодо комплектності, ані щодо кольорів, на відміну від «вибранецької» піхоти, якій за реформою С. Баторія, на вищому законодавчому рівні, було приписано одноманірний формений одяг «угорського зразка» і уперше регламентовано мундирні кольори (усе військо отримало за «барву» (мундир) однакові делії блакитного кольору, що став відтоді традиційним для польської «вибранецької», а згодом і «ланової» піхоти, тоді як різнилися роти кольором жупана, петлиць і підбою, який визначали командири рот). Причина такої поступки полягає, на нашу думку, у лицарському статусі реєстрового козацтва (на відміну від особисто залежних селян – «вибранців»), яке за своїми «вольностями» і правами наближалось до шляхетського стану Речі Посполитої.

Досить швидко і свавільні запорозькі козаки почали організовуватися у піше військо, озброєне вогнепальною зброєю, спираючись при цьому на кращі надбання військового мистецтва своїх союзників і супротивників, що дало їм змогу успішно нападати на турецькі володіння і судна, а також оборонятися табором та шанцями від атак кінноти і артилерії⁵¹. Не викликає сумнівів, що зразком для оформлення козацької піхоти у військовій тактиці і озброєнні слугували польсько-угорська піхота та славнозвісний корпус турецьких яничар.

Наслідки реформи С. Баторія і зміни військового амплуа запорозьких козаків не забарилися. Адже як військо укра-

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г. Лободи до усіх запорожців та козаків з Жорнищ від 31 серпня 1595 р.

Угорський піхотинець коронного війська. Малюнок невідомого художника. Перша чверть XVII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний поруч із польським королем Жигмунтом III і коронним гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз XVII ст. Подано за вид.: *Історія Українського війська. Т. I. /Л. Крип'якевич та ін. – 5-те вид., змін. і доп. – К., 1994. – С. 238*

їнські козаки зажили собі слави насамперед як «вогниста» піхота, озброєна рушницями. Для французького найманця Жака Маржере (Jacques Margeret), який перебував на російській військовій службі з 1590 до 1606 р., головна різниця між російськими і польсько-литовськими (власне українськими) козаками полягала у тому, що перші воювали на конях і були озброєні, як татари, а другі змагалися пішими, користуючись аркебузами і шаблями. Відтак Маржере додає, що раніше козаки в Польщі з давніх часів воювали на конях, озброєні, як татари, без захисного обладунку. Водночас в одязі француз не бачить різниці між російськими і українськими козаками: усі козаки, за його твердженням, одягаються по-козацькому – носять «плаття нижче колін, вузьке, як камзол, із великим, одгорнутим назад коміром, що доходить до пояса» (себто у ермяки або сермяги. – Є.С.)⁵². Посол австрійського імператора Еріх Лясота, що відвідав у 1594 р. Запорозьку Січ, теж називає як звичайний повсякденний одяг козаків прості татарські плащі – ярмаки, власне сермяги⁵³.

Створення козацького реєстру на боярській основі, формування його верхівки з представників шляхетських кіл, вливання до верхівки реєстру польського елемента та подальше ополячення козацької старшини⁵⁴, а також насадження в козацькій піхоті організації, тактики та озброєння на зразок угорської і «вибранецької», разом призвели до певної уніфікації вбрання реєстровців, його здороження, «ошляхетнення», надто на тлі одягу свавільного козацтва, а головне – до поступового утвердження в козацькому службовому одязі стандартів польсько-угорської моди, що панувала в середовищі вищих і середніх верств польсько-литовської держави. Натомість для більшості нереєстрових козаків саме «козацький хліб», тобто розбій, залишався засобом забезпечення повсякденного існування і продовження військової діяльності. Так, у 1581 р., захопивши кількох знатних татар, козаки частину з них одразу продали назад і пояснювали це потребою «...прикрити свій недостаток і наготу»⁵⁵. Розповідають про реальність нелегкого авантюрного козацького життя і класичні українські думи та пісні. Зокрема, думи про

козака Голоту (головою називали безземельного шляхтича), складені у 80-х роках XVI ст.: «На що ти уповаєш? Чи на мою шапку бирку, Що шовком шита, вітром підбита, – А зверху дірка? Чи на мої постולי боброви...? Чи на мою сермягу семилатную?», «Правда, на козакові шати дорогії – три семирязі лихіі... А ще, правда, на козакові постולי в'язові, А онучі китайчані – Щирі жіноцькі рядняні...», «Він тоді добре дбав, чоботи татарські істягав, на свої козацькі ноги обував; Одежу істягав, На свої козацькі плечі надівав; Бархатний шлик іздіймає, на свою козацьку голову надіває»; пісня про козака Нетягу, Феську Ганжу Андибера: «На козаку, бідному нетязі, три серомязі, Опанчина рогожовая, Поясина хмеловая; ...сап'янці – видні п'яти і пальці. А ще... шапка – бирка – зверху дірка, шовком шита, буйним вітром підбита, А околиці давно немає»; дума про Самійла Кішку: «Златосинії киндяки – на козаки, Златоглави – на отамани, Турецьку білу габу – на козаки, на біляки, А галеру на пожар спускали»⁵⁶.

Про службовий одяг реєстровців початку XVII ст. збереглося вкрай мало писемних свідчень. Ані актові документи, ані наративні джерела, на жаль, не дають цілісного опису повного комплексу козацького вбрання. Натомість маємо розрізнені фрагментарні відомості про окремі предмети одягу запорожців, а також українських козаків, що не належали до запорозької громади, а перебували на службі у старостинських урядів, князів та панів. Тож доводиться покладатися переважно на нечисленні іконографічні матеріали, що мають безсумнівну джерельну вартість.

Джерела засвідчують, що одяг піших реєстровців мало відрізнявся від обмундирування польської «вибранецької» піхоти. На межі XVI–XVII ст. у побуті українського козацтва поширюються польський жупан, коротка угорська делія, угорські кучми (повстяні чи хутрянні невисокі ковпаки із перекривленим, звисаючим назад кінцем або у вигляді зрізаного конуса) та маґерка. Польський жупан був у близькій спорідненості із верхнім плечовим одягом тюркських, кавказьких і монгольських народів – бешметом, або архалуком. Він являв собою довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортянням піл наліво. Під час носіння фалди у жупана групувалися по боках. Рукава жупана були довгими, широкими в плечах і вузькими нижче ліктя, за формою нагадували окіст; на кінці мали довгий розріз, який густо застібався на дрібні круглі ґудзики або гаплики, а також декоративний мисик завдовжки з вершок, який частково прикривав тильну частину кисті (його зазвичай підшивали іншою тканиною і могли відкладати у вигляді закарваша). При одяганні рукави призбирувалися дрібними бганками у передпліччі. В той час для жупана характерним був високий позаду, звужений до кінців комір, що з'явився наприкінці XVI ст. разом з угорською модою. Застібали жупан великими чи дрібнішими круглими або кулястими ґудзиками, густо нашитими по борту правої поли від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями⁵⁷. Угорська делія, на відміну від польської, була завдовжки лише за коліна, без коміра, з короткими (до ліктя) широкими рукавами. Попереду і по боках у подолі вона мала розрізи, які дозволяли носити шаблю під низом (з ефесом назовні) та підтикати

поли за пояс під час марширування. Застібалась делія на грудях обшивними басонними гудзиками і накидними петлями, а проти них по борту обох піл нашивалися горизонтально недовгі шнурові петлиці. Часто делію застібали тільки під шиєю, а пояс пов'язували по жупану⁵⁸.

Зауважимо, що хоча верхній одяг піших реєстровців за типом і покромом був практично такий самий, як і у «вибранців», решта предметів одягу, як-от: штани (шаровари), чоботи, сорочка залишалися традиційного для козаків зразка. «Вибранецька» піхота натомість носила угорсько-польські (власне західноєвропейські) рейтузи та угорські низькі полуботки. (Варто також додати, що у той час як «вибранецька» і угорська піхота мала мушкети і амуніцію західноєвропейських типів, козаки використовували оригінальні полегшені «ручниця» з аркебузним прикладом і військове спорядження східних зразків, а натруски і ладівниці відзначалися оригінальністю)⁵⁹.

Звернемося до іконографічних пам'яток із зображенням реєстрових козаків того періоду. На гравюрі роботи анонімого автора початку XVII ст., що зображує реєстрових козаків на марші⁶⁰, рядові реєстровці змальовані не у традиційному козакому вбранні, а у типовому обмундируванні «вибранецької» піхоти польського війська, за винятком взуття і штанів. Козаки вдягнені у жупани із високим, звуженим до кінців коміром; довгі делії з короткими широкими рукавами застібнуті повністю від пояса до шиї круглими гудзиками (до 10 штук), а кінці довгих піл заткнуті за поясний ремінь (портуєю). Завужені донизу шаровари заправлено у чоботи без підборів. На головах у реєстровців – угорські маґерки з V-подібною проріхою попереду, оздоблені великим чашиним пером.

Схожий убір бачимо на відомій гравюрі анонімого автора із зображенням козака у геральдичній композиції «На Гербъ Силного Войска Е[го] К[оролевской] М[илости] Запорозкого», уміщений у книзі Касіяна Саковича «Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). Козак вбраний у жупан до середини гомілки, що має вузький сторчовий комір, рукава з підтрикутним мисиком на кінці, одгорнутим у вигляді карваша. Жупан підперезаний матер'яним поясом. Зверху одягнута коротка угорська делія, застібнута тільки під шиєю, – без коміра, з короткими рукавами до ліктів, із розрізами у подолі та з чотирма парами петлиць, нашитих по борту піл до пояса. На ногах – «козацькі» чоботи без підборів. З гравюри важко скласти уявлення про тип і конструктивні особливості головного убору. Невідомо, наскільки точно його зображення відповідає реальному прототипові. Прикметно, що майже ідентичний головний убір зображено у козака на рисунку, виконаному з натури придворним художником литовського гетьмана Я. Радзівілла А. ван Вестерфельдом у 1651 р. Можна при-

Портрет гетьмана Якова Острянина. 1638 р. Копія кінця XIX ст. з портрета XVII ст.

пустити, що зображений убір являє собою різновид ковпака із незашитим і перехопленим у вигляді китиці кінцем, що засвідчується у литовсько-руській іконографії XVI ст. Або ж маємо справу зі специфічною козацькою манерою носіння ковпака – із сильно підгорнутою, власне вивернутою назовні задньою (потиличною) частиною і впритул напнутого на голову.

Отже, службовий одяг реєстрової козацької піхоти виглядав так. Поверх жупана завдовжки до середини гомілки носили угорську делію. Поясним одягом, як і раніше, слугували традиційні неширокі шаровари, туго заправлені у традиційні чоботи без підборів. Варто звернути увагу, що у так званій Уставі шевцям (що регулювала ціни на місцевих ринках), оголошеній волинським підвоеводою міським магістратом у 1612 р., окремо позначено особливий тип чобіт під назвою козацькі (козлові чорні, червоні і жовті та ялові чорні), що відрізнялися від селянських, які, згідно з інструкцією для кушнірів, на відміну від козацьких, мали довгі халяви⁶¹. У цей час у козацьких чобіт (як і в шляхетських) з'являється

Пояс набірний срібний, суцільно золочений. Польща, XVII ст. Належав козацькому гетьманові Якову Острянину. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. Подано за вид.: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 96

Гетьман Петро Сагайдачний. Гравюра з книги К.Саковича «Вірші на жалосный погребъ Запорожного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622 р.)

«Городовий» козак у багатофігурній композиції ліворуч картуша із написом на карті Г. де Боплана «Carte d'Ukraine». Гравер В. Гондіус

попереду халяв вгорі шпильчастий мисик, так званий віхлар. Польські строезнавці виводять цю моду від угорців, що, вочевидь, відповідає дійсності. Угорці ж, на нашу думку, запозичили цю моду від турків.

Головний убір представлений кількома типами: *ковпак* з жорстким суконним верхом, опушений лисячим хутром; шлик на лисячому або овчинному хутрі; повстяний чи хутряний *ковпак* без околиці, перекирвлений назад, нерідко з китицею на кінці, схожий на угорську кучму XVI ст. і головний убір турецьких яничар (*кефе*)⁶²; угорські *магерки* – низькі округлі пояркові убори із загнутими догори крисами з одним чи двома V-подібними проріхами, оздоблені за-

звичай кількома орлиними або одним чаплиним перами. Але ми не маємо підстав вважати, що магерки використовували реєстровці масово і протягом тривалого часу. Доповнювали убір козаків суконна опанча та вовняні рукавиці на холод⁶³.

У нечисленній козацькій кінноті костюм майже не зазнав змін, порівняно із попередніми часами. Хіба що замість жупанів кіннотники могли носити короткий угорський долман або курту із сукна чи караїї, дуже схожі на колишню жупицю, оздоблені попереду від коміра до пояса гудзиками і шнурами⁶⁴.

Разом із реєстровцями у походи йшли і «свавільні» козаки-охотники, які, домагаючись вольностей реєстрового козацтва, певною мірою брали собі за зразок реєстровців в організації та одязі⁶⁵. Однак більшість запорожців повсякдень одягалися дуже просто, у грубий традиційний одяг: сорочки, шаровари, каптани, сермяги, баранячі шлики чи шапки. Скажімо, посол німецького імператора Г. Боплан, описуючи загін запорожців у морському поході, зазначав, що вони одягнені «в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаґеньку сукню (*robbe*) і шапку»⁶⁶.

У 30-х роках XVII ст., зі зникненням у польському війську піхоти угорського типу, виходить з моди і угорський стрій. Зокрема, угорські магерки поступаються місцем хутряній шапці із конічним, півсферичним або циліндричним верхом і хутряною околицею, а угорську делію як верхнє плаття і плащ заступає турецько-татарський кобеняк із довгими рукавами і великим виложистим коміром. Втім, з побуту українського козацтва предмети угорського строю зникають вже на початку 1620-х років. На кінець другої

декади XVII ст. майнове і соціальне розшарування серед запорожців набуло значних масштабів, переважно через показання і вплив до Запоріжжя тисяч субпасіонаріїв – селян, збіднілих міщан та різного роду слуг і челяді, що покинули своїх панів⁶⁷. Це, звичайно, не могло не позначитися на зовнішньому вигляді козацького загалу. Як головний і найбільш прикметний верхній одяг українських козаків – свавільних, січових і реєстрових – від того часу у писемних джерелах фігурує проста *сермяга* із грубого доморобного сіруватого сукна. (Це вбрання за покромом було подібне до колишнього козацького і татарського ярмака, але мало рукава нормальної довжини і не оздоблювалося кольоровими петлицями). Привертають увагу спостереження ксьондза Колудзького про участь запорожців у бойових діях з московськими силами під Смоленськом, які він зробив у вересні 1632 р.: «Вони (запорожці. – Є.С.) швидше скидаються на сатирів, аніж на цивілізованих людей, хлопці схожі один на одного – у сірому одязі, мало хто у синьому або червоному...». Польський історик та письменник Шимон Старовольський у 1628 р. бачив козаків у грубих сорочках й плащах-кобеняках. Учасник війни між коронним військом і запорозькими козаками у 1637–1638 рр. С. Окольський записав у щоденнику, що там, де атакували хоругви, бунтівники, вийшовши з окопу, обертали самопали в його бік і стріляли, аби жовніри думали, що то реєстрові козаки. Білий (сіруватий) колір козацьких сермяг впадав у очі противникам козаків і під час Національно-визвольної війни. Так, під Корсунем у травні 1648 р. козацьке військо показалося здалеку у білих сермягах. Литовський обозний Самуїл Осинський улітку 1648 р. під Костянтиновом бачив полеглих у бою козаків у білому одязі: «Мов білим сукном вкрили поле», – писав він. Так само козаки Стародубського полку у 1651 р. були «всі на добрих конях, у білих сермягах»⁶⁸. Відтак, однакові білі сермяги ніби виконували роль мундира, за яким козаків розпізнавали у лавах польсько-литовського війська з-поміж інших легкоозброєних формувань. Це також, вочевидь, сприяло згуртуванню козацького війська.

Джерела засвідчують, що не тільки «новітні», але й багато досвідчених, так званих старовинних козаків воліли вдягатися, як простолюд. Декому з них навіть судилося стати запорозьким гетьманом. Йдеться про Олифера Голуба, вірного соратника П. Сагайдачного. Скажімо, один з королівських комісарів, який у червні 1622 р. став свідком обрання О. Голуба гетьманом, побачив у ньому «простого хлопа... у сермязі». Причому йому допомагали взяти до рук булаву так само одягнуті у сермяги прості козаки⁶⁹.

Соціокультурний вододіл між тодішніми запорожцями і представниками шляхетського стану, як двох привілейованих, «лицарських» верств населення польсько-литовської держави, можна висловити приповідкою, яку навів намісник київського воєводи під час козацької ради у Києві влітку 1619 р.: «Волів би, щоб сіра сукня [була] у спокої, аніж у клопоті шкарлатна». Як слушно зауважив історик П. Сас, у цій приповідці козаків, які загрожують спокою шляхти, уособлює сірий одяг, власне сермяга, тоді як алегорією панівного стану, котрий не бажає для себе соціальних катаклізмів,

вже традиційно виступає вбрання із шкарлатних тканин⁷⁰. (Шкарлатний колір у шляхетському етосі уособлював кров і війну і виступав одним із головних елементів шляхетської символіки (насамперед одягу, як головного соціального маркера), що втілював почесний обов'язок шляхти, як лицарського і панівного стану Речі Посполитої, захищати країну ціною власної крові та право керувати нею).

Попри те, що сучасники найчастіше повідомляють про козаків, одягнутих у сермяги, цей убір, усе ж, не слід розглядати як характерний, представницький «козацький» одяг та елемент козачої військової символіки, адже їх носили також представники усіх непривілейованих, нижчих верств українського суспільства. Тож, є підстави твердити про наявність у запорозькому війську певного стереотипного зразка «козацького» вбрання. Цю гадку підтверджує лист случького протопопа Андрія Мужилівського до князя Криштофа Радзівілла від 3 серпня 1623 р. Пишучи про козацьку раду поміж Корсунем та Богуславом, на яку з п'яти українських міст зібралось 14 тисяч козаків, він зазначив, що козаки «упізнали поміж собою шпигунів, одягнених по-козацькому»⁷¹. На нашу думку, «козацький» одяг являв собою ансамбль із суконного жупана, сермяги, шароварів, довгого матер'яного пояса, невисоких «козацьких» чобіт і хутряної шапки із верхом різної форми, залежно від моди. Останній з названих елементів одягу найбільше зазнавав впливу моди у першій половині XVII ст., а отже, не є визначальним. (Так, у 10 – 30-х роках XVII ст. були популярні хутряні ковпаки і шлики, а в середині століття реєстровці вже носять круглі шапки з хутряною околицею із розрізом спереду і ззаду, що однаково були характерні і для гардеробу шляхтичів та міщан у зазначений час).

Випадкові повідомлення наративних джерел надають також цінну інформацію стосовно матеріального забезпечення козацького війська перших десятиліть XVII ст. Спираючись на них, можемо стверджувати, що його істотною складовою були самовстановлені Військом Запорозьким за гетьманування П. Сагайдачного військові побори та повинності, які воно накладало на населення волості. Зокрема, на початку 1620-х років зібрані стації включали серед іншого і різний одяг, а саме: сорочки, сермяги, шапки та чоботи – козлові чорні і сап'янові червоні (останні призначались, вочевидь, для козацької старшини)⁷².

На козацьку старшину величезний вплив справляли етос та ідеологія польської панівної верстви, як у світогляді, ментальності, нормах поведінки, так і в одязі. Оформлення костюма польської шляхти відбувалося в рамках так званого сарматизму – напрямку у світогляді, ідеології, культурі і мистецтві Польщі XVII–XVIII ст., характерному для шляхетських кіл. Згідно із соціальною версією польського сарматизму, нація в Польщі ототожнювалася зі шляхтою, яка вважала себе «сарматським народом», нащадком воїновничих сарматів, на відміну від інших верств – нащадків місцевих племен, підкорених сарматами. Ця концепція мала піднести гідність шляхти над несарматським населенням, тобто простолюдом, а також обґрунтувала панівне становище шляхти в Речі Посполитій як «лицарської верстви», покликаної боронити країну та керувати нею. Це

й визначило запозичення шляхетством східних елементів в одязі та військових ризунках, переважно – іранських, кавказьких та турецьких⁷³.

Урочистий і повсякденний одяг козацької еліти, включно із гетьманом, у головних рисах був подібний до представницького вбрання польсько-литовської та української шляхти. Поверх сорочки із тонкого полотна вдягали жупан завдовжки до середини гомілки, зі сторчовим або відкладним вирізним коміром. Жупан обшивали навкруг шовковим шнурком, нерідко збагаченим золотом і сріблом, застібали густо коштовними гудзиками і накидними петлями. Рідше носили угорський *доломан*, або *жулицю*. Цей одяг угорського походження був характерний для стройового костюма польських гусарських корогов та польської легкої кінноти з другої половини XVI ст. Він являв собою вузький односторонній каптан-куртку, пошитий до стану, з широкою юбкою завдовжки до середини стегна чи вище колін та вузькими, розширеними у проймах рукавами нормальної довжини; мав сторчовий комір зі скошеними кінцями і два невеликі розрізи по боках у подолі. Долман був обтислим у торсі і практично не мав загортання піл вверху. Права пола в торсі зберігала вертикальність, а від пояса донизу дуже розширювалась зі значним заходом на ліву полу (чого не було у жупана). Застібався кулястими або круглими опуклими гудзиками і накидними петлями (до 10 пар), нашитими негусто від коміра до пояса. Рукава на кінці мали довгий підрізаний підтрикутний мисик, відігнутий у вигляді обшлага. Часто долман оздоблювали на грудях горизонтальними шнуровими петлицями чи позументними нашивками, нерідко з китичками і декоративними вузлами на кінцях. Для холодного часу його могли підбивати хутром.

Зверху одягали коштовну польську делію. Представницькі делії зазвичай підбивали дорогим хутром і споряджали пристібним величезним виложистим хутряним коміром. Також старшина уживала модні до 1630-х років угорські недовгі делії без коміра і з короткими рукавами. Нерідко делію обшивали навкруг і на рукавах золотним шнурком, подібно до жупана. Застібка складалася із коштовних гудзиків мигдале- чи шишкоподібної форми, до 8 штук, та накидних петель із коштовного шнурка, які нашивали від коміра до пояса. Але зазвичай делію обох типів носили накинутою на плечі, скріпленою під шиєю коштовною запоною-аграфом, показуючи дорогий жупан, багатий східний кушак і шаблю⁷⁴.

Вищі командні чини, наслідуючи королів, магнатів і шляхту, наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. носили нерідко замість звичної представницької делії турецький *копеняк* (*кобеняк*, *кепеняк*) широкого прямоспинного покрою, за угорською модою. Зазвичай він мав фальшиві довгі рукава, що звисали позаду завдяки розпіркам попереду у проймах (на пахвах), крізь які просували руки, а іноді – рукава, повністю розрізані уздовж. Як і представницька делія, *копеняк* був підбитий дорогим хутром і мав великий, широкий виложистий хутряний комір. Застібався від коміра до стегон великими коштовними гудзиками (до 5 штук) і накидними петлями, а проти них на полах оздоблювався широкими золотними нашивками, часто з кутасиками на кінцях. Іноді *копеняк* застібали тільки на верхній гудзик⁷⁵.

У 30-х роках XVII ст. в шляхетських колах як репрезентативний убір увійшла в моду подібна до делії *ферезія* турецько-татарського походження. Вона була дуже довгою і широкою, прямоспинного покрою, без загортання піл. Мала вузький сторчковий комір, рукава дуже довгі і вузькі, декоративні або, навпаки, – короткі (до ліктя) і широкі, зі скошеними кінцями. Запиналася попереду коштовними гудзиками або запонами і зазвичай прикрашалась на грудях багатими золотними чи срібними нашивками-петлицями зі шнурів чи тасемок до 12 пар, нерідко нашитими секціями по 4 пари, які додатково могли оздоблюватися китицями і складноплетеними вузлами із декоративними гудзичками. Ферезії шили як холодними, так і теплими – підшитими і облямованими цінним хутром,

Українські козаки. Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда. 1751 р.

або ж тільки опушеними навкруг хутром. Інколи теплу ферезію оздоблювали великим, широким пристібним хутряним коміром, як у делії чи копеняка. Ферезію носили зазвичай накинутою на плечі поверх жупана, скріпивши під шиєю шпонкою-аграфом чи зав'язками, нерідко поли ледь прикривали плечі⁷⁶.

У той же час до середини XVII ст. вищій і середній керівний склад починає носити ще й інший представницький польський одяг – коштовну *опанчу-мантію*, або *плащ*, західноєвропейського покрою, підбиту і оторочену коштовним хутром або холодну, яку вдягали поверх жупана, скріпивши під шиєю коштовною шпонкою-аграфом або зав'язками⁷⁷. (Таку накидку бачимо, зокрема, на портреті гетьмана Якова Острянина 1638 р. і у полковника реєстрових козаків на барельєфі саркофага польського короля Яна II Казимира, що зображає битву під Берестечком 1651 р.).

Поясним одягом слугували шаровари із тонкого сукна, які носили з чобітьми козацькими або «польськими», пошитими з червоного чи жовтого сап'яну. Чоботи польського шляхетського фасону відрізнялися від «козацьких» високими халявами під коліно зі шпилюватим мисиком попереду і високою підківкою із масивної залізної смужки завширшки до трьох пальців.

Головним убором був традиційний *шлик* на соболиному або лисячому хутрі із оксамитовим чи суконним верхом. Рідше носили *ковпаки* із близьким до конусоподібної форми матер'яним верхом та дорогою хутряною околицею різної

Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда (середина XVII ст.), де зокрема зображено полонених козаків по Берестецькій битві 1651 р.

ширини і форми. Головні убори часто оздоблювали перами чаплі чи лелеки, за польсько-угорською модою⁷⁸.

Разом із шабельними пасками іноді (здебільшого поза строем) пов'язували широкі і довгі шовкові або златоткані кушаки східної роботи, складені завширшки з долоною. Їх у великій кількості привозили з Туреччини, Персії, Китаю та Індії. У 1640-х роках поширюються також сітчасті пояси – довгі і широкі, плетені в еластичні сітки вузлів із тонко крученого шовку. Їх оздоблювали на кінцях довгими торочками, перехопленими біля основи товстим шовковим чи срібним шнуром або вузлом⁷⁹. За тодішньою модою, однотонний чи пістрявий сітчастий пояс складали утричі або удвічі (залежно від ширини) неширокою смугою, накручували навколо стану і зав'язували вузлом, а його кінці низько звисали з правого боку. Вельми популярними були також угорські і кавказькі шкіряні широкі (до 7 см) пояси в обхват стану, з частковим металевим набором і масивними пряжками типу «метелик». Окрім описаних, до святкового строю носили важкі, суцільно набрані на ремені, шовкової тасьмі, тафті чи оксамиті металеві пояси – так звані *доцаті*, відомі також як «львівські» або «пшеворські». Вони склалися з рухомих латунних, срібних чи золочених Х подібних і мигдалевидних пластинок-ланок, скріплених між собою поперемінно тонким дротом і нашитих на ремінь чи тасьму, та великої прямокутної рельєфної пряжки⁸⁰.

Найкращою ілюстрацією тогочасного костюма старшинського контингенту можна вважати історичні портрети гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Так, на плоскорізі XVII ст. П. Сагайдачний зображений поруч із королем Сигізмундом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі, сидячим на коні, одягнутим у цілком характерний шляхетський стрій: густо застібнутий на гудзики жупан, зверху – польська представницька делія з довгими рукавами і великим хутряним коміром, застібнута коштовною застібкою-аграфом; шапка з матер'яним верхом, хутряною околицею і пером збоку. В іншому варіанті шляхетського вбрання П. Сагайдачний зображений на відомій гравюрі з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погребь Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), де представлено портрет гетьмана верхи на коні. Немає сумнівів, що автор портрета бачив або навіть знав особисто гетьмана при житті. Усі елементи костюма відтворені досить реалістично і цілком відповідають реальним зразкам одягу, які були модними на той час у польсько-литовсько-руському шляхетському середовищі. На портреті бачимо гетьмана у жупані із високим сторчовим коміром, що плавно звужується до кінців, із довгими, широкими в плечах і звуженими нижче ліктя до кінців рукавами, зібраними дрібними бганками у передпліччі. Поверх нього вдягнуто турецький копеняк, застібнутий густо до пояса кулястими гудзиками. Рукава відкинута назад, а кризь розстібнуті на пахвах пройма просунуто руки. На голові – конічний ковпак із матер'яним верхом і дуже широкою соболиною околицею. На ногах – високі «польські» чоботи зі шпильастим мисиком на халявах угорі, оздоблені зверху вишивкою. Так само у шляхетському одязі зображений представник козацької старшини (осавул або сотник) на гравюрі «Реєстрові козаки на марші»

Картуш із типажми шляхти і козацької старшини на берегах карти України Г. де Боплана 1650 р. Гравер В. Гондіус

початку XVII ст. Тут бачимо його верхи на коні, одягненого у шлик, прикрашений спереду султаном, довгий жупан, польську довгу делію із дуже довгими рукавами і широким виложистим хутряним коміром та польські чоботи з високими підківками.

Напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. усталився ансамбль козацького одягу, що проіснував потому у городових «малоросійських» козаків без суттєвих змін майже століття⁸¹. (Натомість у запорожців і козаків Слобідських полків, утворених у другій половині XVII ст., почав складатися відмінний від костюма «малоросійських» козаків стрій). Писемні джерела та численні іконографічні матеріали середини XVII ст., на яких зображено представників козацького війська (зокрема рисунки, виконані голландським майстром Абрагамом ван Вестерфельдом – придворним художником Великого литовського гетьмана Януша Радзівілла, який супроводжував гетьмана у походах; гравюри голландського майстра-гравера В. Гондіуса, насамперед віньєтки на картах України Г. де Боплана із малюнками представників привілейованих верств населення України, у тому числі реєстрового козака і старшини; барельєф із зображенням битви під Берестечком 1751 р., що прикрашає саркофаг польського короля Яна II Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р.), разом із археологічними знахідками решток козацького одягу на місці Берестецької битви 1651 р., дають чітке уявлення про тогочасний козацький убір. Бойовий комплекс вбрання

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Гравюра Вільгельма Гондіуса. 1651 р. Національний художній музей України

Прийм литовським гетьманом Я. Радзівіллом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом. Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда. Середина XVII ст.

Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфа на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, де зображено битву під Берестечком у 1751 р. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.

піших городових козаків в період Хмельниччини був представлений такими складовими: суконний однобортний жупан завдовжки за коліна з вузьким сторчовим коміром (завширшки з два пальці) зі скошеними кінцями, довгими, дуже широкими у плечах і сильно завуженими нижче ліктя до зап'ястя рукавами з підтрикутним чи округлим мисиком на кінці (застібався густо від шиї до пояса ґудзиками – круглими обшивними або литими фігурними кулястої, кубічної чи шишкоподібної форми); відносно вузькі традиційні суконні шаровари, заправлені у козацькі чорні юхтові чоботи із плоскими підківками замість підборів, заввишки до середини гомілки, із модним тоді «угорським» верхом, зрізаним навскіс, тобто зі шпилюватим мисиком спереду халяв⁸²; вовняний чи полотняний довгий широкий пояс, складений завширшки з долоню або скручений «джгутом» і пов'язаний без вузла – із підтиканими кінцями (втім, такий пояс був зовсім необов'язковим і навіть рідкісним елементом костюма козаків у пішому строю, а пов'язувався переважно у походах, під час їзди верхи на коні); шапка із півкруглим суконним верхом і смушковою околицею завширшки з долоню, оформленою «човником», із V-подібною проріхою спереду і ззаду (такі шапки увійшли в моду у Речі Посполи-

тій у 40-х роках XVII ст.). Доповнювали похідний одяг біла *сермяга* прямого крою з великим відкидним прямокутним суконним або повстяним коміром, дзвоникоподібна безрукавна опанча з товстого грубого сукна і довгий овчинний кожух із виложистим коміром: простий «нагольний» (не покритий тканиною) або так званий черкеський – із широким виложистим коміром, підшитим чорними смушками, і петлицями на грудях⁸³.

Приміром, у листопаді 1653 р. полонені татари і ногайці зізнавалися полякам, що невдовзі через морози військо зменшиться, вочевидь, бо тільки третина війська мала кожухи, не всі мали і опанчі⁸⁴.

Нечисленні козацькі кіннотники в середині XVII ст. носили переважно жупани з шовкових і бавовняних тканин, стьобані на бавовні (у смугу, «човники», або «жабки», чи «в шахи»), – для захисту від холодної зброї, подібні до колишнього тегиля. Рідше використовували звичайні суконні жупани та долмани. У командних чинів і значних козаків, які мали панцирний обладунок, ватований і стьобаний жупан служив ще і підлатником, підвищуючи пружність і відпорність панцира, нерідко навіть проти куль. Іноді поверх жупана одягали ще й *катанку* – легку куртку завдовжки до колін, з короткими рукавами, на зразок турецької чуги. Головним убором правив здебільшого традиційний шлик із довгим перекривленим верхом, меншою мірою – шапка з півкруглим верхом.

Козацька старшина, як і раніше, за своїм виглядом майже не відрізнялася від шляхти. Її бойовий убір складала: *шапка* на соболиному або лисячому хутрі, що мала жорсткий округлий чи видовжений, близький до конусоподібної форми, або ж м'який довгий перекривлений верх і хутряну околицю у вигляді широких, загнутих догори крис із V-подібним розрізом спереду і ззаду (шапки, як і раніше, часто прикрашали одним чи двома перами); *жупан* завдовжки до середини гомілки чи за коліна або ж *долман*, застібнутий литими срібними чи обшивними шовковими ґудзиками, який оперізували вузьким ременем з пасками до шаблі та іноді ще й шовковим тканим або сітчастим довгим широким *поясом*; *шаровари*, шиті із сукна, тафти, кумачу, камки або атласу; *чоботи* сап'янові «козацькі» або польські шляхетські – з довгими халявами із шпилюватим мисиком зверху і масивними високими підківками (зокрема у кінної старшини); довга представницька *делія* з широким виложистим хутряним коміром або *ферезія* чи *опанча-мантія*. Полковники, а часто також генеральна старшина і гетьман, у поході та на загальних військових радах часто одягали поверх жупана і панцира недовгий плащ на кшталт мантії або дорогу накидку, пошиту зі шкури леопарда, барса чи іншого звіра шерстю назовні, підбиту дорогою тканиною. Наприклад, стрій полковника Мартина Небаби очевидець описав так: «жупан атласний зелений, дорогий, панцир, зверху лосина шкура із золотими ґудзиками і таким самим шнурком...». Наприкінці 1640-х років у гардеробі шляхетства з'являється *кунтуш* – довгополий однобортний, пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукава із довгими проріхами і особливий крій спинки, завдяки якому фалди рівномірно групувалися по боках і позаду. Кунтуші шили як «легкими» – літніми, так і теплими – на хутрі. Починаючи з 1660-х років

цей убір стає чи не головною зовнішньою відзнакою нової української еліти. Однак на час Визвольної війни кунтуш ще не набув статусу характерного представницького одягу козацької верхівки і шляхти, який мали ферезія та делія⁸⁵.

Гетьман вдягався у цілому як і інше вище керівництво козацького війська. Наприклад, посол польського короля Я. Смяровський у листопаді 1648 р. бачив Б. Хмельницького під Замостям у хаті у шарклатному жупані зі срібними петлицями та ферезії, підшитій найкращими соболями. У 1648 р. Хмельницький узяв з львів'ян у відкуп ферезію, підбиту соболями «пупками», жупан і шапку. 20 лютого 1649 р. під час церемонії вручення в Переяславі клейнодів від польського короля Хмельницький зустрічав комісарів польського уряду «в алтамбасовому червоному копеняку на соболях». Під час полону у кримського хана у червні 1651 р. гетьман був одягнений у червоний оксамитовий жупан. Після поразки козацького війська під Берестечком у 1651 р. серед трофеїв, які дісталися полякам, була і оксамитова мантія Б. Хмельницького, підбита соболями⁸⁶. На відомій гравюрі роботи В. Гондіуса 1651 р. Б. Хмельницький зображений у тогочасному типовому шляхетському вбранні: жупані, багатій делії чи ферезії, шароварах, козацьких чоботах і круглій шапці із собою околицею, оздобленою попереду аграфом з двома чаплиними чи струсевими перами, яка, ймовірно, вже тоді правила за гетьманську відзнаку. Першу писемну згадку про описану шапку ми знаходимо під час церемонії з нагоди підписання Переяславської угоди 1654 р. Вдягнувши на Хмельницького мантію, боярин Василій Бутурлін взяв з блюда коштовну шапку червоного оксамиту, опушену чорним соболям, з двома струсевими перами, прикріпленими дорогою пряжкою⁸⁷.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна відзначити, що в досліджуваній період у козацькому війську було досягнуто певної уніфікації бойового вбрання, попри відсутність мундирів як таких. Цьому сприяли, зокрема: періодичні пожалування козакам за службу сукном певного ґатунку, широкое використання для пошиття одягу доморобного нефарбованого сіруватого сукна; постачання козацькому товариству певних предметів одягу населенням волості в рахунок стацій; перебування на Запорожжі кравців певної спеціалізації (шапкарів, каптанників, кушнірів тощо), які обслуговували потреби козаків, тим самим забезпечуючи одноманірність предметів одягу; дотримання у запорозькій громаді військових і станових традицій, а також певних стандартів моди. Насамкінець, не підлягає сумніву, що дотримання козаками певних зразків вбрання (а також спорядження) давало можливість розпізнавати своїх під час бойових дій, а також сприяло зміцненню їхнього корпоративного духу.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. /НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства; Ін-т історії України та ін. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – С. 76; Заседателева Л.Б. Терские казаки (середина XVI – начало XX вв.): Историко-этнографические очерки. – Москва, 1974. – С. 26; Максидов А.А. Адыги и народы Причерноморья. – Нальчик, 2003. – С. 41.
- 2 Халимоненко Г. Институт козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108, 114.
- 3 Брехуненко В. Типологія степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-

Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 473.

- 4 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и прочих достопримечательностей / Пер. с нем. – 2-е изд., во многом исправленное и вновь сочинённое: В 4-х частях. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. IV. – С. 197–199.
- 5 Черкас Б.В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 57–58; Гурбик А.О. Проблема територіальної та хронологічної локалізації першої Запорозької січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 14–27.
- 6 Див.: Оленковський М. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення Запорозького козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. статей. – К., 1993. – С. 16, 18; Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. Том I. – К., 2002. – С. 133.
- 7 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К., 2006. – С. 179.
- 8 На користь концепції черкеського походження дніпровського козацтва, як і уживаної у XVI–XVII ст. стосовно українців Середнього Подніпров'я назви *черкаси*, аргументовано висловлювалися ще авторитетні російські, українські та західноєвропейські історики XVIII – першої половини XIX ст. Так, версію про переселення у Подніпров'я за часів Золотої Орди якоїсь групи черкесів (черкасів) і про заснування ними м. Черкас розвивали В. Татищев, О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, І. Болтін, Едуард Гіббон, Іоганн Ерліх Тунманн, М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович та ін. (див.: Момрик А. Етнічна проблематика в старій історіографії // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – Кн. 1-2. – С. 175; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 67–69; Он же. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 96–97, 102–104; Максидов А.А. Указ. соч. – С. 37–45; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вступ. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К., 1994. – С. 45; Шафонський А. Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России..., 1786 года: В 2-х частях. – К.; Москва, 1851. – С. 53; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 236–237). Порівняно із сучасними дослідниками, ці автори були ближче до описуваних подій і могли користуватися джерелами, які не дійшли до нас. Найбільш чітко і детально вказану гіпотезу виклав російський історик, генерал-майор І.Н. Болтін. У відомій двотомній праці «Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка» (1788 р.) він розмістив спеціальний розділ «О начале запорожцев», в якому писав, начебто «в 1282 году баскак татарский Курского княжения, призвал черкес из Бештау или Пятигория, населил ими слободы под именем казаков». Невдовзі, однак, князь Курський Олег «по дозволению ханскому, разорил» ці слободи, і залишені живими разом з деякими руськими біженцями «ушли в Канев к баскаку... Тут они построили себе городок, или приличнее острожок, и назвали Черкасск, по причине, что большая часть их была порою черкасы, как о поселении их в Курске показано» (Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтинным. – Санкт-Петербург, 1788. – Т. 1. – С. 344). (Наведений уривок лише переказує літописний текст. Джерело, на яке спирався І. Болтін та інші історіографи, на жаль, не збереглося). З роками прийшлий північнокавказький елемент, на думку Болтіна, розчинився у місцевому населенні. «Многие из тамошних жителей, – веде далі історик, – будучи угнетаемы жестоким насилием поляков и литовцев, оставляя прежние жилища, переходить стали к казакам черкасским... Первые казаки, переселенцы из Курска, давно уже перевелись, как сказано выше, а место их заступили малороссияне; однако ж первобытное название черкас при себе удержали, и на всех живущих под их зависимостию распространили. Равным образом и имя казаков стало быть наследственным и общим всем живущим в окрестности Черкаска, ставшего столицей козацких селений. Первое имя приличествовало им по роду первых их заводчиков и по имени главного их города, а последнее по образу их жизни и вооружения» (Там же. – С. 346–347; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии... – С. 69).
- Пізніше гіпотезу про адидо-українські етнокультурні й генетичні зв'язки підтримували такі знані українські і російські історики як П. Куліш, М. Білозерський, В. Падалка, В. Антонович, Д. Іловайський, Д. Багалій, В. Гатцук, кавказознавець Л. Лопатинський та ін. (Горленко В.Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 105; Очерки истории Адыгейский научно-исследовательский ин-т языка, литературы и истории /Ред. кол. С.К. Бушув (отв. ред.), М.Г. Аутлев, Э.Л. Коджесау. – Майкоп, 1957. – С. 80–81; Институт рукопису Наці-

ональної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, м. Київ (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 8295 (М. Білозерський). – Арк. 8, 40, 46). У Новітній час «кавказька» теорія отримала подальший розвиток завдяки дослідженням вітчизняних і російських істориків, етнографів, мистецтвознавців та мовознавців. У підсумку вони засвідчують, що перебування адигів-«черкасів» на землях Середнього Подніпров'я і Лівобережної України залишило чимало слідів не тільки у місцевій топонімії, але й у мові, культурі і побуті українського народу.

Про переселення вихідців з Північного Кавказу у Подніпров'я також повідомляється в ілюстраціях Канівського і Черкаського замків, датованих 1552 р. За легендою, яку розповів великокнязівським ревізорам місцеві жителі, «черкаси» з'явилися у Подніпров'ї на початку XIV ст. То була частина «п'ятигорських черкас», приведених Великим князем Литовським Гедиміном разом з їх «княгинєю» і поселених у м. Черкасах та по р. Сліпороду (притоку р. Сули) після походу Гедиміна на південний схід, внаслідок якого він захопив «Кафу и весь Перекоп, и Черкасы Пятигорские» (Архів Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архів ЮЗР)). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. I. – С. 103). Цілком можливо, що мовиться про ще одну групу п'ятигорців, осілих у Подніпров'ї. Правдивість вищенаведеного переказу підтверджується місцевою топонімією. Зокрема, новітні дослідники даної проблеми В. Ф. Горленко відмічає давні назви передмість м. Черкас «Казбет» і «Бештау», а також існування сіл із назвою «П'ятигорці» у Полтавській області, на правому березі Дніпра у Київській області і в Балаклівському районі Харківської області на р. Сліпороді (Горленко В. Ф. Становлення української етнографії... – С. 195–196).

Наявність у Середній Наддніпрянщині, зокрема у м. Черкасах, північнокавказького етнічного компоненту також засвідчує реєстр мешканців Черкаського і Канівського замків 1552 р., де, як відзначає В. Горленко, значиться чимала кількість неслов'янських, переважно кавказьких, імен та прізвищ (див.: Там же. – С. 195).

9 Горленко В. Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 96–107; Горленко В. Про походження назви «черкаси» щодо українців XVI–XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.): У 3-х вип. / АН України. Ін-т історії України; Дніпропетровський ун-т; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 27–33; Лавров Л. І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. – 1961. – №3. – С. 62–66; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 222. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28–44; та ін.).

10 Див.: Горленко В. Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 96–106; Горленко В. Ф. Становлення української етнографії... – С. 192–193, 195–196; Лавров Л. І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки... – С. 65; Лавров Л. І. Кабардино-Адыгейская культура XIII–XV вв. // Советская этнография. – 1957. – № 4. – С. 23; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 536; Максидов А. А. Указ. соч. – С. 45–53; Халимоненко Г. Институт козацтва... – С. 112; Бубенко О. Б. Аланы-асы в Золотой орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 273; Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква, 2008. – С. 71; Очерки истории Адыгеи... – С. 80; Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды. – Москва, 1957. – С. 18, 22–23; Аутлев М., Зевакин Е., Хоретлев А. Адыги. Историко-этнографический очерк. – Майкоп, 1957. – С. 7, 13; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 162, 171–172; Фігурний Ю. С. Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К., 1999. – С. 35–40, 41–42.

11 Грушевський М. Знач. праця. – К., 1995. – Т. VII. – С. 69–70.

12 Остання хвиля черкеської колонізації була пов'язана з активною кампанією Великого князя Вітовта (1392–1430) з укріплення південних кордонів держави проти татарської агресії наприкінці XIV ст. шляхом спорудження укріплених замків – «пригородів», і заселення військово-служилою людністю – військово-феодалними елементами (служилою шляхтою): боярами-лицарями, а з кінця XV ст. ще й кінними слугами нижчого ряду, що складалася із замкових зем'ян-ленників і панцирних бояр, які користувалися привілеями військового (лицарського) права, але не мали шляхетства. Так у Поділлі, на Київщині і Брацлавщині формувалася військово-службова верства. Причому, за висновками Н. Яковенко, для XIV–XV ст. основний доплив до центральноукраїнського регіону складав тюркський збройний люд (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008. – С. 62, 266; Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 21).

13 Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и

соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 37; Наливайко Д. С. Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 216, 217; Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии... – С. 194.

14 Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов... – С. 32, 48, 93; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в. / Б. Б. Пиотровский (отв. ред.). – Москва, 1988. – С. 245–246, 470–471; Аутлев М., Зевакин Е., Хоретлев А. Указ. соч. – С. 28–29; Георги И. Г. Указ. соч. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. II. – С. 56, 72.

15 ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 8295 (М. Білозерський). – Арк. 3, 11; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: в 3-х т. – Мюнхен, 1966; К., 1995. – Т. III. – С. 361.

16 Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 22; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 75.

17 Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 84.

18 Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва... – С. 23–24; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 178; Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 22; Брехуненко В. Знач. праця. – С. 75; Грушевський М. Знач. праця. – К., 1995. – Т. VII. – С. 78–79.

19 Каппелер А. Казаки в записках иностранцев... – С. 44.

20 Теодорчик Ежи. Военное дело в Польше в первой половине XVII века // История военного дела в Польше. Избранные вопросы. – Варшава, 1970. – С. 96–97; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 261–262.

21 Казаки в изображении иностранных художников // Казачий круг: альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 1, 2; Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мичика. – К., 2007. – С. 703; Флетчер Дж. О государстве Русском // Проезда по Московии (Россия XVI–XVII веков глазами дипломатов). – Москва, 1991. – С. 91.

22 Балушок В. Г. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 12, 14.

23 Там само. – С. 9–10; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С. 229; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 192, 266.

24 Джерелом формування українського козацтва виступила здебільшого людність, що була із самого початку тісно пов'язана з воєнним ремеслом та існуванням в умовах «українного» прикордоння. Так, рядове козацтво формувалося переважно із різного роду збройних і військових слуг, старостинських службеників, бояр, зем'ян, більшість яких під час юридичного оформлення шляхетського стану у XVI ст. не змогли документально підтвердити своє шляхетство. Козацька старшина ж походила, як правило, із зем'ян, бояр і покозаченої шляхти. За гіпотезою, яку запропонував Сергій Леп'яко, боярсько-службова група (панцирні бояри та путні слуги (путні бояри)) – низовий прошарок старого феодально-рицарського стану, – позбавлена своїх станових привілеїв протягом другої половини XVI ст. (внаслідок правових актів Другого Литовського Статуту 1566 р. та Люблінської унії 1569 р.), злилася з близьким їй за духом козацтвом (у якому боярський елемент був присутній і раніше), і почала визначати його суспільне обличчя, сприяючи перетворенню козаків із аморфної прикордонної промислово-військової спільноти в окремий соціальний стан із характерним набором привілеїв (див.: Балушок В. Г. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва... – С. 11; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С. 232; Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 35; Стороженко І. Організаційні структури козацтва, що передували утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 28; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 71).

25 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 186.

26 Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 232; Науковий архів Інституту історії РАН, м. Санкт-Петербург (далі – НА ІРАН). – К. 238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 9 зв.; Архів ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Торгієва на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Актові джерела. – К., 1990. – С. 155, 170–172; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.). – К., 1965. – С. 40, 76, 81, 82, 107; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 50.

27 НА ІРАН. – К. 238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 5, 6, 9 зв., 14; Торгієва на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 111; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. – К., 1978. – Ч. I. – С. 138; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I (XVI ст.) / Пе-

- рев. К. Мельник / Под ред. В. Антоновича. – К., 1890. – С. 78; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. *Polski mundur wojskowy*. – Kraków, 1988. – S. 19; Явойшовський – козак воеводи Альбрехта Ласського. Гравюра невідомого художника, 1587 р. – У вид.: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 119; Богушович Шимон. Битва під Клушино 4 липня 1610 р. Картина 1620 р. – У вид.: Україна – козацька держава... – С. 128.
- 28 «Пояснение, касающее воостания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.» Линажа де Восьенна / Публ. М. Дмитриев // *История, историософия, джерелознавство* (Статті, розвідки, замітки, есе): Історичний збірник. – К., 1996. – С. 352; Żygulski Zdzisław (jun). «Lisowczyk» Rembrandta – studium ubioru i ozbrojenia // *Biuletyn historii sztuki*. – Warszawa, 1964. – № 2. – S. 100–101; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – Wrocław; Warszawa, 1968. – S. 488, rys. 577 к; Богоявленский С.К. Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // *Исторические записки*. – Москва, 1938. – Т. 4. – С. 265; Денисова М.М. Поместная конница и её вооружение в XVI–XVII вв. // *Труды Государственного исторического музея*. – Москва, 1948. – С. 36; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. *Polski mundur wojskowy*. – Kraków, 1988. – S. 23.
- 29 Маржерет Жак. Исторические записки, содержащие в себе повествование о знаменитейших происшествиях, случавшихся в царствование пяти Государей, как-то: Иоана Васильевича Грозного, сына его Феодора Иоановича, Бариса Феодоровича Годунова, Лжедмитрия и Василия Ивановича Шуйского, начиная с 1590 по 14-е сентября 1606 года; с присовокуплением описания нравов и обычаев Двора Российского и нравов народа в то время: Пер. с франц. – Москва, 1830. – С. 123–124; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – S. 388; Bartkiewicz M. *Polski Ubiór do 1864 roku*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1979. – S. 92; Костомаров Н.И. *Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования*. – Санкт-Петербург, 1906. – Кн. 8. – Т. XIX. – С. 56; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 44, 105; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 170–172; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. /АН УССР. Ин-т истории. – К., 1989. – С. 80.
- 30 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 170–172; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 40; Bartkiewicz M. *Polski Ubiór*... – S. 92.
- 31 Сас П.М. Феодальные города Украины... – С. 79; НА ІПАН. – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 5, 6, 9.
- 32 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 107; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 214; Історія Львова в документах і матеріалах. 36. документів і матеріалів / Упоряд. У.Я. Ядлівська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін.; Редкол.: М.В. Брик та ін. – К., 1986. – С. 61; Gloger Z. *Encyclopedia staropolska ilustrowana: W 4 t.* – Warszawa, 1900. – Т. 1. – S. 261; *Ibid.* 1902. – Т. 4. – S. 332; Żygulski Zdzisław (jun). «Lisowczyk» Rembrandta... – S. 98–99.
- 33 Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – С. 24; Сас П. Феодальные города Украины... – С. 81; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 111; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – S. 388–389, rys. 476, 477 a, b.
- 34 Познанский Б. Одежда Малороссов // *Труды XII Археологического Съезда в Харькове. 1902 г.* – Москва, 1905. – С. 194.
- 35 Там же. – С. 195; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 112; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442.
- 36 Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой орде... – С. 286; Он же. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – С. 116; Литвинова Л. Антропологичний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Ін-т історії України*. – К., 2003. – С. 90; Ельников М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – (Сер. «Невідома Україна»). – С. 79, 146.
- 37 Сас П. Феодальные города Украины... – С. 84; НА ІПАН. – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 9 зв.; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 112; История народов Северного Кавказа с древних времён... – С. 246, 470–471; Равдоникас Т.Д. *Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (V в. до н.э. – конец XVII в.)*. – Ленинград, 1990. – С. С. 72–73, 85; Студенецкая Е.Н. *Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв.* – Москва, 1989. – С. 33.
- 38 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 140, 155, 170–172; История народов Северного Кавказа с древних времён ... – С. 470.
- 39 Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – S. 548.
- 40 Портрет житомирського старости Семена Петровича Мокосія Дениска. Копія XVIII ст. з оригінала початку XVI ст. / Національний художній музей України, м. Київ. – Інв. № Ж–756; Портрет князя Дмитра Корибути Вишневецького, господаря Волоського, 1563 р. Невідомий художник I половини XVIII ст. // Там само. – Інв. № М–408; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 44, 75, 78, 80, 105, 119–120; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 53, 66, 77; Українські народні думи та пісні. – К., 1955. – С. 34, 76.
- 41 Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 19, 26.
- 42 Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 174.
- 43 Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – С. 30–31, 56; Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва... – С. 26–27, 29, 31; Він же. Козацтво в структурі українського суспільства (II половина XV – середина XVII ст.) // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: У 3-х вип.* – К., 1993. – Вип. 1. – С. 50; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 70–71; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 260; Стороженко І. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // *Київська старовина*. – 2003. – № 5. – С. 32–33; Історія українського війська. – Т. I (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Л. Крип'якевич та ін. – 5-е вид., змін. і доп. – К., 1994. – С. 232.
- 44 Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 73–74, 80.
- 45 Новоутворена за угорським зразком польська піхота поділялася на роти, як тактичні одиниці, у складі 500 осіб, які шикувалися у 50 рядів по 10 чоловік у ряді, озброєні однаково мушкетами, шаблями і сокирами.
- Найвищим зверхником над запорозьким військом призначався черкаський староста князь Михайло Вишневецький, «старшим» – Ян Оришовський, брацлавський шляхтич із прикордонної шляхти. Крім того, було організовано полковий штаб із писарем (тобто скарбником та інтендантом) на чолі із корпусом офіцёрства, надано пралор, а також музику – котли (питаври). Загальне число зі старшиною становило 530 осіб (за реєстром 1581 р.). Озброювалися козаки рушницями (аркебузами) і шаблями. Провідний польський військовий історик К. Горський відзначає, що запорозькі роти були подібні до полків угорських: озброєння, шиккування у 5-сотні роти, штат і назви посад вказують на угорське походження; навіть писарем у реєстровців був угорець (королівський покойовий Янчі Беґер). Однак Баторий не поширив цей порядок на усе козацтво, та й не міг об'єктивно. (Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 81; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышковском, запорожском гетмане времён Стефана Батория // *Киевская старина*. – 1897. – №1. – С. 129; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 262; Górski K. *Historia piechoty polskiej*. – Kraków, 1893. – S. 35–36; Історія українського війська. – Т. I. – С. 233; Стороженко І. Організаційні структури козацтва... – С. 25).
- 46 Леп'яко С. Козацтво після Ливонської війни (1582–1584) // *Медієвістика. Просемінарії*. – 1999. – Вип. 3. – С. 34.
- 47 Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. /М. Довнар-Запольский // *Киевская старина*. – 1896. – Т. 15. – С. 53.
- 48 Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 320; Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII вв. // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Львів, 1905. – Вип. LXIV. – С. 142.
- 49 Жерела до історії України-Руси. – Вип. VIII: Матеріали до історії української козащини. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 144–146; Історія України в документах і матеріалах / АН УРСР. Ін-т історії України. – К., 1939. – Т. 2. – С. 45; Гуржій О.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К., 2004. – Додатки. – С. 165.
- 50 Історія українського війська. Т. I. – С. 249; Кулиш П.А. Матеріали для історії Воссоєдинення Руси. – Москва, 1877. – Т. 1: 1578–1630. – С. 315.
- 51 Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // *Жовтень*. – 1984. – № 10. – С. 105, 107.
- 52 Маржерет Жак. Исторические записки... – С. 124; Каппелер А. Казаки в записках иностранцев... – С. 42–43, 46.
- 53 Еріх Лясота зі Стеблева... – С. 106.
- 54 Див.: Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні... – С. 30–31.
- 55 Леп'яко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть* / В. Смолий (відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 155.
- 56 Исторические песни малорусского народа... – К., 1874. – Т. 1. – С. 172; Українські народні думи та пісні. – К., 1955. – С. 5, 7, 48, 73.
- 57 Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – S. 416, 499–500.
- 58 Górski K. *Historia piechoty polskiej*. – Kraków, 1893. – S. 58; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów*. – S. 414, 416; Bartkiewicz M. *Polski Ubiór*... – S. 67.

- 59 Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С. XXIV; Виммер Ян. Пехота в войске польском в XV–XVIII веках // История военного дела в Польше. Избранные вопросы / Под ред. В. Беганского и др. – Варшава, 1970. – С. 80–82; История українського війська. – Т. I. – С. 194–195; Кулиш П.А. Матеріали для історії Воссоєдинення Руси. – Москва, 1877. – Т. 1. – С. 89. Żygułski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 21; Górski K. Historia piechoty polskiej. – S. 25; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 414, rys. 499.
- 60 Реєстрові козаци на марші. Фоторепродукція гравюри анонімного автора початку XVIII ст. // Полтавський обласний краєзнавчий музей.
- 61 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 249.
- 62 Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 497, rys. 585.
- 63 Żygułski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 19; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 155; Історія Львова в документах і матеріалах... – С. 61; Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – С. 229–231.
- 64 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 168; Żygułski Zdzisław (jun). "Lisowczyk" Rembrandta... – S. 96, 100–102.
- 65 Історія українського війська. – Т. I. – С. 243.
- 66 Еріх Лясота зі Стеблева... – С. 106; Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 76; Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 241; Історія українського війська. – Т. I. – С. 336; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / НАН України. Ін-т української мови. – Житомир, 2002. – С. 85–86, 193–194, 236.
- 67 Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 55.
- 68 Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 101, 152; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с дополнениями. – К., 1898. – Т. I. – С. 268; Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – 1972. – № 7. – С. 164; Історія українського війська. – Т. I. – С. 336–337; Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 235–236.
- 69 Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 235.
- 70 Там само. – С. 234.
- 71 Цит. за: Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 238.
- 72 Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. – У вид.: Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 457–460; Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 97.
- 73 Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1979. – С. 14–16, 25–26.
- 74 Bartkiewicz M. Polski Ubiór... – S. 65; Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII ст. – У вид.: Історія українського війська. – Т. I. – С. 238; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493, 585.
- 75 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493; Вейс Герман. Внешний быт народов с древнейших до наших времён: В 3-х т. / Пер. с нем. – Москва, 1879. – Т. III, Ч. 2. – С. 107; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – С. 34; Портрет Станіслава Конєцпольського. Художник Александрович, 1644 р. // Львівський державний історичний музей. – Інв. № Ж-977; Україна – козацька держава... – С. 131, 205.
- 76 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 585; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – С. 49; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – Москва, 1959. – С. 144; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV: Акти, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – С. 77; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 518. – Rys. 601 c, 610 a, b; S. 527. – Rys. 617, 576.
- 77 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 585; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. – С. 78; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны... – С. 144.
- 78 Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII ст.; Matejko J. Ubiory w Polsce. 1200–1795. – Kraków, 1967 (przedruk 1860 г.). – S. 138, 182; Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 66; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – С. 74; Акти Бориспольського мейського уряду 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 9; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів... – С. 49.
- 79 Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів... – С. 49.
- 80 Bartkiewicz M. Polski Ubiór... – S. 85–86. – Rys. 103; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 503; Пояс срібний набірний XVII ст. // Переяславський державний історичний музей. – Інв. № 2130; Пояс латунний набірний. Польща, XVII ст. Із зібрання К.М. Скаржинської / Полтавський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № М-2239; Україна – козацька держава... – С. 96.
- 81 Детально про одяг «малоросійських» козаків періоду Гетьманщини див.: Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: 36. наук. пр. Число 16. – К., 2010. – С. 210–238; Він же. До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2(19). – С. 69–103; 2010. – Ч. 1(20). – С. 72–87.
- 82 Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. Ін-т змісту і методів навчання; Національний ун-т ім. Тараса Шевченка та ін. – К., 1997. – С. 85; Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 172–173.
- 83 Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны... – С. 144; Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебранд) / Домет Олянич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1937. – Т. 154. Праці історично-філософської секції. – С. 55.
- 84 Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 31.
- 85 Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів... – С. 49, 57; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. – С. 78, 201, 296; Акти, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III. – С. 534; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С. 161.
- 86 Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. – 2-е изд., доп. – К., 1898. – Т. 1. – С. 310, 316; Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни... – С. 164; Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 216; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1998. – С. 119; Дневник Станіслава Освецима. 1643–1651 г. / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 341.
- 87 Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 41.

УДК 355.134.2(477)(091)

Микола ЧМИР

Спроба врахування нагородної спадщини українського національно-визвольного руху ХХ ст. під час розробки державних нагород України у 1992 р.

Статтю присвячено процесу створення військових нагород України у 1992 р. Особливу увагу приділено спробам використання досвіду українських державних утворень 1917 – 1920 рр. та Української повстанської армії.

Ключові слова: Україна, державні нагороди, Збройні Сили, орден, медаль, український національно-визвольний рух ХХ ст.

Статья посвящена процессу создания военных наград Украины в 1992 г. Особое внимание уделено попыткам использования опыта украинских государственных образований 1917 – 1920 гг. и Украинской повстанческой армии.

Ключевые слова: Украина, государственные награды, Вооруженные Силы, орден, медаль, украинское национально-освободительное движение ХХ в.

This article is devoted to process of creation of Ukrainian military decorations in 1992. Particular attention was paid to attempts to use an experience of Ukrainian state formations 1917 – 1920 and Ukrainian Insurgent Army.

Keywords: Ukraine, state decorations, Armed Forces, order, medal, Ukrainian national-liberation movement of XX century.

Відновлення незалежності України у серпні 1991 р. зумовило потребу у створенні атрибутів суверенної держави, зокрема, системи державних нагород.

Вже 3 січня 1992 р. постановою Президії Верховної Ради України було сформовано Комісію Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород України на чолі із заступником Голови Верховної Ради В. Гриньовим. Комісія отримала доручення внести відповідні пропозиції до 1 травня 1992 р.¹

У цьому зв'язку набуло актуальності питання щодо застосування історичного досвіду. За радянських часів історія створення нагород українських державних утворень 1917 – 1920 рр., Української повстанської армії (УПА), емігрантських організацій зі зрозумілих причин не досліджувалася і на момент відновлення незалежності була невідома широкому загалові. Тож видання у 1991 р. в Торонто книги Я.Семотюка “Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки”, за словами дослідників, стало “справжньою сенсацією на фалеристичному полі”². В ній подавалися зображення нагород Української Народної Республіки

(УНР), УПА, емігрантських організацій, нагрудних знаків окремих військових частин та навчальних закладів, знаків розрізнення на головні убори і т.ін.³ Про великий інтерес, який викликала до себе ця книга в Україні, свідчить її перевидання без дозволу автора у Києві та Львові⁴. Відомості про нагороди, наведені Я.Семотюком, та їх зображення на початку 1990-х рр. використовувалися в різноманітних публікаціях, присвячених питанню створення державних нагород України⁵.

Оскільки книгу Я.Семотюка було присвячено здебільшого військовим нагородам, закономірно, що подана в ній інформація мала б стати у пригоді насамперед при розробці нагород для відзначення військовиків Збройних Сил та інших військових формувань. Зауважимо, що до складу Комісії Президії Верховної Ради у питаннях заснування державних нагород входив Міністр оборони генерал-полковник К. Морозов.

26 лютого 1992 р. керівник оборонного відомства надіслав голові Комісії В. Гриньову листа з пропозиціями щодо заснування державних військових нагород: ордена “За військові заслуги перед Україною” (“За військові заслуги”) I, II, III класу, медалей “За мужність”, “За військову службу Україні” (“За службу Україні”), “За відмінну військову службу”.

Відповідно до наказу Міністра оборони від 6 травня 1992 р. № 66 для узагальнення пропозицій та підготовки матеріалів щодо військової символіки було створено Комісію з розробки військової символіки у ЗС України на чолі із заступником Міністра оборони генерал-лейтенантом І. Біжаном⁶. Члени комісії мали глибоко вивчити аналогічний досвід періоду УНР, а також концептуальні підходи до вирішення цієї проблеми в різних державах світу. Пропозиції, що їх повинна була підготувати комісія, стосувалися, крім всього іншого, змісту і оформлення бойових нагород⁷.

У травні 1992 р. голові Комісії Президії Верховної Ради у питаннях заснування державних нагород (17 травня) та до Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки (21 травня) було надіслано листи за підписом Міністра оборони К. Морозова, Міністра внутрішніх справ А. Василюшина, Командуючого Національною гвардією В. Кухарця, Голови Служби безпеки Є. Марчука та Командуючого Прикордонними військами В.Губенка. У листах, що мали приблизно однаковий зміст, обґрунтовувалася потреба заснування ордена “Захиснику України” і медалі “За мужність”

Іл. 1. Малюнки орденів Богдана Хмельницького, гетьмана Івана Мазепи, гетьмана Петра Сагайдачного, 1992 р. Публікується вперше.

для нагородження військовиків та особового складу органів внутрішніх справ.

На початку липня 1992 р. Комісія з розробки військової символіки у ЗС України узагальнила відповідні пропозиції. Відтак директивою першого заступника Міністра оборони від 10 липня 1992 р. № Д-3 було створено робочу групу з оформлення матеріалів щодо військової символіки та направлення їх для розгляду в Комісію Верховної Ради з питань оборони і безпеки. До складу групи увійшли полковник С. Нечхаєв (старший групи, управління ВПС та ППО), полковник А. Іванисенко (управління військової освіти), майор А. Куліш (соціально-психологічне управління), художники-оформлювачі О. Руденко та В. Комеранко⁸, з якими належало укласти трудову угоду на період роботи. Група мала працювати з 10 по 31 липня 1992 р.⁹ Як згадував пізніше О. Руденко, «комісія Міністерства оборони більшу частину часу займалася дискусіями і на практичну роботу мені залишився буквально тиждень. За ці стислі терміни і були створені проекти нагород, прапорів і багато чого іншого»¹⁰.

З метою якісної та своєчасної підготовки документів щодо заснування військових нагород, військової символіки і знаків розрізнення у ЗС України та подання їх на розгляд Вер-

ховної Ради, директивою першого заступника Міністра оборони від 19 серпня 1992 р. № Д-6 визначалися завдання відповідним структурним підрозділам. Зокрема, нагородний відділ управління кадрів ЗС України мав підготувати проект:

- статусу (очевидно, йшлося про статут. – М.Ч.) та положення орденів і медалей України;
- постанови Верховної Ради України «Про заснування військових орденів і медалей України»;
- постанови Верховної Ради України «Про затвердження військової символіки та знаків розрізнення Збройних Сил України».

У свою чергу соціально-психологічному управлінню Міністерства оборони України належало підготувати ескізи, кресленики та описи військових орденів і медалей, а також тези виступу Міністра оборони у Верховній Раді з питання заснування військових орденів і медалей та затвердження військової символіки і знаків розрізнення ЗС України.

Оформлені та погоджені документи мали бути подані для доповіді Міністру оборони до 27 серпня 1992 р.¹¹

У Відділі військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України зберігаються малюнки нагород, вико-

Іл. 2. Малюнки ордена «Лицар України» та медалі «За мужність» («За мужність та відвагу»), 1992 р. Публікується вперше.

нані влітку 1992 р. кольоровими фарбами на двох аркушах ватману великого формату. На першому аркуші зображено ордени Богдана Хмельницького, гетьмана Івана Мазепи та гетьмана Петра Сагайдачного (іл. 1), на другому – орден «Лицар України» та медаль «За мужність та відвагу» (іл. 2). На обох аркушах є помітки, зроблені ручкою та олівцем. Тож, ці малюнки в подальшому доопрацьовувалися.

Ордени Богдана Хмельницького, гетьмана Івана Мазепи та гетьмана Петра Сагайдачного розроблялися за єдиною схемою. В основу знаків цих нагород покладено рівносторонній хрест відповідно малинового, білого та чорного кольору, форма якого різниться залежно від ордена. У центрі хреста – вінок з розміщеними на його тлі фігурами гербів Б. Хмельницького, І. Мазепи та П. Сагайдачного, на які, в свою чергу, накладено зображення синього щита з Тризубом. Заокруглений нижній край щита наводить на думку, що перед нами не малий Державний Герб України, затверджений Постановою Верховної Ради від 19 лютого 1992 р. № 2137-XII¹², а так званий символ Збройних Сил, опрацьований Комісією з розробки військової символіки у ЗС України¹³. На знакові ордена гетьмана Петра Сагайдачного присутні також схрещені якорі, розміщені між сторонами хрес-

та, покликані підкреслювати військово-морську специфіку нагороди. Помітки олівцем на малюнках орденів Богдана Хмельницького та гетьмана Івана Мазепи свідчать про побажання доповнити їх зображеннями схрещених мечів та променів, висловлене, очевидно, кимсь з керівництва Міністерства оборони. Стрічки орденів, за задумом розробника, мали відтворювати основні кольори, присутні в знаках. Пропонувався також варіант носіння орденів на складених вдвоє стрічках, пропущених через кільце на верхньому промені хреста. Саме у такий спосіб носилася значна кількість нагород, показаних у книзі Я. Семотюка¹⁴.

На відміну від орденів Богдана Хмельницького, гетьмана Івана Мазепи та гетьмана Петра Сагайдачного орден «Лицар України» та медаль «За мужність та відвагу» були напряму пов'язані з нагородами УНР та УПА.

Так, орден «Лицар України» повторює орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (другий випуск), зображення якого опубліковано в книзі Я. Семотюка¹⁵. Історія цієї нагороди бере свій початок за часів Української революції 1917 – 1920 рр. Наказом Головної Команди Війська УНР від 19 жовтня 1920 р. ч. 083 було встановлено орден Визволення двох ступенів та відзнаку Залізного Хреста, тимчасово за-

Іл. 3. Малюнки орденів гетьмана Івана Мазепи, Богдана Хмельницького, гетьмана Петра Сагайдачного, опубліковані в журналі «Сурмач», 1993 р.

тверджено їхні статuti¹⁶. Відзнака Залізного Хреста призначалася для нагородження учасників славетного Зимового походу армії УНР (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.). Ідея встановлення цієї нагороди виникла, очевидно, вже наприкінці походу. В штабі Дієвої армії УНР було розроблено проект статуту ордену “Залізного хреста св. Андрія за похід і бої з 6 грудня 1919 р.” та його ескіз¹⁷. Згодом Рада Народних Міністрів УНР на засіданні 15 травня 1920 р. ухвалила: “Доручити М-ру війни внести законопроект про нагороду всім учасникам походу спец. ордену і грошовою допомогою”¹⁸. Проект статуту ордену “Залізного хреста св. Андрія за похід і бої з 6 грудня 1919 р.” взяли за основу при підготовці статуту відзнаки Залізного Хреста. При цьому від патронату св. Андрія вирішили відмовитися. Під час роботи над зовнішнім виглядом відзнаки було підготовлено два її проекти, на які великий вплив справив ескіз, розроблений в штабі Дієвої армії. Перший, датований 17 травня 1920 р., належав сотнику Ю. Буцманюку, другий, датований 4 вересня 1920 р. – сотнику С. Краснопері. Останній затвердив 19 жовтня 1920 р. Головний Отаман Війська УНР С.Петлюра¹⁹. Згідно з описом, відзнака Залізного Хреста являла собою чорний простий рівносторонній хрест з чотирикутною золотою зіркою посередині, у центрі якої “герб старинний український золотий” на блакитному полі. На звороті передбачалися написи “6/XII”, “19”, “За волю України”, “6/V”, “20” (на виготовлених відзнаках – “6 XII 1919”, “За зимовий похід і бої”, “6 V 1920”). Хрест мав з’єднуватися зі стрічкою за допомогою кільця, через яке проходили схрещені булави жовтого металу. Однак на виготовлених відзнаках булави становлять окремий елемент і слугують проміжною ланкою між хрестом і стрічкою²⁰. Стрічка відзнаки, відповідно до опису, складалася з трьох жовтих і трьох блакитних смужок, проте на стрічках виготовлених відзнак було чотири жовті та три блакитні смужки²¹. Слід наголосити на тому, що описана вище нагорода була не ордену, а саме відзнакою, тобто мала статус вищий, ніж медаль, але нижчий, ніж орден. Та вже у 1921 р., коли армія УНР була інтернована на території Польщі, висловлювалися пропозиції іменувати відзнаку Залізного Хреста ордену. Річ у тім, що її таки вдалося виготовити та вручити військовикам, тоді як перспектива виготовлення ордену Визволення залишалася туманною²². В період інтер-

нування було підготовлено проект статуту ордену Залізного Хреста, але він не був затверджений²³. Лише 8 березня 1958 р. Голова Української Національної Ради І. Багряний затвердив статут ордену Залізного Хреста, того самого року в США здійснено другий випуск нагороди²⁴. Орден Залізного Хреста, випущений у 1958 р., мав покращений зовнішній вигляд, тож саме його і взяли за основу під час розробки ордену “Лицар України” у 1992 р. Як видно з малюнка, спочатку для ордену пропонувалася інша назва – “За хоробрість та службу”. Відмову від назви “Залізний Хрест” можна пояснити тим, що вона могла викликати небажані асоціації з нагородами нацистської Німеччини. У свою чергу медаль “За мужність та відвагу” створено на основі Хреста Заслуги УПА, зображення якого також вміщене у книзі Я. Семотюка²⁵. Хрест Заслуги було встановлено, наряду з іншими нагородами, наказом Головного Командування УПА від 27 січня 1944 р. ч. 3/44. Його могли одержати як військові, так і цивільні особи за особливу працю для Українських Збройних Сил. Нагорода мала три ступені: Золотий Хрест Заслуги, Срібний Хрест Заслуги, Бронзовий Хрест Заслуги. Довгий час нагородження в УПА відбувалися без вручення відповідних хрестів чи медалей. Лише у квітні 1950 р. відомий графік Н. Хасевич подав до Головного Командування УПА варіанти малюнків нагород, у тому числі Хреста Заслуги²⁶. В остаточному варіанті, затверженому Українською Головною Визвольною Радою 30 червня 1950 р., Хрест Заслуги мав характерну форму, що нагадувала обрис меча вістрям донизу. Можливо, саме завдяки оригінальному зовнішньому вигляду Хрест Заслуги було використано при розробці медалі “За мужність та відвагу”. Судячи з малюнка, спочатку медаль передбачалася в трьох ступенях. Однак в подальшому, очевидно, було прийнято рішення обмежитися одним ступенем – зображення вищих ступенів медалі перекреслене. За словами О. Руденка, у серпні 1992 р. описи та малюнки розроблених ним елементів символіки, в тому числі нагород, підписав Міністр оборони²⁷. Результатом проведеної роботи стали матеріали, надіслані 2 вересня 1992 р. Міністром оборони до Президії Верховної Ради як доповнення до пропозицій щодо заснування нагород за військові заслуги, поданих у травні 1992 р. Матеріали включали в себе проекти постанов Президії Вер-

ховної Ради та Верховної Ради щодо заснування нагород, статутів орденів та положення про медаль, а також “Опис пропонуваніх військових нагород України”²⁸.

Військове відомство виступило з ініціативою заснувати ще чотири ордени та одну медаль, а саме:

орден Богдана Хмельницького – найвищу військову нагороду для відзначення командирів ЗС України за високого досягнення в керуванні військами в мирний час та в бойовій обстановці (генеральський хрест);

орден гетьмана Івана Мазепи – вищу військову нагороду для відзначення офіцерів ЗС України за сумлінну службу в ім'я незалежної України в мирний час та в бойовій обстановці (офіцерський хрест);

орден гетьмана Петра Сагайдачного – вищу військово-морську нагороду для відзначення офіцерів Військово-Морських Сил ЗС України за сумлінну службу в ім'я незалежної України в мирний час та в бойовій обстановці (флотський офіцерський хрест);

орден “Лицар України” для нагородження військовиків ЗС України за здійснення подвигу при виконанні військового, службового і громадянського обов'язку, а також спеціального завдання командування, за сміливі, уміло проведені дії по ліквідації злочинних груп та наслідків катастроф, при нештатних ситуаціях з бойовою технікою та зброєю;

медаль “За особисту хоробрість” для нагородження військовиків ЗС України за особисту хоробрість та відвагу у військовій службі, проявлені при виконанні спеціального завдання командування, за сміливі, уміло проведені дії по ліквідації злочинних груп та наслідків катастроф, при нештатних ситуаціях з бойовою технікою та зброєю²⁹.

Як свідчить “Опис пропонуваніх військових нагород України”, зовнішній вигляд орденів та медалей зазнав деяких змін порівняно з наведеними вище малюнками. Зокрема, на знакові ордену Богдана Хмельницького з'явилися мечі, а на знакові ордену гетьмана Івана Мазепи – ще й промені. На всіх трьох орденах, названих на честь гетьманів, символ Збройних Сил було замінено на малий Державний герб (іл. 3). Натомість ідея носіння цих орденів на стрічках не дістала підтримки – згідно з “Описом...”, вони мали кріпитися до одягу за допомогою “штифта з різьбою і накруткою”³⁰. Мабуть, далася взнаки радянська традиція розміщення знаків “полководських” орденів (Суворова, Кутузова, Нахімова тощо) безпосередньо на одязі без використання стрічок.

Зміни, внесені до малюнка ордену “Лицар України”³¹, стосувалися центральної частини хреста – замість зірки з Тризубом на ній передбачалося розмістити малий Державний герб у вінку з дубового та калинового листя. В описі нагороди є пряме посилання на історичний досвід: “Аби продовжити спадковість українських державотворчих та бойових традицій, за основу в проектуванні ордену взято бойовий хрест Української Народної республіки “За зимовий похід”³². Стрічка ордену за “Описом...” мала бути “з жовтими та синіми смугами”, тож можна припустити, що вона повторювала стрічку ордену Залізного Хреста.

З надісланих Міноборони матеріалів випливає, що медаль

“За мужність та відвагу” вирішили в подальшому назвати “За особисту хоробрість”. У положенні про медаль та “Описі...” фігурують ще два варіанти назви: “Хрест мужніх” та “Бойовий хрест заслуги”³³. Зв'язок медалі з Хрестом Заслуги УПА “Опис...” делікатно оминає. Зазначено лише, що медаль “виконана з золотавого металу у вигляді стилізованого під меч хреста, що своїм лаконізмом підкреслює мужність та бойовий характер нагороди”³⁴. Як і на знакові ордену “Лицар України” центр хреста прикрашав малий Державний герб у вінку з дубового та калинового листя. Стрічка мала бути “синьо-жовтого кольору”.

Цікаві рішення було запропоновано для підкреслення “бойового” характеру ордену “Лицар України” та медалі “За особисту хоробрість”. Так, на реверсі за бажанням нагородженого міг бути вигравіюваний напис з назвою місцевості та датою бойової події, за участь у якій отримано орден чи медаль (наприклад: “Сараєво, серпень 1992 року”). У разі поранення під час події на стрічку та планку нагороди мала кріпитися металева калинова гілка як символ пролитої крові³⁵. Відтак стає зрозумілим, чому на малюнку медалі “За мужність та відвагу” було додатково зображено стрічки з гілками (іл. 2). Можна припустити, що й тут не обійшлося без впливу книги Я. Семотюка. Дослідник наводить зображення Хреста Українського Козацтва (з мечами), на стрічці якого могли розміщуватися лаврові гілки та зірки³⁶.

Отже, у разі схвалення пропозицій, поданих у травні та вересні 1992 р., для військовиків та особового складу правоохоронних органів було б створено цілу систему нагород у складі п'яти орденів та двох медалей. При цьому орден “Лицар України” та медаль “За особисту хоробрість” своїм зовнішнім виглядом засвідчували б тяглість історичних традицій, підкреслювали не випадковий характер української державності.

Однак зусилля військового відомства виявилися марними. 12 жовтня 1992 р. Президія Верховної Ради обговорила проект постанови “Про систему державних нагород України”, поданий Комісією Президії Верховної Ради у питаннях заснування державних нагород. Проект постанови передбачав заснування перших чотирьох орденів і двох медалей, в тому числі ордену “Лицар України” та медалі “За мужність” для нагородження військовиків. Пропозиції Міноборони щодо заснування інших військових нагород не розглядалися. Про це повідомлялося у листі завідувача відділу нагород Адміністрації Президента В. Куценко начальника управління кадрів Міноборони генерал-лейтенанту О. Ігнатенку від 15 жовтня 1992 р. (іл. 4). Оскільки члени Президії не дійшли єдиної думки, зазначалося в листі, було вирішено направити проект постанови в постійні комісії Верховної Ради для висловлення зауважень та пропозицій, після чого винести на розгляд парламенту. Результатом обговорення проекту постанови у постійних комісіях та на засіданнях Президії стала поява її доопрацьованого варіанта³⁷, який 4 травня 1993 р. нарешті розглянула Верховна Рада. На жаль, дебати перетворилися на вакханалію вражаючої некомпетентності та популізму значної частини народних обранців. Постанову вдалося прийняти у першо-

Вход № 4280 (228)
16. 10. 1992
Міністерство кадрів

АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

15. 10. 92 № 17-39

Начальнику управління кадрів
Міністерства оборони України
генерал-лейтенанту Ігнатенку О.С.

Повідомляємо, що Президія Верховної Ради України 12 жовтня 1992 року обговорила проект постанови Верховної Ради України "Про систему державних нагород України", поданий Комісією Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород. У проекті постанови передбачено заснування перших 4 орденів і 2 медалей, в тому числі для нагородження військовослужбовців – ордену "Лицар України" та медалі "За мужність". Щодо пропозицій Міністерства оборони України про заснування інших військових нагород, то вони не розглядались.

У зв'язку з тим, що члени Президії не прийшли до єдиної думки з обговореного питання, було вирішено направити запропонований Комісією проект постанови в постійні комісії Верховної Ради на розгляд, висловлення зауважень та пропозицій. І з урахуванням їх зауважень і пропозицій питання винести на розгляд Верховної Ради України.

Зав.відділом нагород

Луганско

В.Куценко

Д

Адамчук

2522200. Київ, вул. Банкова, 11, тел 291-51-24

40-7
Доложити має те же
на Баланс
11 Директор

му читанні, але зміни в керівництві парламенту, підготовка до дострокових виборів Президента і Верховної Ради не дали змоги приділити належну увагу питанню заснування державних нагород³⁸. В інтерв'ю, даному газеті "Вечірній Київ" у березні 1994 р., на той час вже колишній Міністр оборони К. Морозов з грізною зауважив: "Ми в Міністерстві оборони два роки тому розробили зразки військових нагород. Але комісія Гриньова у ВР не затвердила навіть солдатської медалі. Проте Указом Президента вже затверджено зразки діамантових – без лапок! – зірок для відзнаки генералів армії."³⁹

З-поміж нагород, запропонованих Міністерством оборони у вересні 1992 р., щаслива доля судилася лише ордену Богдана Хмельницького. Малюнок, розроблений О. Руденком, ліг в основу відзнаки Президента України "Орден Богдана Хмельницького" трьох ступенів, встановленої Указом Президента від 3 травня 1995 р. № 344. Законом України від 16 березня 2000 р. "Про державні нагороди України" цю президентську відзнаку було віднесено до орденів України. Відтак 30 січня 2004 р. Глава держави указом № 112 затвердив Статут ордена Богдана Хмельницького та його опис.

Таким чином, при створенні системи державних нагород України на початку 1990-х рр. великого значення набуло питання застосування історичного досвіду. Важливу роль у вирішенні цього питання відіграла книга Я. Семотюка "Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки", що заново відкрила широкому загалові історію українських нагород. Під час підготовки Міністерством оборони пропозицій щодо військових орденів та медалей було здійснено спробу скористатися нагородною спадщиною українського національно-визвольного руху ХХ ст. Однак несприятлива політична ситуація не дала змоги втілити відповідні проекти в життя. На наш погляд, досвід українських державних утворень 1917 – 1920 рр. та УПА має знайти гідне застосування при подальшому удосконаленні системи державних нагород України.

ПРИМІТКИ

- 1 Постанова Верховної Ради України про створення Комісії Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород України // Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – Т. 3. – С. 33 – 34.
- 2 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – Т.1. – С.7.
- 3 Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто, 1991. – 51 с.
- 4 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – Т.1. – С.7.
- 5 Див., наприклад: 3 історії українських відзнак // Гарт. – 1992. – 29 лютого; Нагороди нашої держави // Голос України. – 1993. – 20 січня.
- 6 Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф. 3697. – Оп. 19071. – Спр. 8. – Арк. 252 – 253. Комісія мала працювати з 12 травня по 15 липня 1992 р., узагальнені матеріали за результатами її роботи належало подати до 28 травня 1992 р.
- 7 Билан В. Начата работа по подготовке военной символики // Народная армия. – 1992. – 8 мая.
- 8 Так у тексті директиви. За іншими даними художник мав прізвище Коміренко. Див.: Бузало В. Яку символіку будуть мати Збройні Сили України? // Сурмач. – 1993. – № 1 – 4. – С. 22.
- 9 ГДА МО України. – Ф. 3697. – Оп. 19071. – Спр. 14. – Арк. 4 – 5.
- 10 Автор ордена Богдана // Правда України. – 1995. – 26 октября.
- 11 ГДА МО України. – Ф. 3697. – Оп. 19071. – Спр. 14. – Арк. 10 – 11.
- 12 Постанова Верховної Ради України "Про Державний герб України" // Голос України. – 1992. – 21 лютого.
- 13 Билан В. Каким будет символ Вооруженных Сил? // Народная армия. – 1992. – 3 июня.

- 14 Семотюк Я. Зазнач. праця. – С. 7 – 9, 10 – 26, 28 – 29.
- 15 Там само. – С. 6.
- 16 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3172 – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 69 – 70.
- 17 Невідомий проект ордена Залізного хреста св. Андрія // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 155 – 159.
- 18 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк.11.
- 19 Там само. – Арк.10.
- 20 Див. Семотюк Я. Зазнач. праця. – С.5; Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 годов. – Москва, 2002. – С.129.
- 21 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – Т.1. – С.130.
- 22 Там само. – С.132 – 133.
- 23 Там само. – С.155 – 157, 199 – 205.
- 24 Семотюк Я. Зазнач. праця. – С.6; Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – Т.1. – С.134.
- 25 Семотюк Я. Зазнач. праця. – С.32.
- 26 Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 35 – 36, 38; Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. Збірка повстанських світлин. – Львів, 2002. – С. 53 – 55, 63 – 65.
- 27 Бузало В. Зазнач. праця. – С. 23.
- 28 ГДА МО України. – Ф. 3697. – Оп. 34747. – Спр. 3. – Арк. 116 – 130.
- 29 Там само. – Арк. 121. Проекти статутів орденів передбачали можливість нагородження також військовиків інших військових формувань, а проект положення про медаль – ще й працівників органів внутрішніх справ, цивільних осіб, громадян інших держав та осіб без громадянства.
- 30 Там само. – Арк. 125.
- 31 У статуті ордена міститься ще один варіант назви: "Життя за Україну".
- 32 ГДА МО України. – Ф. 3697. – Оп. 34747. – Спр. 3. – Арк. 124.
- 33 Там само. – Арк. 124, 130.
- 34 Там само – Арк. 124.
- 35 Там само.
- 36 Семотюк Я. Зазнач. праця. – С.16.
- 37 Проект постанови Верховної Ради України про державні нагороди України, внесені Президією Верховної Ради України // Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – Т. 3. – С. 80 – 82.
- 38 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – Т. 3. – С. 12 – 20.
- 39 Діаманти для генералів є. Хоч бойових заслуг не помічено // Вечірній Київ. – 1994. – 18 березня.

Людмила НЕЦЬКА

Архівна пам'ять. До сторіччя початку Першої світової війни.

У одному з енциклопедичних довідників поняття "війна" тлумачиться так: "українське суспільне явище, що є продовженням політичної боротьби держав, націй, груп населення із застосуванням збройного насильства"¹.

Історія існування людства – це нескінчений ланцюг воєнних конфліктів. Етнічні, релігійні, класові, міждержавні протиріччя навіть з розвитком цивілізації не виключили війну як засіб їх вирішення.

Минуле двадцяте сторіччя було знакове двома найкращими світовими війнами. І якщо події Другої світової війни, а на теренах СРСР – Великої Вітчизняної війни, ближчі та зрозуміліші нашому сучаснику, то про Першу світову війну, розв'язану у 1914 році, відомо набагато менше.

У 2014 році, безперечно, світова громадськість згадає драматичні події сторічної давнини, що вилилися у криваву драму для усього людства, під час якої загинуло 10 млн. чоловік та поранено близько 20 млн.²

Для українців, що не мали своєї держави, перебуваючи в складі двох імперій: Австро-Угорщини і Росії та змушених воювати на боці обох ворогуючих сторін і вбивати один одного, війна завдала неймовірних страждань та горя.

Проблеми історії Першої світової війни та впливу цієї події на подальший розвиток Європи і світу знаходить своє відбиття в усе більшій кількості національних та зарубіжних досліджень³.

Зазвичай дослідження потребують від науковця звернення до архівів, де зберігаються документи визначеної тематики.

У цьому зв'язку Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МОУ) може зацікавити дослідників, оскільки зберігає деякий обсяг архівних документів періоду Першої світової війни, і зокрема ті, що стосуються життєдіяльності різноманітних військових організацій у складі Південно-Західного, Західного, Північно-Західного фронтів. Йдеться про фонди батальйонів: етапних, запасних, саперних, робочих; госпіталів: польових, запасних, рухомих; пунктів: тилових, евакуаційних, етапно-харчувальних пунктів худоби, рот: етапних, інженерних, піших дружин, польових рухомих військових хлібопекарень, тилових етапів, деяких управлінь комендантів тилових етапів.

Документальні матеріали зазначених військових організацій мало досліджені, тому що у свій час перебували на зберіганні у державному архіві Київської області і вважалися непрофільними для цього архіву, а згодом у 2004 році передані до ГДА МОУ. Була розпочата копійка робота по ремонту та реставрації справ з документами, що

перебували у незадовільному фізичному стані, й одиниці зберігання, як кажуть, отримували нове життя. Силами працівників архіву здійснювалося описування, створення довідкового апарату до документів, що у подальшому допоможе всім, хто цікавиться вітчизняним минулим, віднайти невідомі факти й повернути до підручників історії та популярних видань незаслужено забуті імена тих, хто був причетний до подій сторічної давнини.

Зауважимо, що документальні джерела створенні як рукописним, так і друкарським способом. Прочитання рукописних документів вимагає від дослідника деяких зусиль, адже такі документи постали в особливий період, а тому дотримання правил каліграфії до уваги, зазвичай, не бралось.

Відомо, що військово-архівні фонди зазнали в період Першої світової війни та революційних подій значних втрат. Під Києвом загинуло три вагони з документами Південно-Західного фронту, а решта була вивезена з Феодосії до Румунії⁴.

ГДА МОУ не здійснював досліджень щодо зберігання в інших архівах України та зарубіжжя документів періоду Першої світової війни, у тому числі й фондів, які надійшли на зберігання до його архівосховищ. Така робота ще попереду. Не виключено, що документація тієї самої військової організації може перебувати на зберіганні й у інших архівах.

Хронологічні рамки документальних джерел у фондах охоплюють період 1914 – 1918 років і містять відомості про повсякденну життєдіяльність різних військових структур, їх особовий склад, включаючи іменні списки, де є прізвища вищих та нижчих воєначальників, класних чиновників, а також звичайних рядових бійців. Трапляються документи про обвинувачення окремих осіб в ухилянні од військової служби, в агітації проти війни, невиконанні наказів командирів, про різні правопорушення, в тому числі крадіжки казенного майна тощо. Окремі справи містять листування про військовополонених, про роботу сестер милосердя у госпіталях, матеріали про особовий склад, що представлений до нагородження, накази, циркуляри, а також послужні списки. Послужні списки передусім знадобляться тим, хто вивчає генеалогію, оскільки містять біографічні відомості про особу.

Серед фондів із документами періоду Першої світової війни найбільший блок становлять госпіталі (перелік фондів у таблиці нижче).

Фонди госпіталів зберігають справи із документами, які відображають діяльність лікувальної установи і представлені деякими оригіналами та копіями управ-

лінських документів (наказами, циркулярами, настановами), а також справи, що містять документи звітного характеру (з питань лікування, про кількість поранених, хворих, про склад медичного персоналу, списки офіцерських, класних, нижчих чинів, сестер милосердя, послужні списки на деяких лікарів).

Віддалена від нас епоха промовляє через документи, а її подих ніби відчуваєш, читаючи аркуші, написані особами, які перебували в епіцентрі подій. Процитуємо для прикладу лише декілька документів, що датуються 1915 – 1916 роками.

25/11 1915
 Федор Церков
 19
 По военным обетодружеским
 Исполнительный Армии. Управление
 начальника санитарной части по заводу
 по адресу Николаевскому Савицу
 164 3948 Это военный санитарный пост
 1915. санитарный миром. 7 февраля 69
 миром кандидат на классную
 должность есть сыновья миром сестра ми.
 Сердце дружинным миром точка В
 ивилье самоземелье больше мовит
 ая. № 1646
 Киев. Начальнику санитарной ты-
 лово эвакуационного пункта
 18 по ул. № 1645
 Павилье Савицу

Текст телеграми головного лікаря 108 польового рухомого госпіталю Південно-Західного фронту, направленої на адресу управління санітарної частини Південно-Західного фронту

“Біла Церква

8 травня (25 квітня) 1915 З військових обставин

Діюча армія.

Управління начальника санітарної частини Південно-Західного фронту.

Полковнику Савичу

9264/3948

[До] Сто восьмого госпіталю прибуло 196 нижніх чинів [із] висипним тифом, 7 [з] бешиховим, 69 [з] черевним тифом, кандидат на класну посаду [-] після висипного тифу, сестра милосердя [з] черевним тифом. В зайнятих приміщеннях більше місць немає. №1646

Київ. Начальнику одинадцятого тилового евакуаційного пункту.

1264/3948 Теж 1645

Головний лікар ”⁵.

Текст копії телеграми зі штабу округу, в якій викладається царське повеління.

“ Копія.

15 вересня (2 вересня) 1915

Телеграма оголошується для виконання та керівництва.

Київ, Бобринська, Козятин, Бердичів, Печанлівка, Шепетівка, Рівне, Вінниця, Могилів, Новоселиці, Проскурів двом Ж-2, Волочиськ, Новоградволинськ, Мозир Под[ільської] [залізниця], Ж-2 копія, Одеса Ж-1 і Жмеринка Ж-2.

Головнокомандувач вказав, що до Штабу Його Величності надходять скарги на спричинені військами образи, навіть пограбування і підпали, не викликані військовим станом, [у] той же час не зменшується і навіть збільшується число нижчих чинів, які перебувають [у] тилу, частина з яких самовільно відлучилися, частина звільнені за різних обставин. Його Величність звелів не зупинятися ні перед жодними заходами для відновлення суворої дисципліни [у] військах, застосовуючи найбільш суворо по відношенню до тих, хто відлучився з частин, а особливо до мародерів і грабіжників зазначена ціль повинна бути досягнута хоч би там що не було на залізницях і [у] тилових корпусах. Задля виконання такого повеління Голов[ний] начальник забезпечення наказав встановити на вузлових ст. Сарни, Здолбунів, Проскурів, Жмеринка, Козятин, Київ поголівний огляд всіх нижчих чинів, які слідує з армії до тилу, для цього зобов'язати офіцерів наглядати за порядком руху ешелонів і команд, призначивши їх у розпорядження на кожну [станцію], комендантам і начальникам жандармської поліції надавати повне сприяння. Усі нижчі чини, що не мають цілком зрозумілі і безперечні документи на законне перебування [у] тилу, затримувати і передавати етапним комендантам для встановлення винних і повернення [до] армій сформованими командами. Наказано усім без винятку офіцерам, які здійснюють рух залізницею, брати саму дієву участь у встановленні суворої дисципліни серед нижчих чинів, що становить прямий наш обов'язок служби й стане чесним виконанням повеління Государя – Імператора...”⁶

Витяг з наказу по 246 польовому запасному госпіталю стосовно лікаря Миколи Івановича Тикиджи:

“ ...28 (15) грудня 1916 року

Лікар Микола Іванович Тикиджи за час відрядження до ввіреного мені госпіталю своїм уважним ставленням до виконання покладених на нього обов'язків, у вищій мірі сердечним відношенням до хворих і поранених воїнів і, взагалі, службою не за страх, а за совість – заслужив до себе загальну прихильність чинів госпіталю, за що від імені служби висловлюю йому мою щирі вдячність.

Дійсний підписав: Головний лікар, надворний радник Горячковський...”⁷

Зберігаючи документи періоду Першої світової війни, ГДА МОУ сподівається, що інтерес до їх вивчення та дослідження ще попереду. “Минуле” на архівних полицях чекає на своїх пошуковців.

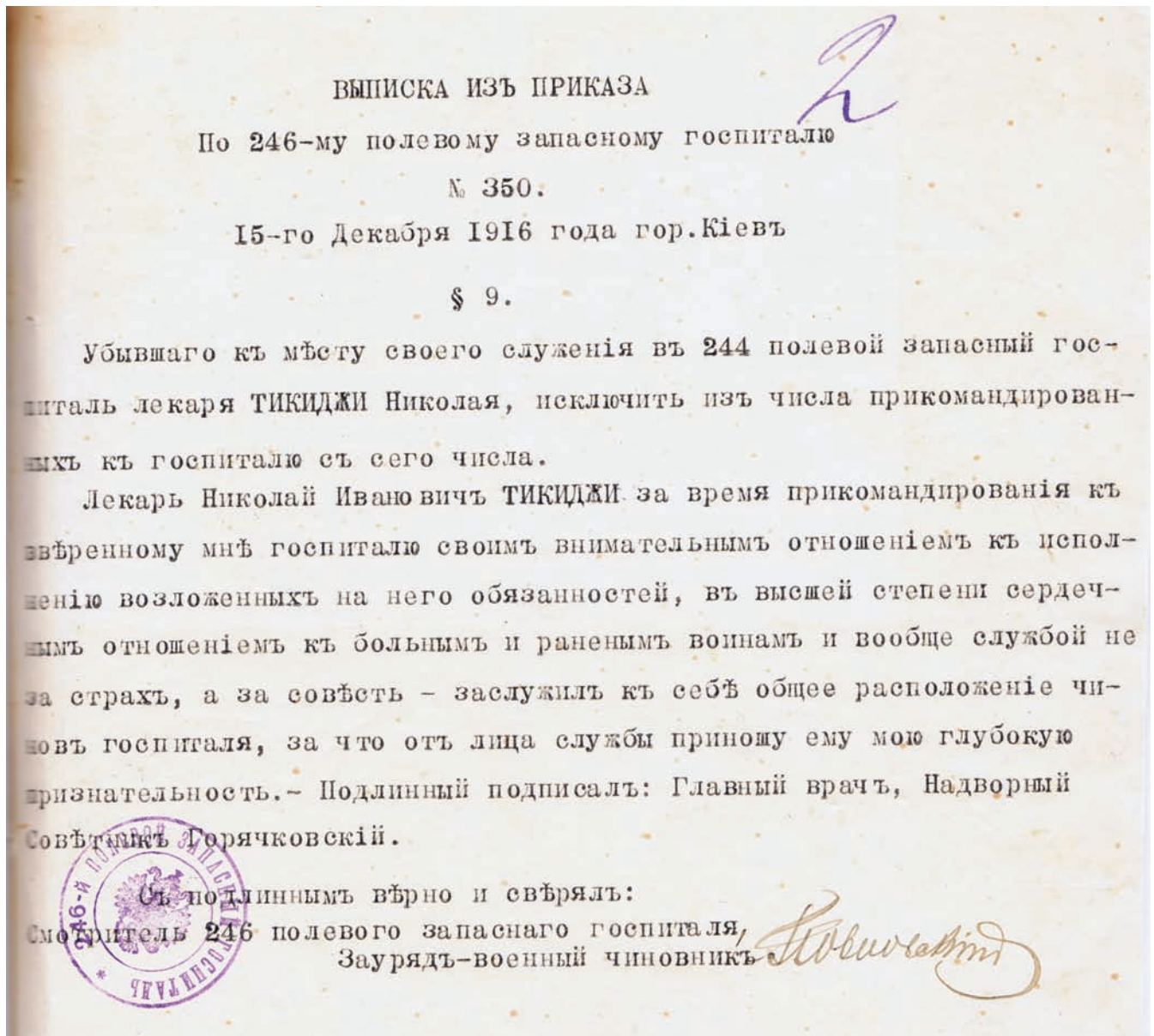
18-1915.

Копія

Милостию объявляется для исполнения и руководства

Кіевъ Губернскія Каратинъ Гербинскія Палимовка Шепетов-
ка Ровно Вишнякъ Могилевъ Новосаликъ Проскурвъ-Дольскій Ж-
Володимиръ Новоградволинскій Могилъ Под. ж. д. М-2 копія
Вресса М-1 и Ммеренка М-2

Главкомаандующій указалъ что въ Штабъ Его Величества до-
ходятъ жалобы на шипшии войсками обиди даже грабежи и
разсои на вызванна военной обстановкой тогда время не
уменьшается и даже увеличивается число китских чиновъ пре-
вращающихъ тѣмъ частю самовольно отлучившихся частю улав-
ливаемъ подъ разными предлогами. Его Величество повелѣлъ
останавливаться на передъ какими мѣрами для возстано-
вленія строгой дисциплины войскахъ принимаая наибольше строг-
е по отношенію къ отлучившимся отъ частей, а особенно марш-
рала и грядущимъ указаннымъ цѣль должна быть дости-
гнута во тѣмъ то ии стали на мѣстныхъ дорогахъ и тѣло-
выхъ кортусахъ. Во исполненіе таково повелѣнія Главн. Начальн-
ка объявилъ приказалъ установить на узловыхъ ст. Сарни, Здов-
ново, Проскурговъ, Ммеренка, Каратинъ и Кіевъ поголовный осмо-
ръ всѣхъ китскихъ чиновъ слѣдующихъ изъ арміи въ тѣмъ что
имѣютъ въ обязанности офицерами надзирать за поведѣніемъ
иженія эшалонна и командъ казачивъ ихъ распоряженіе по
ной командантами и начальниками жандармской полиціи ока-
зывать полное содѣйствіе. Всѣхъ китскихъ чиновъ не имѣющихъ со-
вершенно ясныхъ и безпримѣныхъ документовъ на законное передви-
женіе тѣмъ задерживать и передивать этанними командантами
и установленіи виновныхъ и возвращеніи арміями строгими
обязанными командирами. Приказано вѣсть безъ исключенія огра-
нчить совершающихся передви по желѣзнымъ дорогамъ
имѣютъ самое деятельное участіе въ водвореніи строгой
дисциплины среди китскихъ чиновъ, что составляетъ
важною нѣмъ долю службы и является желаннымъ выно-
ситель повелѣній Государя Императора. Приказываю
исполненіе сего принимать точному и неуклонному исполне-
нію дать указанія вѣстимъ М-2, оказывать полное содѣй-

Перелік фондів шпиталів, які зберігають документи періоду Першої світової війни

Київський військовий (клінічний) госпіталь (1914 –1918)

Полтавський 157 зведений евакуаційний госпіталь (1915 – 1918)

Резервний військовий госпіталь другого класу № 1(1918)

1 Володимир-Волинський госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915)

1 Георгіївський госпіталь Червоного хреста (1916)

2 Шполянський зведений госпіталь Київської губернії (1916)

3 Евакуаційний госпіталь обласного комітету Південно-Західного краю при 4-й Київській гімназії КВО (1914 – 1915)
4 Епідемічний госпіталь санітарної частини XII Армії (1917)
14 Польовий запасний госпіталь в м.Варшаві. (1915 – 1916)
19 Земський госпіталь Київського губернського коменданта Всеросійської Земської спілки (1915)
19 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1916)
20 Польовий рухомий госпіталь Київського окружного військово-санітарного управління (1904 – 1905)
22 Польовий госпіталь 4-ї піхотної дивізії (1914)
67 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1916)
72 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1917)
78 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1916)
103 Польовий запасний госпіталь Південно -Західного фронту (1915 – 1918)
104 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)
108 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1916)
112 Польовий запасний госпіталь (808 Вільний польовий госпіталь) (1915 –1916)
113 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914, 1916 –1917)
116 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914)
118 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915)
119 Польовий запасний госпіталь м.Київ (1914 – 1918)
125 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1916 – 1918)
129 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1917)
130 Зведений евакуаційний госпіталь. м.Херсон (1914 – 1918)
132 Запасний польовий госпіталь Південно-Західного фронту (1914)
143 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1916)
146 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1917)

151	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1917)
156/157	Зведений польовий госпіталь (1914 – 1915)
162	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1916)
170	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1918)
178	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1917)
179	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915, 1917)
183	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915)
237	Польовий запасний госпіталь (1914 – 1918)
243	Польовий запасний госпіталь (1915 – 1916)
244	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915, 1917)
250	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1917)
262	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915)
267	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915)
268	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1917)
270	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1917)
272	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1917 – 1918)
275	Запасний польовий госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1918)
276	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1915)
280	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915)
285	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)
301	Запасний польовий госпіталь Південно-Західного фронту (1917)
304	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)
306	Польовий рухомий госпіталь (1916)
307	Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)

313 Польовий рухомий госпіталь Північно-Західного фронту (1914 – 1917)
357 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1917)
362 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)
381 Польовий рухомий госпіталь Західного фронту (1914, 1916 – 1917)
387 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1916)
390 Польовий запасний госпіталь Північно-Західного фронту (1914 – 1918)
405 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1916)
415 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1915, 1917 – 1918)
422 Польовий рухомий госпіталь (1917 – 1918)
440 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1914 – 1918)
455 Польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1917 – 1918)
459 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1915 – 1918)
469 Польовий рухомий госпіталь (1918)
494 Польовий рухомий госпіталь Південно-Західного фронту (1916)
717 Зведений польовий запасний госпіталь (1917)
718 Зведений польовий запасний госпіталь (1917)
719 Зведений польовий госпіталь (1917)
721 Зведений польовий запасний госпіталь Південно-Західного фронту (1918)
807 Польовий зведений госпіталь Південно-Західного фронту (1916)
820 Польовий зведений госпіталь (1917)

ПРИМІТКИ

- 1 Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник. – К., 2004. – С.107.
- 2 Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – С.181.
- 3 Лозинська І.Г. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспективи досліджень // Держава та армія. – 2008. – № 634. – С.139.
- 4 Климова К.І. Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С.262.
- 5 Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – Ф. 4827. – Оп.33144. – Спр.3. – Арк.19.
- 6 Там само. – Арк.78.
- 7 Там само. – Ф. 4829. – Оп.33146. – Спр.3. – Арк.2.

Як майбутній український генерал В. Сальський ледь не став колчаківським офіцером*

Російська Миколаївська військова академія під час громадянської війни здійснила масштабну мандрівку з Петрограда до Владивостока, а після війни повернулася до Москви, побувавши у лавах як Червоної армії, так і антибільшовицьких сил Сходу Росії. Цікаво, що з одиссеєю академії ледь не виявилася пов'язаною доля видатного українського військового діяча Володимира Петровича Сальського (04.07.1885 – 05.10.1940). Документ, який свідчить про це, було виявлено нами у фонді Миколаївської військової академії в Російському державному військово-історичному архіві й пропонується нині увазі читачів. Незадовго перед більшовицьким переворотом тоді ще Генштабу підполковник В. П. Сальський звернувся до начальника академії Генштабу полковника А. І. Андогського з проханням влаштувати його в академію курсовим штаб-офіцером чи викладачем. У документі йшлося про високу оцінку, яку свого часу отримала академічна робота Сальського з боку самого Андогського і професора академії М. Л. Юнаківа (майбутнього видатного українського військового діяча). Відзначимо, що наявні в літературі відомості про закінчення Сальським академії першим у своєму випуску (1912 р.) із занесенням імені на мармурову дошку академії й нагородженням малою срібною медаллю¹, не відповідають дійсності, насправді Сальський був лише 34-м².

Звернення В. Сальського, очевидно, не мало успіху, внаслідок чого він пішов шляхом українізації, ставши одним з найпопулярніших прихильників української національної ідеї серед колишніх офіцерів-генштабістів російської армії. Уже в листопаді 1917 р. Сальський значився начальником штабу 1-ї Сердюцької дивізії військ Української Центральної Ради, а наприкінці 1917 р. був начальником штабу командувача антибільшовицькими силами на Лівобережній Україні. Пік його кар'єри припав на період української Директорії. Восени 1919 р. Сальський став командувачем Діючої армії УНР, а потім і військовим міністром. Він входив також до складу Вищої військової ради УНР.

Збереглася низка свідчень про неоднозначність поведінки Сальського в 1918 – 1920 рр. Як відзначав український генерал-генштабіст Г. Є. Янушевський, Сальський у революційних умовах досить зручно маневрував, а за своїми поглядами був одним з найбільш ліберальних представників української військової еліти³. Однією з причин такого успішного маневрування, на думку Янушевського, була схильність Сальського до інтриг⁴. За іншими оцінками, він був прихильником есерів і користувався цілковитою довірою С. В. Петлюри⁵. Генерал М. І. Удовиченко писав генералу М. В. Омеляновичу-Павленку 12 жовтня 1924 р. про те, що Сальський виявився революційним кар'єристом⁶. На думку однокашника В. Сальського по академії генерала М. О. Капустянського, той був здібним офіцером Генерального штабу, ініціативним та ерудованим, але не завжди стриманим⁷.

Генерал В. Сальський

Хоч би як оцінювалися подальші дії В. П. Сальського, його спроба працевлаштуватися в академію напередодні громадянської війни, в разі успіху, ймовірно призвела б до того, що він міг стати не українським, а колчаківським генералом – хоча, швидше за все, його кар'єра не була б такою вражаючою, як склалася насправді. Ця обставина зайвий раз демонструє чималу роль фактора випадковості в тому, по який бій фронту опинилися офіцери-генштабісти в громадянській війні – навіть якщо в ході війни вони виявили себе переконаними прихильниками тієї чи іншої ідеології.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 385.
- 2 Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 544. – Оп. 1. – Д. 1432. – Л. 5.
- 3 Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р-7440. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 1. – Л. 47об., 50.
- 4 Там же. – Л. 207об.
- 5 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 455.
- 6 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 67зв.
- 7 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (коп'ювання військово-історичного огляду). – Кн. 1. – Ч. I, II. – Мюнхен, 1946. – С. 48.

* Публикация подготовлена при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ) в рамках проекта № 11-31-00350а2 «Военная элита в годы Гражданской войны 1917-1922 гг.»

Старший адъютант
 общего отделения отдела
 генерал-квартирмейстера
 штаба XII-й армии
 5 октября 1917 г.
 № 17

Милостивый государь, Александр Иванович.

Испытывая горячее желание посвятить себя военно-научной деятельности, я обращаюсь к Вам с усиленной просьбой назначить меня курсовым штаб-офицером или и.д. преподавателем во вверенной Вам академии.

В моей смелости обратиться к Вам с такой просьбой поддерживают меня глубокая и искренняя склонность к военно-научной работе, сознание наличия в себе необходимых для этого сил и имеющийся боевой опыт.

В подтверждение своих слов я могу сослаться на единственную пока, к сожалению, свою военно-научную работу – вторую академическую тему: “Значение местности в современном бою”, которая напечатана в изданном академией сборнике лучших работ офицеров, окончивших академию в 1912 году. Вами и генералом, тогда полковником, Юнаковым была сделана чрезвычайно лестная оценка этой работы на ее устном докладе, выразившаяся высшей отметкой, причем были высказаны пожелания продолжения и успеха в военно-научной деятельности; затем эта работа по постановлению конференции академии была напечатана в академическом сборнике 1912 г.

Академию я окончил в 1912 году и боевой опыт приобрел, находясь в войсковых штабах с самого начала войны. В течение этого времени я занимал следующие должности:

1) 2 года был старшим адъютантом штаба 70-ой пехотной дивизии, причем около 4-х месяцев (июнь-октябрь 1915 года) временно исполнял должность начальника штаба той же дивизии; в течение времени с июня по октябрь 1915 года 70-я пехотная дивизия в составе 14 арм[ейского] корпуса 3-ей армии отходила под настойчивым натиском превосходных вражеских сил в направлении Сенява – Замостье – Холм – Брест-Литовск – Кобрин – Двинск, все время ведя упорные бои и успешно выполняя ставившиеся ей задачи в тяжелой обстановке недостатка артиллерийских средств, оружия и некомплекта людей.

2) Затем я был назначен на штаб-офицерскую должность в штаб 12-ой армии, где нахожусь и в настоящее время. Здесь сначала я был помощником старшего адъютанта оперативного отделения, и принимал участие в подготовке и руководстве операциями армии в июле 1916 года и в декабре и январе 1916 и 1917 годов. Затем был три месяца старшим адъютантом военно-цензурного отделения и с первых чисел августа занимаю должность старшего адъютанта общего отделения (начальника службы связи штаба армии), в каковой должности пришлось организовать связь при отходе армии из Риги и в последующий период.

Я считаю необходимым все эти данные привести в настоящем письме как материал для суждения о возможности исполнить мою просьбу.

Прошу извинить за беспокойство и не отказать в распоряжении уведомить меня о последующем.

Уважающий Вас

Покорный слуга В. Сальский

Резолюція Андогського: „В конференцію”.

Резолюція правителя справ Генштабу
 підполковника І. І. Смелова: „Учебн[о]-
 стр[оевая часть]. 13/Х.

Доклад. П[одполковник] С[мелов]”.

Резолюція невстановленого авторства:

„Дополнить сведения”.

Российский государственный военно-
 исторический архив. – Ф. 544. – Оп. 1. – Д.
 1580. – Л. 4 – 5. Подлинник. Машинопись.

Вступне слово, публікація документа і примітки

Андрія ГАНІНА

Переговори Начальної команди Галицької армії з радянським керівництвом (початок липня 1919 р.)

Наприкінці травня 1919 р. Західна область Української Народної Республіки опинилася перед загрозою цілковитої польської окупації. В ході успішного наступу польські війська зайняли переважну частину галицьких земель. Однак Галицькій армії, затиснутій у невеличкому трикутнику землі між річками Дністер та Збруч, все ж вдалося перейти у контрнаступ („Чортківська офензива”). На цей час керівництво ЗО УНР вже фактично вийшло з підпорядкування урядові УНР. На початку червня 1919 р. президент Української Національної Ради Є. Петрушевич перебрав на себе повноваження диктатора, без згоди чи відома Директорії УНР на чолі з С. Петлюрою. Навіть галицькі війська, які вважалися складовою частиною загальноукраїнської армії, вже не підлягали командуванню армії УНР. Галицький командувач, генерал О. Греков, відмовився визнати укладене командуванням армії УНР перемир'я з поляками¹.

Але вже наприкінці червня 1919 р. нестача боєприпасів та амуніції призвела до того, що галицькі війська почали відступати на схід. Галицька армія знову опинилася на межі поразки. Не кращим у цей час було й становище наддніпрянської армії УНР, виснаженої у боях проти радянських військ на Поділлі.

4 липня Начальна команда Галицької армії звернулася до Головного отамана військ УНР С. Петлюри з повідомленням про те, що „під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опору й охорони на широких ланах Великої України”. У зв'язку з цим НКГА просила виділити Галицькій армії район для відпочинку та реорганізації. Як згадував помічник начальника 1-ї управи штабу Дієвої армії УНР полковник М. Капустянський, після короткої наради у штабі армії УНР за участю С. Петлюри було вирішено: „Вітати перехід Галицької армії за Збруч та всіма засобами скрасити й по-

легшити для неї цей важкий історичний крок”².

Однак у ці дні галицьке командування розпочало переговори ще й з більшовиками. Метою їх було домовитися про умови отримання від червоних зброї та боєприпасів, яких так гостро потребувала Галицька армія. На початку липня 1919 р. делегація галицького командування (Г. Давид, С. Магаляс, Заремба) зустрілася у Бердичеві з народним комісаром військових справ УСРР Н. Подвойським, членом Реввійськради 12-ї радянської армії С. Араловим та іншими представниками радянського керівництва.

На цей час більшовики були поінформовані про суперечності між урядами УНР і ЗО УНР. Так, у повідомленні інформаційно-розвідувального відділення політичного відділу штабу радянського Українського фронту йшлося: „Поміж Петлюрою і галицькою владою цілковитий розкол”³. Деякі радянські чинники розраховували навіть „радянлізувати” Галичину і перетворити цей край на форпост поширення „соціальної революції” у Східній Європі⁴.

Але переговори галицького командування з червоними виявилися нетривалими. Радянська сторона відразу ж висунула умови політичного характеру і перемовини фактично зайшли в глухий кут. Пославшись на те, що вони не мають повноважень для вирішення політичних питань, представники НКГА повернулися до Галичини. А вже в середині липня 1919 р. Галицька армія перейшла через Збруч до Наддніпрянської України, де прийняла команду С. Петлюри і приєдналася до боротьби армії УНР проти більшовиків.

У Російському державному військовому архіві (далі – РГВА) збереглися матеріали, що кидають світло на перебіг бердичівських переговорів. Ці документи, які тривалий час залишалися невідомими для дослідників, нині пропонуються увазі читачів.

№ 1

Звернення представника 1-го Галицького корпусу Г. Давида до Таращанського радянського українського полку з проханням припинити будь-які бойові дії проти галицьких військ

19 червня 1919 р.

Сообщаю вам, что мы – украинский народ восточной Галиции, совокупив все свои силы на защиту своей свободы против буржуазной Польши, разбили поляков у Чорткова, Теробовли, Тернополя, Бережан, Збаража и Галича.

Позавчера и вчера, т. е. 17 и 18 июня н. ст. обстрелял какой-то бронированный поезд Збараж и расположенные в нем части I Галицийского корпуса.

Сегодня только узнали мы, что поезд этот принадлежит украинским советским войскам.

Предполагаю, что это только по ошибке могло случиться, так как мы, „Западная Украинская Народная Республика”, до этих пор не имели никаких столкновений с украинскими советскими войсками и ни в каком случае не хотим с вами начинать войны, потому что мы только свою родину защищаем от польской буржуазии, направил меня „I Галицийский корпус” к Вам как делегата. Не имея возможности доехать в Ваш штаб, прошу принять во внимание все выше изложенное и если не можете нам помочь, добыть нашему рабочему и крестьянину полную свободу, так по крайней мере не мешайте нам покончить с буржуазией.

С глубочайшим почтением,

/ Давид /

делегат РГВА. – Ф. 25860. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 33 – 33об.

№ 2

Стенограма переговорів народного комісара військових справ УСРР Н. Подвойського, члена Реввійськради 12-ї радянської армії С. Аралова та представників радянського керівництва з делегатами Галицької армії Г. Давидом, С. Магальясом і Зарембою

Початок липня 1919 р.

ПОДВОЙСКИЙ: Раньше всего, товарищи, будьте добры указать Ваши полномочия, уполномочены ли вы только военными властями, или и политическими?

ДАВИД: Полномочия мы имеем только от военного командования в целях обмена на разное военное снаряжение нефти, бензина и др. продуктов. Во главе командования до самого нашего отъезда стоял полковник Греков, теперь не знаем кто, т.к. когда мы уезжали, были накануне переворота командования.

ПОДВОЙСКИЙ: Почему командование не получило полномочия от правительства на переговоры с нами?

ДАВИД: Это не наше дело, мы только старшины, мы должны исполнять то, что нам приказано, а приказано нам только это.

ПОДВОЙСКИЙ: Скажите, пожалуйста, формальную базу, на которую опирается командование.

МАГАЛЯС: Вы будете, господин министр, смеяться над нами, когда Вы узнаете от нас больше, чем Вам могут дать Ваши разведчики. Мы можем отвечать только лишь в пределах той полновласти, которую нам предоставило военное командование. Мы и так много сказали такого, что даже как частные лица, не должны были сказать. Мы просим помощи материальной – амуниции, патронов, снарядов, винтовок, пулеметов, орудий и по возможности и технических материалов. Мы приходим к Вам, как имеющие общие интересы, т.к. и Вы, и мы сражаемся против поляков и в Ваших интересах помочь нам, т.к. если мы будем разбиты, вся сила польская обрушится на вас и вам придется (если вас совсем не отпрут) потратить вдвое больше снарядов и материалов, чем мы просим. Петлюра не может дать ни одного патрона, потому что он не признает нашего диктатора и не признает нас. В отношении же гарантии, то Вы сами понимаете, что мы против вас воевать не будем. Мы стоим на тех же принципах, как и вы, и разнимся только тактикой – вы стоите за диктатуру пролетариата, у нас же написано: „Да здравствует трудовое селянство”. Мы не знаем, не будет ли завтра поздно. Если вы не дадите просимое, то вся армия, которая стоит сейчас против немцев и нас (т.к. мы без единого патрона, должны будем отступить), обрушится на вас.

ПОДВОЙСКИЙ: Мы рассуждаем, как товарищи, как материалисты, как реальные политики: что мы приобретаем, вступая с вами в какой угодно союз? Для нас самым интересным является то, чтобы у нас была одна интернациональная сила. И вот мы должны знать, за крестьянами и за рабочими крестьянской власти вы и ваша армия, согласны ли присоединиться к интернациональной армии, желаете быть по общим врагам и по общему фронту? На революцию я смогу поделиться последним и дам сколько есть патронов. Мы не сомневаемся, что вслед за патронами вам придется дать силу людскую и или славно умереть, или же вместе отступить.

ДАВИД: Оно так и придется, кажется.

ПОДВОЙСКИЙ: Наша задача заключается в том, чтобы не дать возможности Петлюре воспользоваться тем урожаем, который для нас необходим. Чтобы уничтожить силы Петлюры, которые страшны для нас не как сила реальная, а опасность заключается в том, что это есть недисциплинированная масса, которая начинает восстание и вносит дезорганизацию. Мы освобождаемся также от румынской опасности, действуя не только как громила, но и в качестве бродила. Этого мы достигнем единства с Чехией, Венгрией и Словакией, и тогда мы можем бросить свои войска на деникинский фронт. Петлюровские офицеры это понимают, понимают опасность их положения, даже больше того, они говорят, что мы бы пошли к большевикам, если бы нас не притесняли и не расстреливали. Я по этому поводу написал вчера воззвание к петлюровским офицерам.

ДАВИД: Я думаю, что оно свою цель достигнет.

ПОДВОЙСКИЙ: Я тоже думаю, что это воззвание подействует и к нам начнется большой поток этих офицеров. Конечно, их на этом фронте оставлять нельзя. У нас и теперь есть много офицеров Деникинской армии, которые прямо и честно говорят: вы нам не верьте и мы посылаем их на другие фронты, посылаем вглубь России. Чем дисциплинированнее наши части, тем больше приток к нам солдат противника, и вот такая платформа может дать выигрыш революции.

ДАВИД: У меня есть полномочия, но в определенных рамках. Я бы не мог согласиться на все то, что Вы говорите. Фронт против поляков, я понимаю, будет у нас в полном контакте, против румын также. Теперь вопрос относительно Петлюры. Я категорически заявляю, что против Петлюры мы не можем идти.

ПОДВОЙСКИЙ: Да против Петлюры вас и не пошлют. Нам необходимо только, чтобы ваш диктатор Петрушевич заявил, что он против Петлюры. Если бы Петлюра попытался отходить, то вы не должны открывать ему объятия, а должны выставить пулемет; штабы Петлюры, если у Вас таковые есть, вы должны их немедленно выбросить; если бы Петлюра старался завязать отношения с поляками, точно также вы должны во что бы то ни стало этому воспрепятствовать.

ДАВИД: Следовательно, всю работу Вы поручаете нам, но чтобы она не шла вразрез с вашими принципами, вклю-

чая и Петлюру. И вы не будете вмешиваться в нашу политическую работу. А какую материальную помощь мы могли бы ожидать от вас?

ПОДВОЙСКИЙ: Снаряды артиллерийские мы будем вам давать столько, сколько потребуется. Что же касается орудий, то мы будем вам давать их по мере возможности, сколько сможем, столько дадим. Относительно 48-ми лин. гаубиц, то так много, как вы просите (100), мы вам дать не можем, а дадим, сколько позволит военное положение на других фронтах. Но какое бы количество орудий у вас ни было, мы сможем вам дать полный боевой комплект снарядов.

ДАВИД: Но сколько же? Мы расходует в день на одну батарею до 600 снарядов. Скажите нам цифру, сколько вы сможете дать.

АРАЛОВ: Товарищи, гораздо проще сделать так: скажите вы, сколько вам нужно чего, мы тогда можем запросить наше командование высшее и они нам ответят, могут они дать требуемую вами цифру или нет. Так сказать, предоставьте нам требовательную ведомость, а мы предоставим ее, со своей стороны, в Высший Революционный Совет всей Республики.

ПОДВОЙСКИЙ: Относительно просимых вами винтовок, то здесь дело обстоит несколько хуже. Винтовками мы вас в полной мере не можем удовлетворить.

ДАВИД: У нас есть некоторые сведения, что у вас имеются большие склады австрийских патронов. Винтовок австрийского образца у вас нет, а у нас имеются. Сколько таких патронов вы могли бы нам дать?

ПОДВОЙСКИЙ: То, что у вас есть австрийские винтовки, это, конечно, несколько облегчает положение, но какое количество патронов к ним мы можем вам дать, я в настоящее время затрудняюсь ответить. Я не знаю, сколько их у нас имеется, но это можно выяснить. Что касается пулеметов, то, конечно, пулеметы мы вам дадим, но не знаю, сколько именно.

ДАВИД: А технический материал?

АРАЛОВ: Так мы никогда не сговоримся. Нужно предложить им, посоветовавшись со своим правительством, составить требовательную ведомость и тогда мы сможем ответить, сколько и чего мы можем дать.

ПОДВОЙСКИЙ: Обоз, проволоку колючую мы можем дать вам.

ДАВИД: А ремонтных частей к автомобилям и частей к оборудованию мастерских, сколько вы можете нам дать? Я вообще удивляюсь, почему вы не хотите сказать прямо цифру? Вот, например, относительно патронов к австрийским винтовкам, ведь для них нет другого источника, кроме вас и Венгрии, у которой можно достать только путем обмена. Кухни, седла, уздечки вы можете нам дать.

ПОДВОЙСКИЙ: Кухни и уздечки мы можем вам дать, что же касается седел, то это будет очень трудно, почти что нельзя. Исходя из характера соглашения, мы должны признать, что ведь идет речь о жертвах, потому что вы понимаете, что мы воюем почти только теми снарядами и тем вооружением, которое осталось у нас в запасе, ведь производство почти стало у нас, значит, речь идет о запасах и мы, если бы мы и знали количество их, то во всяком случае не могли бы вам сказать.

ДАВИД: Я понимаю ваше положение. Мне это хорошо известно. Для меня только довольно странно, что Вы с такой осторожностью говорите обо всем.

ПОДВОЙСКИЙ: В качестве народного комиссара я не могу делать иначе. Мне предлагается дилемма – или сформировать свой корпус своими силами, а для этого мне потребуется два месяца, чтобы мобилизовать армию в 50 000 человек, или, с другой стороны, получить эти 50 000 человек у вас в течении двух недель.

ДАВИД: Даже раньше, с момента, когда вы дадите нам патроны, мы будем уже связаны с вами.

ПОДВОЙСКИЙ: У вас была связь прежде с Венгрией, теперь, если мы будем действовать с вами, то кто может поручиться, что не произойдет такая вещь: в самый трудный момент вы сложите оружие и скажете: мы дальше границы не идем, расходитесь, ребята, по домам. Мы желаем, чтобы вы были связаны с нами так, чтобы этого не могло произойти.

...: Меня интересует еще один вопрос и для нас он очень важен. Наш народ, народ Украины, воспитывался в старых традициях, вернее, в традициях старой Украины, а что, если вы начнете мешать нашему самоопределению. Что, если вы начнете навязывать нам «московскую мову». У нас сложилось такое мнение, что у вас на словах одно, а на деле совсем другое. Мы боремся с московским империализмом, под каким бы видом он к нам не пришел.

ПОДВОЙСКИЙ: Нет, сколько угодно, самоопределяйтесь. Хоть на 20-ти языках говорите, не то что на двух. Прежде, правда, мы делали ошибки, но ошибки эти встречаются во всяком строительстве. Здесь приходится иметь дело с совершенно другим явлением. Я сам украинец, я знаю, что если бы я проехал по Украине, побывал во всех местах, где происходили какие-либо восстания против Советской власти, то ни одного этого восстания не было бы. Нашими лозунгами прикрываются люди, которые не только не разделяют этих лозунгов, но являются чистейшими провокаторами. Что кулак делает. Лавочник, купец устраивает кооператив, чтобы у него товары не брались на учет, затем в двух-трех селах приходилось наблюдать и такую картину, что кулак приходит к бедняку и дает ему хлеб совершенно даром. И тут же спрашивает: а тебе Советская власть дала хлеб? Нет, говорит бедняк, не дала. А я вот тебе даю и даром даю. Что ж, говорит, свободу-то получил, ну и дальше... И все эти кулаки, все эти буржуи, с

которыми мы боремся, лицемерно прикрываются нашими лозунгами.

ДАВИД: Все это так. Я, конечно, верю в вашу откровенность, но едва ли те, кто идет за вами, будут думать так же. Ведь учение Христа и учение его последователей во многом и очень во многом расходятся.

ПОДВОЙСКИЙ: К сожалению, Христос не проповедовал расстрела. Вот в этом он ошибался. А кто сейчас борется на Украине? Вы не знаете, 75% всех войск, это русские войска. Это крестьяне Тульской, Калужской и других губерний. Они бьются у нас на Украине и отстаивают Донецкий бассейн.

ДАВИД: А потом они скажут: мы здесь хозяева, мы своею кровью добывали это.

ПОДВОЙСКИЙ: Извините, этого не может случиться. Нам сказали в Киеве, вы гости и сидите... был такой случай у нас в Киеве: приехали русские люди и во время моего отсутствия, так как они по-русски ничего не понимают, снимали украинские вывески, и что же – пришлось их расстрелять, и пришлось декретом установить, что у нас нет господствующего языка и что эти два языка равны – и украинский, и русский. У нас и печати две.

ДАВИД: Я не враг социалистической Советской Республики, даже федеративной. Ваши идеи очень симпатичны. Но, может быть, ваши последователи будут смотреть иначе.

ДАВЫДОВ: У нас Республика Советов. Это значит, что каждый район, имея свои советы, составляет нечто целое в духовном смысле. И будет ли товарищ Подвойский и будет ли кто-либо другой, но принцип остается принципом.

ПОДВОЙСКИЙ: И, кроме того, ведь в недалеком будущем будет всемирный социализм. Ведь вы сами признали, что Германия, Франция, Румыния и другие страны накануне революции. Вот еще почему ваши опасения напрасны и не основательны.

ДАВИД: Если бы Республика Советов состояла из одних Подвойских и одних Давыдовых, тогда мне, конечно, нечего было бы опасаться. Но дело в том, что вы являетесь только рефлексом от тех масс. Поэтому-то я и опасуюсь. Может быть, они хороши до тех пор, пока вы даете им хлеб и вообще все продукты, может быть, потому они относятся хорошо к Украине, что вы вывозите для них все продукты.

ПОДВОЙСКИЙ: Мы из Украины ничего не вывозили. Мы ей больше дали, чем взяли. Сколько, вы думаете, мы вывезли хлеба отсюда?

ДАВИД: Думаю, что не меньше 50 миллионов пудов.

ПОДВОЙСКИЙ: Вы оставляете одного из Ваших товарищей здесь, даете нам шифр. Другие два едут дальше. Один из них остается на границе, также с нашими представителями, а третий из вас едет к себе. Затем, я поддерживаю предложение члена Реввоенсовета Республики тов. Аралова, чтобы вами была представлена требовательная ведомость. Сколько вам чего нужно, чтобы мы могли запросить наше правительство, может ли оно дать то, что вы просите. Другими словами, дайте нам реальные цифры. Затем, вы должны сказать, в случае заключения союза, какое количество и каких войск вы можете, во-первых, выставить в настоящее время, и какое количество можете представить впоследствии по мобилизации.

ДАВИД: Я исчисляю нашу армию, которую мы можем выставить впоследствии, от 150 – 200 тысяч. Сейчас у нас есть 50 000 штыков, 3 готовых корпуса кавалерии – 3 тысячи человек, 80 батарей со всеми принадлежностями, значит 320 орудий. Из этих 120 орудий 10% – гаубицы (48``). Пулеметов есть около 800 (Максима – 200, Шварц-Лозе 500 и Лезса приблизительно 200). Пулеметов Кольта есть настолько малое количество, что о них говорить не приходится. Есть аэропланы Готчинса, 6 тысяч инженерных войск (исключительно саперов, понтонных совсем нет), телефонный и телеграфный корпус 2 000 человек. Население у нас 1 миллион – до 1 миллиона, так что, считая, что годных к военной службе людей можно набрать 10% общего населения, выходит 150 тысяч только, но если мы придем в прежнее в отношении территории положение, то тогда численность армии может быть соответственно доведена до 200 тысяч. Обмундирования у нас почти нет. Солдаты почти босые. Хотя посевов в этом году сделано очень мало, но старых запасов у нас хватит до нового урожая, на всю нашу армию, на все 150 тысяч человек. Ежедневный паек на каждого солдата у нас представляет 700 грамм. Лошадей, в особенности обозных, у нас очень мало – около 20 тысяч. Денежный вопрос стоит очень плохо. Кредитных билетов, находящихся в обращении, хотя очень и очень мало, но стоимость предметов и жалование, получаемое нашими солдатами (солдат 45 руб., подполковник 350 руб.) дает возможность не чувствовать остроту положения. Кредитки по преимуществу – гривны. Население берет их больше чем охотно. Царских денег совершенно нет, да их и не берут.

ПОДВОЙСКИЙ: Наше соглашение может состояться только при условии *sine qua non*, если ваш диктатор объявит, что петлюровскому движению он не сочувствует и считает его неприятелем, хотя согласно вашей просьбе, активных действий против Петлюры галицийские войска производить не будут. Это необходимо, чтобы крестьяне знали, что петлюровскому движению никто не сочувствует и никто его не поддерживает, т.к. мы объявили его врагом революции. Также было бы желательно, чтобы все те галичане, которые в настоящее время находятся в рядах петлюровских войск, чтобы они были отозваны вами. Если вы говорите, что вы можете действовать на них только влиянием, то чтобы вы употребили именно это влияние, так как вместе с переходом галичан от Петлюры к вам, к вам также перейдут винтовки, патроны и все оружие, в котором вы чувствуете недостаток.

РГВА. – Ф. 25860. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 20 – 25, 28 – 28об., 30, 32.

№ 3

Запис розмови народного комісара військових справ УСРР Н. Подвойського і члена Реввійськради 12-ї радянської армії С. Аралова з членом делегації Галицької армії Зарембою

Початок липня 1919 р.

ЗАРЕМБА: Галиційська армія спрашиває, чому ваших військ немає. Наш приїзд має велике значення і викличе велике враження, коли дізнається армія; поки вона знає тільки командування. Війська складаються з селян, від 18 до 42 років. Населення приблизно півтора мільйона осіб. Наша армія піде з усіма, тільки не з поляками. В армії є навіть жінки. У нас є нафта, бензин, коні, шкіра – вугля немає. С Петлюрою у нас стосунки такі: він не визнає нас і наше командування, видав наказ, в якому звиняє всіх галичан, які служать в армії Петлюри. Те саме зробив і Петлюра. У нас всі [...] навчені.

ПОДВОЙСКИЙ: Ваша армія партизанська в тому сенсі, що, наприклад, коли армія буде відступати від рідних сіл, то вони не захотять далі йти, відійти від свого дому.

ЗАРЕМБА: Так, в цьому сенсі партизанська.

ПОДВОЙСКИЙ: А з кого складається ваш командний склад?

ЗАРЕМБА: Чоловіки тільки [...] Студентів процентів 25, учителів [...]. Решта адвокати, лікарі. Студенти в більшості кулацького елемента у нас мало. Петрушевський опирається на інтелігенцію, а інтелігенція впливає на маси.

ПОДВОЙСКИЙ: Чому не оформляється влада?

ЗАРЕМБА: Ми займаємося тим, щоб відганяти ляхів і ми тепер не звертаємо на це великої уваги. Сам Петрушевський професійний адвокат, типу Короленко, рішучий. Завжди виконає, що скаже. Соціалістом ніколи не був. Допускаю, що з Петлюрою наше командування може прийти до угоди, але вважаю, зараз це не піде.

АРАЛОВ: припустимо, що ми уклали з нами відомий договір і запропонували б вам розбити банди Петлюри, як би ви поступили?

ЗАРЕМБА: Я не думаю, щоб командування погодилось знищити петлюровські банди.

РГВА. – Ф. 25860. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 29 – 29об.

№ 4

Проект попередньої угоди про військово-політичний союз між ЗУНР і УСРР

Початок липня 1919 р.

- 1). Галиційське правління оголошує публічно про свій розрив з Петлюрою і звиняє всіх галичан з його армії.
- 2). Галиційське військове командування оголошує про той же наказом по армії і заявляє, що Українська Радянська армія є дружественною по відношенню до галиційського народу.
- 3). Вирабатуються спеціальні угоди оборонно-наступального характеру, проти польсько-румунських імперіалістів. Угода базується на наступних принципах:
 - а). Галиційська армія є частиною Радянських армій (Росії, України, Венгрії, Словаччини і ін.), які ведуть боротьбу до повної перемоги над польсько-румунськими імперіалістами.
 - б). Спільна боротьба ведеться за єдиною оперативною схемою.
 - в). Для взаємної інформації і контакту створюється на паритетних початках Радвоєнсовет польсько-галиційського фронту.
 - г). Ведеться взаємна боротьба з можливим дезертирством і бандитизмом, дезорганізуючими фронтом.
 - д). Петлюровські частини, перешедши територію Галиції і України, негайно роззброюються.
 - е). Відокремлені військові частини (українсько-галиційські), перешедши по військовим причинам на одну з вказаних територій, продовжують боротьбу спільно з відповідною армією, на території якої вони знаходяться.
- 4). Українське правління зобов'язується за умови можливості забезпечити галиційську армію необхідним озброєнням і технічними матеріалами.

Примечание: Військове командування Галиції допускає представителів Українського військового командування до ознайомлення з станом Галиційської армії, як солдатських частин, так і командного складу.

5). Галиційське правління доставляє на Україну можливе кількість бензину, нафти і інших продуктів свого виробництва.

6). Виключається військове втручання в внутрішнє життя і устрій Галиції.

7). Галиційське правління зобов'язується заборонити у собі всяку агітацію проти Української Радянської влади.

РГВА. – Ф. 25860. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 26 – 26об.

ПРИМІТКИ

1 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий військово-історичний огляд). – Кн. 2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С. 127.

2 Там само. – С. 20, 21.

3 РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 21. – Л. 96об.

4 Там же. – Ф. 25860. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 3.

Вступне слово, публікація документів і примітки

Михайла КОВАЛЬЧУКА

„Твоє добре право є сумніватися в це, чи український націоналізм є життєздатним і буде розвиватися...“ Листування Є. Коновальця і Я. Чиж (травень – червень 1930 р.)

З-поміж різноманітних сюжетів вітчизняної історії у ХХ ст. чи не найменш вивченою сторінкою залишається історія Української військової організації (УВО). Дослідженню УВО перешкоджає передусім недостатня кількість джерел. Саме тому надзвичайно важливим є введення до наукового обігу матеріалів, що кидають світло на маловідомі чи зовсім невідомі події з історії УВО.

Серед матеріалів архіву відомого українського політичного діяча Ярослава Чиж (1894 – 1958 рр.), що знаходиться в Центрі досліджень історії еміграції при університеті Міннесоти в Міннеаполісі (США), збереглося листування Я. Чиж з керівником УВО Є. Коновальцем за 1930 р. Саме ці листи, які знайшов і передав для публікації редактор часопису „Однострій” В. Манзуренко, пропонуються нині увазі читачів.

Якщо про командира січових стрільців, провідника Української військової організації й Організації українських націоналістів Євгена Коновальця в історичній літературі можна знайти чимало інформації, то особа Я. Чиж менш відома широкому загалу. Ярослав Чиж народився 7 лютого 1894 р. в Дублянах на Львівщині, в родині вчителя. У 1912 р. він закінчив українську гімназію в Перемишлі. Мобілізований до лав австрійської армії під час Першої світової війни, він отримав офіцерське звання. Потрапив до російського полону, але після Лютневої революції в Росії звільнився і став одним з організаторів військової формації січових стрільців у Києві. У званні сотника армії УНР Я. Чиж був начальником контррозвідки, а згодом і розвідки корпусу січових стрільців, та членом Стрілецької Ради. Активний учасник збройної боротьби проти російських більшовиків, наприкінці 1920 р. він повернувся до Галичини і став одним із засновників підпільної організації, що мала боротися проти польського поневолення й невдовзі отримала назву Української військової організації. Саме Я. Чиж і став її першим керівником. „Війна ще не скінчилася, а навіть якщо скінчиться, нам треба зберегти свої військові кадри, щоб вести далі боротьбу проти обидвох окупантів та мати на всякий випадок готову військову силу,” – так окреслив Я. Чиж цілі новоствореної організації у розмові з колишнім старшиною Галицької армії О. Навроцьким¹.

Однак після здійсненого членом організації невдалого замаху на начальника Польської держави Ю. Пілсудського (вересень 1921 р.) Я. Чиж був змушений виїхати до Праги, щоб уникнути арешту. Перебуваючи на еміграції, він не мав змоги керувати підпільною організацією в Галичині. Саме в цих умовах провід організацією перебрав Є. Коновалець, який до цього часу не мав стосунку до її діяльності, але вже був визнаним діячем українського національного руху².

У 1922 р. Я. Чиж переїхав з Чехо-Словаччини до США, уповажнений українськими організаціями донести до діаспори інформацію про боротьбу галичан проти польського панування. „Ви їдете до Америки як відпоручник краю, щоби поінформувати Братів за Океаном про положення українців у Східній Галичині, про їх заходи для скинення польського ярма, та для зорганізованя помочі серед американських українців для визвольної боротьби,” – йшлося в уповноваженні, яке отримав Я. Чиж від координаційних органів українських політичних партій в Галичині – Міжпартійної ради й Народного комітету³.

Оселившись у США, Я. Чиж розгорнув активну громадсько-політичну діяльність серед української еміграції. Допомогали цьому й постійні контакти з представниками рідного краю. Влітку 1929 р. до США прибув Є. Коновалець, за безпосередньої участі якого в одному з районів Нью-Йорка було створено відділ УВО⁴. А вже в 1930 р. Я. Чиж відвідав Галичину, де зустрівся з членами УВО та представниками української громадськості.

У лютому 1930 р. Я. Чиж, повертаючись з Галичини до США, мав зустріч у Берліні з Є. Коновальцем. Обидва діячі обговорили перспективи діяльності УВО. Їхні погляди на цю справу виявилися різними: Є. Коновалець вважав націоналістичну ідеологію найбільш придатною для успішного продовження боротьби за українську державу, натомість Я. Чиж скептично ставився до здатності націоналістів повести за собою народні маси. Повернувшись до США, Я. Чиж на зборах членів Української стрілецької громади 14 квітня 1930 р. виступив з різкою критикою діяльності УВО на Західній Україні.

Саме ця критика та її обґрунтованість стали предметом листування між Є. Коновальцем та Я. Чижем у травні – червні 1930 р. В центрі уваги обох діячів було політичне майбутнє „Спілки”, як ще називали УВО, а також здатність організації посприяти звільненню Галичини з-під польської влади.

Як виглядає, в ході листування Є. Коновальця з Я. Чижем жоден з них не зміг переконати іншого у правомірності свого погляду. Я. Чиж відстоював потребу „громадського контролю” над діяльністю УВО і засуджував безоглядний радикалізм націоналістів. Натомість Є. Коновалець вважав головною причиною критики Я. Чиж боротьбу за вплив на українську еміграцію між різними політичними силами. У листі до членів Проводу українських націоналістів від 30 квітня 1931 р. Є. Коновалець писав: „Радикали зв'язались на європейській еміграції з есдеками та есерами, а в Америці з організацією „Оборона України”, на чолі якої стоїть Цеглинський та Січинський. Не маючи відваги виступити самим явно проти україн-

ського націоналізму, вони почали інтригувати проти акції УВО на американському ґрунті і як спільників прибрали собі саме Цеглинського, Січинського, Чиж та Вол. Левицького, бажаючи в цей спосіб вдарити український націоналізм на тому терені, який зараз являється запіллям і фінансовою базою для українського націоналізму. „Оборона України” на це пішла, бо акція українського націоналізму на американському ґрунті почала так поширюватись, що так звані оборонці почули себе рівно ж дуже загроженними на американському ґрунті”⁵.

Листування Є. Коновальця з Я. Чижем відбиває не лише погляди двох видатних діячів українського руху на перспективи національно-визвольної боротьби, але й містить надзвичайно цінні відомості з історії УВО.

Зокрема, згадки про дату переходу керівництва УВО до рук Є. Коновальця (док. № 2, 4) мають велике значення для дослідження початкового етапу історії цієї організації. Тривалий час вважалося, що Є. Коновалець очолював УВО з самого початку її існування. Однак сучасний дослідник М. Ковальчук переконливо довів, що Євген Коновалець не мав стосунку до створення організації, яка згодом отримала назву УВО, а очолив її не раніше кінця 1921 р.⁶ Інформація, яка міститься у листах Є. Коновальця і Я. Чиж, підтверджує цю думку. Зокрема, Я. Чиж прямо вказує, що Є. Коновалець очолив організацію в 1921 р. (водночас, сам Є. Коновалець пише про 1922 р.).

Значну цінність мають дані про організаційну структуру керівництва УВО в 1921 – 1922 рр. (док. № 2). Безперечний інтерес також становлять наведені Є. Коновальцем відомості про обставини залишення ним керівництва УВО і тимчасового фінансування організації радянським урядом в 1923 р. (док. № 2).

Згадка про те, що невдалий акт експропріації коштів у березні 1929 р. було здійснено бойовиками УВО всупереч волі Є. Коновальця (док. № 4), є одним з небагатьох свідчень про ставлення останнього до терористичної діяльності УВО. Відзначимо, що в історіографії й досі немає дослідження, яке б розкривало це питання. Найбільш ґрунтовну спробу дослідити дану тему здійснив М. Ковальчук, який дійшов висновку, що „Є. Коновалець надзвичайно критично ставився до терористичних методів „крайовиків”, але не міг запропонувати радикально налаштованій молоді нічого більш конструктивного”⁷. Нарешті, не залишиться поза увагою дослідників і згадка Є. Коновальця про написання ним історії УВО (док. № 2).

Документи публікуються вперше.

Мову документів увідповіднено з нормами сучасного правопису, наявні графічні помилки й огріхи виправлено.

ПРИМІТКИ

1 Навроцький О. Українська Військова організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // *Голос Комбатанта*. – 1961. – Ч. 9 (15). – С. 8.

2 Див. детальніше: Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917 – 1921 рр. – К., 2010. – С. 177 – 216.

3 Лист голови Міжпартійної ради і Народного комітету В. Бачинського до Я. Чиж, 10 липня 1922 р. // *The Emigration History Research Center at the University of Minnesota*. – Архів Я. Чиж.

4 Задорецький П. Фрагмент з поїздки Коновальця по Америці // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 825 – 845.

5 Документи і матеріали з історії ОУН. – Т. 2. – Частина 2. Листування Євгена Коновальця з Дмитром Андрієвським (1927 – 1934). – К., 2007. – С. 228.

6 Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917 – 1921 рр. – С. 200 – 216.

7 Див.: Ковальчук М. До питання про діяльність Є. Коновальця на чолі Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів // *Київська старовина*. – 2010. – № 3. – С. 63.

№ 1

Лист Є. Коновальця до Я. Чиж

1 квітня 1930 р.

Друже Славку.

Як бачиш, Друже, я вже в Женеві. Приїхав сюди в першій половині березня місяця. Хотів до Тебе вже раніше писати, але всякого рода клопоти, зв'язані з моїм переїздом, не дозволили мені це зробити.

Зачуваю, що в „Народній Волі”¹ мала бути вістка, я її особисто не читав, про те, що німці десь-комусь мали вимовити дозвіл на побут. Вістка ця мала бути так зредагована, що кожний, хто її читав і орієнтується у відносинах, мусів подумати, що вона до мене відноситься. Заявляю Тобі для того, Друже, що то велике непорозуміння, бо з Берліна виїхав я самовільно, без ніякого з чиєї б то не було сторони примусу, просто тому, що вже забагато мені було тих балачок на тему наших зв'язків з німцями і на тему тих великих грошей, які то я маю одержувати від німців².

Після балачки з тобою я відповідно до цього, що Тобі особисто заявив, сформулював всі заміти, які ти поробив проти Романа³ і подав їх йому до відома і зажадав від нього, щоби він по змозі якнайскорше старався їх як слід висвітлити. Між іншими подав я йому до відома Твою заяву, що Матчак⁴ солідаризується з тобою відносно тих замітів, які Ти робив Сушкові.

В прилозі пересилаю Тобі копії: заяви д[окто]р[а] Ст.Шухевича⁵ і заяви Матчака. Відносно заяви Шухевича нічого від себе завважити не маю. Вона відноситься до Твого твердження, мов би то Шухевич мав перед Навроцьким⁶ піддавати в сумнів поступовання Сушка, а саме чому він ходив до поліції і після того, коли його там Шухевич побачив, негайно прийшов до нього, щоби себе виправдувати. Щодо заяви Матчака, то тут зайшло непорозуміння. Мабуть через те, що всі ті справи подавав я Сушкові нечітким чорнилом і він мабуть його не відчитав як слід та сконструював собі вже сам, мов би то Матчак сам підносив цього рода твердження. На річі одначе воно нічого не міняє.

З уваги на те, що в цей спосіб ми справи не вяснимо основно, я прошу Тебе дуже згадити відповідне письмо і в ньому навести і аргументувати всі заміти проти Сушка та переслати його або мені або якомусь Твоєму довіреному чоловікові а мені копію. Я тут складу третейський суд, в який увійде Твій заступник, заступник Сушка і вони виберуть якогось третього суддю і всі вони втрійку остаточно вяснять всі заміти. Я думаю, Друже, що це є в інтересі всього Січового Стрілецтва, бо як би Ти не відносився до Сушка, мусиш сам признати, що Сушко зіграв таки в УСС, як і в СС, непересічну роль і що цього рода заміти, які Ти підніс проти Сушка, приносять нечесть не тільки йому особисто, але взагалі всім нам.

Розуміється, що аж до часу в'яснення всіх тих замітів, я дозволив Сушкові на його власне прохання стати здалека від громадських справ.

Читав я останні числа „Народньої Волі”, зокрема Твою статтю про голодівку у Львівській в'язниці, рівно ж маю вже відомости про Твій виступ в Нью-Йорку. Мушу Тобі признатися, що дещо здивувало мене Твоє об'єктивне відношення до справ Спілки, бо після нашої балачки в Берліні здавалось мені, що Ти зараз після приїзду начнеш кампанію. Був би Тобі вдячний, коли б Ти мені написав, якої взагалі думаєш Ти особисто придержуватися, яктеж „Оборона України”⁷ в майбутньому. Ти пригадуєш собі, що під час нашої балачки в Берліні Ти обіцяв мені цю справу в'яснити і мене повідомити.

Здоровлю Тебе щиро [підпис]

The Emigration History Research Center at the University of Minnesota. – Архів Я. Чиж.

№ 2

Лист Є. Коновальця до Я. Чиж

16 травня 1930 р.

Друже.

Саме одержав я точніші відомости про перебіг нарад ширшої Управи Української Стрілецької Громади⁸, яка мала місце дня 14 квітня ц[ього] р[оку], а зокрема про Твоє становище, яке зайняв Ти на цій нараді відносно Спілки.

З уваги на те, що відомости, які передав Ти присутнім на нараді членам ширшої Управи УСГ переважно не відповідають дійсному стану справ, вважаю я конечним так в обороні самої Спілки, як теж в обороні моєї особистої чести, заявити Тобі цим шляхом слідує:

1. Не відповідає дійсності, мов би то в балачці з Тобою я погоджувався з Твою критикою Спілки, бо на цю тему ми взагалі дуже мало говорили. В розмові з Тобою я ствердив тільки, що Спілка надто розрослася і що на ділі треба її обмежити до малого, але як слід вишколеного гурта людей. Рівно ж я завважив, що Спілка перебуває певну кризу наслідком цього, що ця воєнна генерація, яка донедавна творила основу Спілки, старіється, жениться та займає різні пости і тим самим не надається вже до ведення цієї діяльності, яка лежить в основі Спілки. Молодша натомість генерація, яка приходить тепер до Спілки, не має ні досвіду, ні теж відповідної підготовки для спілчанської роботи. Задля цього теж Спілка мусить в даний мент звернути переважним свою увагу на теоретичну і практичну підготовку нових кадрів спілчан.

2. Під час нашої розмови оповідав Ти мені теж про політичну невідготованість поодиноких членів Спілки на основі цих вражень, які призбирав Ти в тюрмі в балачках зі спілчанами, на що я Тобі заявив, що одним з важних наших завдань під теперішню хвилю є якраз підбудувати національно-революційну ідеологію, на якій опершись могла би Спілка успішно продовжувати свою працю. Недостачу такої ідеології відчувалося на протязі цілої дотеперішньої діяльності Спілки та що спроби в цьому напрямі вже зроблені. Це однак не є така легка справа і що сьогодні я ще не можу гарантувати, що вона увінчається успіхом. Ствердив я при тому, що сьогодні все, що молоде, ідейне і активне зараховує себе до націоналістів і що ми сьогодні заобсервуємо факт, що ні одна група, ні партія в Галичині не має в себе молодого нарибку просто для того, що їхні „ідеології”, програми і методи праці не відповідають тим психічним настроям, які нуртують в даний мент серед молоді.

Твоє добре право є сумніватися в це, чи український націоналізм є життєздатним і буде розвиватися, чи може, як це Ти твердиш, він скорше чи пізніше впаде. Не знаю однак, на якій основі твердив Ти, Друже, що український націоналізм не дає відповіді на соціальні питання. Мабуть, не читав Ти рішень Конгресу Організації Українських Націоналістів і всього того, що після Конгресу в націоналістичних виданнях було писано на тему соціальних справ. Коли б Ти був більш пильно звернув увагу на те, то, мабуть, не був би зважився висувати цього роду твердження.

3. Відносно Твого твердження, що Спілка не має над собою громадського контролю в даний мент, вважаю конечним заявити Тобі слідує: Ти правильно передавав ширшій Управі Ст[рілецької] Гр[омади] організаційну схему Спілки в 1921-22 рр. Дійсно у тому часі на чолі Спілки стояв сенат зложений з УНДО⁹ – властиво тодішньої Трудової Партії¹⁰, і представників радикальної партії. Однак під час дальшої діяльності Спілки досвід виказав, що панове представники партій, входячи в сенат, вважали себе в першу чергу представниками партій, а не членами Спілки. Справу революційної акції вони для того нагинали все для своїх партійних цілей, що безперечно надзвичайно некорисно впливало на розвій діяльності Спілки і на самі відносини в Спілці. З цього часу датується повстання терміну „радників революції” для означення якраз типу людини, яка використовує становище члена сенату Спілки для партійних цілей. Сенат Спілки і то такий, про який Ти розказував членам СГ, зліквідував себе сам. Коли іменно в 1923 р. під час відомої Тобі в Німеччині інфляції більшовицька влада надіючись, що прийшов час очікуваної нею всесвітньої революції, звернулася за посередництвом деяких високопоставлених людей до Спілки і запропонувала їй співпрацю, а властиво грошову підтримку, роблячи рівночасно залежною цю підтримку від усунення мене з проводу Спілки, то сенат зразу на те погодився. Розуміється, що підтримка більшовиків тривала тільки 4 чи 5 місяців і коли розбилися їхні надії на викликання всесвітньої революції, вони без обиняків копули Спілку, але здобувши собі доступ до неї, почали вживати всіх можливих засобів для її остаточної ліквідації.

Розуміється, що в даних умовах уважав я немислимою мою дальшу працю в Спілці і на протязі майже 8 місяців я не тільки не був у проводі Спілки, але взагалі не мав ніякого впливу на розвій діяльності Спілки.

Коли справа підтримки Спілки з боку більшовиків перестала бути актуальною, Спілка опинилася в надзвичайно трагічному

положенні. За більшовицькі гроші вона розбудувала різні апарати, які відтак мусила чимскорше ліквідувати. Ліквідація знов викликувала розчарування і депресію.

Тоді кращі спілчане звернулися до мене з проханням рятувати спілчанську справу.

Це є, Друже, подійсний стан справ. Я зараз пишу історію Спілки і в мене цілий ряд документів з цього періоду діяльності Спілки. Крім того, мушу Тобі заявити, що існування сенату Спілки, зложеного з представників партій, а зокрема діяльність цього сенату викликувала огірчення серед членства Спілки, бо панове сенатори, звані тоді „радниками революції”, не мали іншої роботи, як на засіданнях сенату сваритися над питаннями, чи земля має бути віддана селянам за викупом чи без викупу. Цього рода діяльність, мусиш сам признати Друже, ніяк не могла вплинути додатньо на саму революційну працю Спілки.

4. Після 1923 р. старалися більшовики ще двома наворотами вкратися в ряди Спілки і шляхом інтриг зліквідувати Спілку. Робили вони це або безпосередньо через кооптування собі поодиноких членів, або посередньо через т. зв. радянофільські чинники. Це їм одначе не вдалося.

Одначе мушу при цій нагоді ствердити, що розминувся з правдою Твій інформатор, який твердив, мов би то була якась революція в Спілці, мов би то спілчане зі мною не погоджувались, що більше назначили нового команданта та що я йому не хотів передати команди. Це є безлична брехня. Бо коли Твій інформатор мав на думці 1923 р., то тоді я ще до поставлення домагання більшовиками відносно усунення мене, передав добровільно команду Спілки. Коли ж натомість відомости Твого інформатора відносяться до пізнішого часу, то з цілою рішучістю я мушу заявити, що поширювання цього рода відомостей через Твого інформатора свідчить про його велику нікчемність. Такий факт після 1923 р. не мав більше місця.

Дивує мене тільки, чому під час балачки зі мною Ти не спитав мене безпосередньо про те, наскільки є правдивими відомости Твого інформатора.

На кожний випадок прошу Тебе подати мені назвисько цього інформатора і дати мені змогу боронитися перед цього рода нікчемними наклепами.

5. Мушу Тобі, Друже, пригадати дальше, що Ти якраз під час побачення зі мною в Берліні поставив мені пропозицію, щоби, коли навіть прийдеться нам вести боротьбу, ми вели її так, щоб після якогось часу стрінувшись, могли подати собі руки. На цю пропозицію я пішов. Після Твого повороту в Америку я дав доручення всім установам Спілки здержати які би то не було виступи проти Тебе. Що ж одначе бачу я зараз, в Твоїй боротьбі проти Спілки Ти примінюєш методи, які в ніякому разі не відповідають тим принципам, на які ми погодилися були. Бо ж прикриватися твердженням Стефаніка про те, що Спілка – це гній, або твердженням Твого інформатора про те, що я не хотів передати команди, або голослівними твердженнями, що польська поліція знає про всі плани УВО і т. п., – скажи, Друже, чи є це методи, які можуть довести до цілі, про які ми з тобою балакали? Стефаніка як письменника я високо ціную і шаную, але до його слів про Спілку не прив'язую великої ваги. Про це я міг би більше написати, але наразі здержуюся. Я доручив точніше прослідити цю справу і після одержання відомостей а зокрема після провірення, чи дійсно Стефанік таке говорив, а якщо так, то на підставі чого, – я поверну ще раз до цієї справи.

Дивує мене, чому, приміром, на запит одного з присутніх про те, чи крім критики не чув Ти чогось доброго про Спілку, Ти не дав відповіді, а начав розказувати про свою стару цьоцю. Запитую Тебе, чи дійсно не стрічався Ти з такими людьми. Я позитивно знаю, що так, щобільше, що Ти зобов'язався не виступати проти Спілки на американському терені.

Я не перечу, що Спілка робила і буде, мабуть, ще робити промахи, але яка остаточно організація, коли вона дійсно хоче бути активною і розвиває живу діяльність, може вповні охоронити себе від помилок?

Для того теж нічого не міг я мати проти критики Спілки, про яку Ти згадував мені в Берліні і відтак на засіданню Управи СГ. З балачки Твоєї виходило, що це буде доброзичлива критика, яка буде мати на цілі справляти помилки і спрямовувати діяльність Спілки на правильний шлях. На жаль, це, що Ти робиш, це не критика, а діяльність, спрямована на зруйнування Спілки і проти цього Спілка мусить себе боронити.

6. Твоє оповідання про інцидент з учнями академічної гімназії я доручив провирити, бо про нього довідуюсь доперва від Тебе. Коли одержу вияснення, про це Тобі напишу.

Рівно ж доручив я провирити справу Твоєї балачки з Мициком¹¹. Він має мені списати перебіг цілої балачки так, що щойно після одержання письма від Мицика зможу зайняти становище. Знаю тільки, що з Мициком роблено кілька спроб, і тільки після цього доручено йому переведення діла. Він сам хлопець ідейний і відважний, а невдачу цілої справи треба приписати не фактові непередготованості Мицика, але тому, що на вид крови він взагалі розгубився. Знаю з оповідання наочних свідків, що присутня дівчина виявила в даний момент більше відваги, чим оба хлопці. Після пригоди з листоношом¹² стало для мене ясно, що заки давати молодим людям якісь доручення, треба раніше їх, як казали російські революціонери, „обстріляти”, себто поступово переходити від менших справ до більших.

7. Твоє твердження про те, мов би то в проводі Спілки сидить провокатор, рівно ж необосноване. Зокрема, був би Тобі дуже вдячний, коли б Ти мені написав, на якій основі Ти твердиш, що польська поліція знає про всі плани Спілки. На основі всіх відомостей, які я мав дотепер про діяльність Спілки, яктеж на основі дотеперішніх процесів Спілки, я з цілою рішучістю тверджу, що досі правдивого провокатора в своєму нутрі Спілка не мала. Коли поліція знала про Спілку, то або на основі балакучости взагалі нашого громадянства в Галичині, або через дрібних шпівнів, які були поза Спілкою і які поодиноких спілчан втягали в різні балачки з собою і старалися від них що-небудь довідатися і врешті через комуністичних провокаторів, які вкрадалися до Спілки, вивідували деякі речі і через їхні комуністичні організації, в яких поліція має цілий ряд шпівнів, вона довідувалася відтак про спілчанські справи. Коли б дійсно поліція була як слід поінформована про плани Спілки, то тоді тягнула б вона інші висновки, як це вона ро-

бить. На підставі мого досвіду, як теж на підставі цілого ряду відомостей, які в мене маються за 8-літній період діяльності Спілки, я тверджу, що на ділі поліція дуже мало знає про Спілку. Охоронятися зовсім від ока поліції, Ти сам знаєш, є неможливо.

8. Рівно ж не зовсім відповідають дійсності Твої інформації про сам спосіб перебрання мною проводу Спілки в 1922 р. Задля цього теж Твоя заява, що Ти зараз жалуєш цього вчинку, є дещо смішною.

Здержуюсь рівно ж від відповіді на Твої міркування, чому, мовляв, я досі „тримаюся” на пості провідника Спілки. Це теж дуже характеристична для Твого способу поступовання. Але я сам про себе писати не хочу.

9. Хочу ще декілька слів сказати відносно порушеної Тобою справи громадської контролі. Спілка має даліше свої керуючі органи, не називаються вони вправді сенатами і не зложені вони по тому принципу, як це було в 1922 р. На кожний випадок можу Тебе запевнити, що теперішній керуючий орган зложений зі старих заслужених спілчан, які так справу Спілки, як її розвій, ставлять на першому місці, які виключно посвяtilися спілчанській діяльності і не хотять її використовувати для своїх політичних спекуляцій.

На кожний випадок був би Тобі дуже вдячний, коли б написав Ти мені, як саме уявляв би Ти собі організацію цього громадського контролю над Спілкою і хто саме на Твою думку був би в моральному праві перебрати цей контроль у свої руки.

10. Про справу Пласту розписуватися не хочу. Можливо, що прийде час, що не тільки про справу Пласту, але взагалі наших спортових і гімнастичних товариств і відношення до них Спілки можна буде обширніше написати. Наразі зазначу, що все і всюди підчеркував провід Спілки, щоби не змішувати пластових справ зі спілчанськими справами. Що воно не все було як слід перестерігане на місцях, за те Спілка не може брати на себе відповідальності. Як, приміром, не може брати відповідальності на себе за те, коли наслідком революційної пропаганди Спілки, повстають самочинно революційні гурти серед гімназійної, робітничої чи селянської молоді, які читають або кольпортують „Сурму”¹³ і які виявляють бажання проявити себе теж на революційному фронті. Спілка в даний мент не має таких фондів, при допомозі яких могла би створити такий апарат, який зразу охоплював би всі гурти в одну суцільну організацію. Можливо, що з часом це їй вдасться.

На цьому я закінчив би цього листа. Для того, що серед даних обставин я не маю іншого способу боронити справи Спілки, як теж моєї власної чести перед Твоїми „відомостями”, привезеними з краю, а зокрема одержаними від Твоїх незнаних мені ближче „інформаторів”, пишу Тобі цього листа, а копію його пересилаю голові УСГ і присутньому на цьому засіданні д[окто]р[у] Мишузі з рівночасним до них проханням, щоби зміст цього мого листа до Тебе подали вони до відома іншим присутнім на цьому засіданні членам Управи Української Стрілецької Громади.

Здоровлю щиро [підпис]

The Emigration History Research Center at the University of Minnesota. – Архів Я. Чиж.

№ 3

Лист Є. Коновальця до Я. Чиж

17 травня 1930 р.

Славку.

В прилозі пересилаю Тобі лист – відповідь на Твої заміти, піднесені проти Спілки, як теж проти мене особисто. Я Тобі кажу, що в мене вже сил не стає реагувати на цього рода методи боротьби. Скажи мені, що властиво я маю робити, коли Ти моїм добрим іменем витираєш всі кути в Америці, твердиш, що жалієш, що мене запропонував на команданта Спілки або послуговуєшся з ґрунту¹⁴ фальшивими інформаціями про те, що мене хотіли скинути, але я не передав команду і т. п. Я Тобі кажу, що я маю всього вже досить і я є рішений відійти від справ, а тоді побачиш, що з цього вийде. Співвідвічальність будеш нести і Ти. Ти не думай, що я Тебе хочу страшити, бо настільки наївним я не є, але коли пишу Тобі, то просто для того, що мене це все починає дуже боліти.

Чи є це боротьба, про яку ми балакали з Тобою. Ні, Славку, не туди шлях до поправки. А знай, що після побачення з Тобою, був я настільки наївний, що здавалось мені, що буде можна якось налагодити відносини.

Щоби як-небудь боронитися проти Твоїх тверджень, я рішився написати Тобі листа, а копію переслати Галанові¹⁵ і Мишузі¹⁶. Це є мінімум, що я мушу зробити, щоби якось задемонструвати проти тверджень і відомостей Твоїх краєвих інформаторів.

Жалко, що не відповів Ти мені в справі Сушка. В найближчих днях перешлю Тобі ще дальші деякі матеріали з цього цілого слідства, яке на моє домагання поведено в краю.

Марійка відповіла мені, що до Женеви приїхати не може, натомість могла би зі мною бачитися в Данцігу. Бог з нею, можливо, що краще буде мені наразі з нею не стрічатися. Справу одначе Сушка я мушу довести до якогось кінця, бо ніяк не можу допустити, щоби на визначному членові ССівської братії лежав заміт провокаторства і убійства і то ще до того піднесений Есесом. Матчак, як я припускав, викручується, як в'юн. Нема в людей цивільної відваги.

Кажу тобі, що в останніх часах я живу у великій депресії, але що буду перед Тобою звірюватися, Ти вже настільки віддалився, що й так мене не зрозумієш. Бажаю Тобі всіх благ і здоровлю Тебе щиро [підпис].

П.С. Передай при нагоді мої поздоровлення всім тим, з якими я познайомився при Твоїй допомозі в Скрентоні, як теж, коли побачишся з панею Курівчак, витай її від мене. Скажи їй, що мій Юрко¹⁷ завдяки їй готується на боксера. Може колись приїде в Америку шукати там щастя.

При нагоді напиши, де ти роджений (місцевість). Твою картку з Ніягари одержав.

The Emigration History Research Center at the University of Minnesota. – Архів Я. Чиж.

№ 4

Лист Я. Чиж до Є. Коновальця

після 17 травня 1930 р.

Дорогий Генку.

Справді, Ти сильно перемучений чи пригноблений, коли написав такого листа, як цей з 16 травня 1930. Ти в ньому пробуєш опрокинути різні мої твердження, котрі я висказав на зборах Стрілецької Громади у Філядельфії, а котрі Тобі не все зовсім точно передано. Тим часом у великій більшості случаїв Ти не завважаєш, що властиво нічого не опрокидуєш, а лише потверджуєш мої помічення.

Йдім по порядку. Кажеш, що „не відповідає дійсності” немов би Ти погоджувався з мою критикою Спілки, а рівночасно три-сім рядків нижче сам говориш, що Спілка надто розрослася, що теперішнє членство з молодію генерацією не має ні досвіду, ні підготовки, та що треба підготовляти кадри спілчан. А преці[нь] оця масовість і недостача підготовки були головними моїми закидами Спілці. І Ти з тим погоджувався не лише в ночі з 10 на 11 лютого, але й пишучи свого листа тепер 16 травня.

Сам кажеш, що не можеш „гарантувати”, чи „увінчається успіхом” підбудовування „національно-революційної ідеології”, якої недостачу „відчувалося на протязі цілої дотеперішньої діяльності Спілки”. А коли я цю недостачу стверджую і коли виконую своє „добре право сумніватися, чи український націоналізм є життєздатний”, то Ти чомусь це простуєш чи тому противишся.

Про те, який громадський контроль над Спілкою був в 1921, 1922 і ще в 1923-ому році, сам твердиш, що я говорив правду. Теж кажеш, що це „безлична брехня”, немов би то була якась революція в Спілці, що назначено нового команданта, та що спілчане з Тобою не погоджувалися. Але сам оповідаєш, що через 8 місяців Ти не був у проводі Спілки, та що Тебе усунули на домагання більшовиків. І про це я оповідав тут, так що це не є ніякий „нікчемний наклеп”, а зовсім об’єктивна правда, котру довідався від Тебе самого.

Висловом Стефаніка я не прикривався, лише передав його як один з ярих зразків відношення представників старшого громадянства до Спілки. При цьому я від себе сейчас же додав, що так зле воно не є, хоч добре теж не є. Щодо мого „зобов’язання” перед кимось не виступати в Америці проти Спілки, це вже таки неправда. Такого зобов’язання я на себе не брав, лише зазначував скрізь, що буду старатися бути об’єктивним і обстоювати потребу революційної діяльності на Західній Україні. Це я впрочім говорив і Тобі, а також говорю скрізь тут.

Похвал з боку старшого громадянства на адресу Спілки я тут не оповідав, бо їх не чув. Може, це був випадок, але крім двох-трьох висловів з боку старших жінок про „молодцуватість УВО”, я не бачив нігде захоплення УВО. Навіть її члени у більшості говорили про неї дуже критично.

Дивує мене Твоє твердження, що Мицикови було по кількох спробах „доручено переведення діла”. Адже Ти сам твердив, що це „діло” було зроблено проти Твоєї волі і навіть по Твоїй забороні.

Твердження про те, що в управі УВО є якийсь провокатор, обосную на цьому, що про те, про що я повідомив Тебе листом зі Скрен-тону до Вінніпегу в червні минулого року, а про що у Львові довідалась управа УВО щойно по Твоїм приїзді з Америки через П., в кілька днів пізніше дізналася поліція і повідомила про цілу справу польську пресу. Дальше думаю, що без провокатора не могла польська поліція довідатися не лише про те, хто брав участь в атентаті на „Таргі Вєсходне”, але й про всякі намірені „роботи”, як атентат на Федунішина, замах на винницьку пошту, підпал лісів і т. п. Те, що я вичитав в газетах про останні арешти у Львові та спосіб, як до них прийшло, лише скріплює моє підозріння.

Про те, в чому неправдиві мої інформації про спосіб перебрання Тобою проводу Спілки в 1921-ому (а не як Ти пишеш, 1922-ому) році, не можу нічого відповісти, тому що не кажеш, в чому неправда. А знову неправдиве твердження Твого інформатора, що я того „жалую”. Я лиш заявив, що до того, що Ти став на чолі Спілки, я також у значній мірі причинився.

Кажеш, що мої міркування відносно того, для чого Ти тримаєшся на чолі Спілки, „смішні”. Магомет його знає, що Ти знаєш про мої „міркування” в тій справі. В дійсності вони є того рода, що Ти держишся на цьому становищі головню завдяки своїм заслугам з часів визвольної боротьби. Це дає Тобі той моральний авторитет, без якого, на мою думку, Ти не міг би найти такої піддержки у рядах спілчан, як та, що Ти її маєш.

От були би згрубша відповіді на Твої заміти. Взагалі про цього листа можу Тобі сказати, що він вразив мене неприємно. Замість річево спростувати те, що на Твою думку неправда, або роз’яснити, чому один чи другий факт виглядав так, а не інакше, Ти у кожному другому рядку гніваєшся на оці самі факти. Я маю враження, що „доброзичливою” критикою Ти вважав би, як би я промовчав був і недосвідченість спілчан, і непідготованість, і недостачу ідеології, і висказ Стефаніка, і те, що виконавців атентатів треба зразу „обстріляти”, і, накінець, те, що поліція таки багато знає про Спілку. Бо ж таки головний заміт, що пробивається у цьому листі, лежить таки в оцій моїй „недискреції”, що я про ці справи говорив і свої твердження ілюстрував своїми поміченнями.

Але це саме, на мою думку, є „доброзичлива критика” та отой „громадський контроль”, якого Спілка, чи яка-небудь інша революційна організація потребує. І за нього Ти мені повинен бути вдячний. Я ж не маю ніякого особистого інтересу в цьому, чи Ти і спілчане ломите собі карк* в цей або інший спосіб. Я навіть у значній мірі приголомшив в собі негодування з приводу торічних дуже підлих і – Ти ж сам це знаєш – зовсім неоправданих накидів „Сурми” на мене. Розходитьсь мені лише о саму справу визвольної боротьби та революції, яку хотів би бачити на правильному шляху. І це не є ніяка злоба ні – з другого боку – приємність для мене, коли я підчеркую лихі сторони та промахи. Роблю це на те, щоби їх справити. Роблю одверто, і в цьому переконанню, що сповняю в цей спосіб свій громадський обов’язок. Думаю, що гірше було би, коли би я дививсь, бачив, розумів і – мовчав.

Ти зате, як я це помітив ще в час Твого побуту в Америці, відвик від такої критики і контролю. В ній Ти все чомусь добачуєш не бажання

помогти ділу, лише стремління йому пошкодити, а це неправильно. Коли ідея, яку заступає Спілка, правильна, та коли її методи бодай у грубшому, не зовсім до нічого, а накінець, коли мотиви членів проводу Спілки чисті, тоді ця критика лише pomoже їй стати тим, чим вона повинна бути. Коли ні, тоді вона її звалить. Але в цьому останньому случаю не буде ніякої шкоди.

Та досить цим разом. Цього листа у копії посилаю на збори Стрільцької Громади, на яких не зможу бути особисто, так що там матимуть нагоду почути у однаковій формі Твій і мій погляд. Про те, як на мою думку повинна виглядати революційна організація, напиши незабаром.

Здоровлю щиро

The Emigration History Research Center at the University of Minnesota. – Архів Я. Чиж.

№ 5

Лист Я. Чиж до Є. Коновальця

травень – червень 1930 р.

Дорогий Генку!

Мушу дещо „розширити” те, що я сказав в листі для Тебе і Стрільцької Громади, який залучую. Ти, мабуть, не перетомлений і пригноблений, а просто відвик від громадської праці. Не забувай, що Ти робиш громадську роботу, яку кожний має право критикувати, і критика не є „витиранням всіх кутів”. А ще тоді, коли про цю критику Ти довідуєшся не зовсім так, як вона була. От „витиранням всіх кутів добрим іменем” була напад „Сурми” на мене зі закидами злодійства, дезерції**, провокації, малоумности, шпигунства і т. п., як ще дотепер прилюдно ніхто не відкликав; „витиранням” була напад спілчан на мене в краю; а Ти якось тим зовсім не журився і вважаєш такі методи боротьби самозрозумілими. За те на неточне донесення про збори Стрільцької Громади попадаєш просто в істерію.

При цьому страшний еґотизм. В обох Твоїх листах, коли мова про Спілку, то Ти погоджуєшся на 90 відсотків з моєю критикою. Коли ж мова про Тебе, то навіть те, що я оповів, як Тебе на якийсь час усунено від проводу у Спілці, обурює тебе, хоч це таки правда і Ти сам про це пишеш.

Я зі свого боку додержую обіцянки. Критикую УВО так, як перед Тобою, вважаю, що така прилюдна критика лише pomoже справі революційної боротьби в краю і що найвищо в передаванні деяких подробиць чи у своїх враженнях можливо що помиляюсь. Навмисне ні не перекручую, ні не замовчую нічого. Щодо помилок, то я не знаю, в чому вони можуть бути, але як звичайний „смертний” і „совершений” раб божий, допускаю їх можливість. А Ти чомусь відчуваєш те все як особисту образу і напад!

Можливо, що Твоє життя в останні роки склалось так, що тяжко видержати. Можливо, що уся ця суматоха „пішла Тобі на нерви” і Ти відчуваєш більше, ніж роздумуєш над тим, що довкруги Тебе діється. І я жалую, якщо вразив Тебе особисто. Та з другого боку цей мій жаль не означає, що я в якій-небудь мірі почуваюсь до вини. Він є того рода, як жаль дантиста, що, вириваючи зуби, спричинив пацієнтові біль.

Мені здається, що не лише спілчанські справи Тебе болять. Та Ти думаєш, що я настільки „віддалився”, що Тебе не зрозумію і не пишеш про те, що, на мою думку, Тебе дійсно болить. Я думаю, що зрозумів би, а може й порадив би дещо! Та це Твоя справа і я не хочу видирати від Тебе ніяких Твоїх секретів. Хоч лише впевнити Тебе, що моє особисте відношення до Тебе мимо всего***...не змінилось і мимо промахів Спілки і Твоїх у громадській праці, я все вважаю, що ти є „гуд бой” ****.

Про Сушка напишу в недовгому часі, тому що щойно тиждень, як осів на місці. Марійку краще остав в спокою. Наскільки знаю, вона має вже досить усього з „цієї бочки”. Привітання передам, так як бажаєш. За те привітай від мене паню Олю¹⁸ та сина. Родився я в Дублянах коло Львова і страшно цікавий, що вони для мене вичитають у звіздах. Сам тримайся добре, не попускай нервам, і взагалі, щоб ноги все були теплі, а голова холодна.

Здоровлю щиро

The Emigration History Research Center at the University of Minnesota. – Архів Я. Чиж.

ПРИМІТКИ

1 „Народна воля” – український часопис у Скрентоні, Пенсільванія, США. Видавалася газета з 1911 р., пресовий орган Українського робітничого союзу і групи “Оборона України”. Редактором часопису в 1924 – 1942 рр. був Ярослав Чиж.

2 Йдеться про те, що польська влада звинувачувала УВО у шпигунстві на користь німецької військової розвідки.

3 Мається на увазі заява Я. Чиж про те, що Р. Сушко причетний до вбивства полковника армії УНР Ю. Отмарштайна.

Сушко Роман (псевдоніми Дашкевич, Кіндрат, Сич; 1894 – 1944) – український військовий і політичний діяч, родом з Галичини. Учасник Першої світової війни, поручник УСС. В 1916 – 1917 рр. перебував у російському полоні. Після лютого 1917 р. перебував в Україні, один із організаторів формації січових стрільців у Києві, пізніше – полковник армії УНР. Командир 11-ї дивізії січових стрільців, 16-ї бригади в Січовій дивізії (1920). Активний учасник Другого зимового походу військ УНР в Україну (1921), командир 2-ї бригади Волинської групи генерал-хорунжого Ю.Тютюнника. Брав участь у створенні УВО, в 1927 – 1930 рр. був крайовим командантом УВО на ЗУЗ. Чільний член ОУН, співробітник військової референтури і військового штабу ОУН. У вересні 1939 р. – командир українського підрозділу, який у складі німецьких військ вступив на територію Західної України. Після розколу ОУН залишився на боці Андрія Мельника. В 1939 – 1941 рр. – провідник ОУН на терені Польського генерал-губернаторства. В січні 1944 р. загинув у Львові за незаясованих обставин.

4 Матчак Михайло (1895-1958) – громадсько-політичний діяч, публіцист і видавець, родом із Західної України. В роки першої світової війни – старшина Легіону УСС, потім – січових стрільців, член Стрільцької Ради і ад’ютант полк. Є. Коновальця. В 1921 р. – один із співзасновників УВО, член її Начальної команди; обвинувачувався у замаху на життя Й. Пілсудського (1921 р.). У наступні роки відійшов від УВО, був членом Головного секретаріату Української соціально-радикальної партії, депутатом польського сейму (1928 – 1930); заснував видавництво “Ізмарад” у Львові; в 1941– 1945 рр. – член Управи Спілки “Українське видавництво”. Після Другої світової війни мешкав у Австрії, де в 1947 р. був заарештований радянськими органами держбезпеки; помер на засланні.

5 Шухевич Степан (1877 – 1945) – український громадський і військовий діяч. Народився на Галичині. В 1914 – 1915 рр. – командант куреня УСС. 1919 р. – отаман УГА, командир 4-ї Золочівської бригади. Пізніше – референт Начальної Команди УГА. Після закінчення визвольних змагань працював адвокатом у Львові. Виступав оборонцем у політичних процесах проти членів УВО і ОУН.

6 Навроцький Осип (1890 – 1972) – український громадський і політичний діяч. Народився в с. Голгоча (Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.). Учасник Першої світової війни, хорунжий Легіону УСС. Потрапив у російський полон. Після повернення до Галичини брав участь в українсько-польській війні 1918 – 1919 рр., сотник УГА. Один із співзасновників УВО. В 1920 – 1939 рр. – завідувачий член управи Військово-історичного видавництва

«Червона Калина» у Львові. Після Другої світової війни на еміграції в Канаді. 7 „Оборона України” – таємна політична організація української еміграції в США і Канаді, яка була створена в 1920 р. для допомоги українському національно-визвольному рухові. З 1923 р. існувала легально, мала свої відділи і пресовий орган “Українська громада”; її чільними діячами були М. Січинський, М. Цеглинський і Я. Чиж. Тісно співпрацювала з Українською соціально-радикальною партією в Західній Україні, допомагала їй фінансово. У 1940 р. частина її членів перейшла на радянськoфільські позиції, після чого організація фактично розпалася. 1949 р. інша група членів колишньої “Оборони України” заснувала Українську вільну громаду Америки.

8 Українська Стрільська Громада в США заснована в 1924 р. колишніми вояками українських армій, що прибули до Америки із завданням плекати українські військово-традиції й допомагати воєнним інвалідам на рідних землях; осідок — Філадельфія. УСГ в США допомагала фінансово створенню Дому українського інваліда у Львові (1924) та іншим проектам. Довголітнім головою громади був В. Галан. В 1949 р. УСГ увійшла до складу новоствореного Об'єднання бувших Вояків Українців Америки. Українська стрільська громада в Канаді була заснована у Вінніпезі у 1928 р. за зразком УСГ в США. Головами управи УСГ в Канаді були: Є. Василюшин, І. Гуляй, В. Коссар, Б. Зелений та ін. У 1928 – 1930 рр. УСГ видавала місячник “Стрільцькi вiстi”. УСГ була серед засновників Українського національного об'єднання (УНО) Канади.

9 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – найбільша та найвпливовіша українська політична партія в Галичині у міжвоєнний період.

10 Йдеться про Українську народну трудову партію, яка згодом вступила до УНДО.

11 Мицик Роман (1909 – 1996) – український політичний діяч. Член УВО і ОУН. У березні 1929 р. брав участь у невдалому нападі на польського листоношу з метою експропріації грошей.

12 6 березня 1929 р. Роман Мицик та Ярослав Любич здійснили напад на польського листоношу, з метою відібрати певну суму грошей. Напад виявився невдалим і під час втечі Мицика було заарештовано, а Любич загинув в перестрілці з поліцейськими (детальніше див.: Книш Зиновій. Далекий приціл. Українська військова організація в 1927 – 1929 рр. – Торонто, 1967. – С. 350-352).

13 „Сурма” – український часопис, щомісячник, нелегальний пресовий орган УВО (кодова назва „Трубка”). Розповсюджувалася безкоштовно, „з хати до хати – з рук до рук” (заклик на І-й стор.). За зберігання „Сурми” польські суди карали кількома роками ув'язнення. Друкувалася в 1927 – 1928 рр. у Берліні, в 1928 – 1934 рр. у Каунасі (Литва). Наклад близько 10 тис. прим. Більша частина накладу через Берлін, Данціг і Прагу переправлялася на Закарпаття, а звідти до Буковини і Західної України. Для полегшення транспортування ці журнали друкувалися на спеціальному тонкому папері. Перше число редагував І.Гіжа, два наступні – О.Сеник, а з четвертого числа головним редактором став В. Мартинець. У Литві видавцем „Сурми” був представник УВО і ОУН при литовському уряді І. Рев'юк. В журналі співпрацювали: Є. Коновалець, М. Капустянський, В. Колосовський, В. Курманович, Р.Сушко, С. Чучман, Р. Ярий.

14 Очевидно, йдеться про західноукраїнські землі. У листуванні члени ОУН для означення Західної України і Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ як правило жвавили термін „База”.

* Тобто шию (з польської).

15 Галан Володимир (1893 – 1978) – український громадський діяч в США. У добу визвольних змагань командант гарматного полку УГА. З 1923 р. жив в США. Організатор Української Стрільської Громади (УСГ) в США. Організатор допомоги для українських емігрантів після Другої світової війни, організатор і ексекютивний директор Злученого Українсько-Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК). Голова Об'єднання бувших вояків українців в Америці.

16 Мишуга Лука (1887 – 1955) – український громадський і політичний діяч, журналіст. Народився на Галичині. Вчився у Віденському університеті. В 1915 – 1918 рр. працював з УСС на Волині, згодом комісар ЗУНР у Радехові. З грудня 1919 р. на дипломатичній службі у Відні. З 1921 р. – представник ЗУНР у США. В 1923 – 1940 рр. – генеральний секретар Об'єднання Українських Організацій в Америці. Співорганізатор Українського Конгресового Комітету Америки (1940), головний редактор української газети “Свобода”.

17 Коновалець Юрій (1924 – 1958) – син Євгена Коновальця, інженер. Народився 1 січня 1924 р. в Берліні. Освіту здобув у французькій гімназії в Женеві і французькому ліцеї ім. Шатобріана у Римі, де навчалися діти представників дипломатичного корпусу столиці Італії. Помер у Римі 19 грудня 1958 р. внаслідок тяжкої хвороби.

** Тобто дезертирства (з польської).

*** Два слова надруковано незрозуміло.

**** Good boy – „хороший хлопеч” (англ.).

18 Коновалець Ольга (1897 – 1979) – дружина Є. Коновальця. Народилася у Львові (дівоче прізвище Федак), походила зі свідомої патріотичної родини адвоката Степана Федака (1861 – 1937). Її сестра Софія Мельник – дружина Андрія Мельника, брат Степан Федак (псевд. Смок, 1901 – 1945) – бійовик УВО і ОУН, сестра Олена Федак-Шепарович (1894 – 1982). Закінчила консерваторію у Відні по класу скрипки. Померла у Римі 6 червня 1979 р., похована на цвинтарі Верано.

УДК 930.253:354](477)“1919”

Дислокаційна відомість і бойовий розпис Дієвої армії військ УНР станом на 14 вересня 1919 р.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) збереглася відомість про бойовий склад військ армії УНР, складена 14 вересня 1919 р.¹ Цей документ, підписаний начальником дислокаційної частини оперативного відділу штабу Дієвої армії, є надзвичайно цінним джерелом відомостей про стан військ УНР напередодні війни з російськими білогвардійцями.

На цей час українські війська займали Поділля, частину Волині й Київщини, а також північно-західну смугу Херсонщини. Бойові дії з радянськими військами, які відступали з України, майже скінчилися (лише за Житомир ще точилися кількадевні бої). Натомість назрівала війна з новим супротивником – російськими білогвардійцями, які займали більшу частину українських земель. 13 вересня на ст. Затишся, на відтинку Волинської групи армії УНР, сталася перша сутичка з білими². А вже за тиждень між білими та українськими військами спалахнули бойові дії.

Відзначимо, що в історіографії наявні лише узагальнюючі дані щодо загальної чисельності військових з'єднань армії УНР в середині вересня 1919 р.³ Документ, який пропонується увазі читачів, цінний тим, що дає змогу поточнити бойовий склад не лише з'єднань, але й кожної військової частини.

У відомості не відображені дані про групу Січових стрільців (10-та і 11-та дивізії) і Запорізьку групу (6-та, 7-ма і 8-ма дивізії). В середині вересня 1919 р. обидва ці з'єднання поповнили армійські групи, підпорядковані командуванню Галицької армії. Січові стрільці (698 старшин, 589 підстаршин і 10063 вояків) входили до складу армійської групи полковника А. Вольфа, а запорожці (1069 старшин, 1041 підстаршин і 9996 вояків) – до складу армійської групи генерала А. Кравса⁴.

За даними відомості, станом на 14 вересня 1919 р. в армії УНР налічувалося 1452 старшини, 1745 підстаршин, 14285 вояків, 6863 багнетів, 789 шабель, 8862 рушниць, 4806 коней, 389 кулеметів, 12 гаубиць, 78 легких гармат, 10 бронепотягів, 2 радіостанції⁵. Втім, ці дані неповні, оскільки у відомості відсутня інформація про кількість старшин, підстаршин і вояків у бригаді Українських січових стрільців й 1-му Окремому панцерному загонові. Дані щодо 2-ї дивізії також неповні.

Документ друкується без змін. У разі розбіжностей у цифрах, результати арифметичного підрахунку подано в примітках.

Окремі назви і терміни увідповіднено з нормами сучасного українського правопису.

ПРИМІТКИ

1 ЦДАВО України. – Ф. 3260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арх. 4 – 7.

2 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арх. 127 – 127зв.

3 Див.: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 513.

4 Дані щодо чисельності див: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 513.

5 Разом з бригадою УСС та 11-ю Стрийською бригадою.

Вступне слово, публікація документів і примітки

Юрія ЧЕРЧЕНКА

Назва групи, дивізії, полку	старшини	підстаршини	вожак	багетти	шаблі	рушниці	коні	кулемети	гармати			панцерники	бронепотяги	авто	літаки	Радіостанції	Місце розташування	Командир	Увага
									важкі	гауб.	легкі								
Волинська група																			
штаб	43/19	30	108				61	2					3				ст. Слобідка	полк. Осмоловський	
комендантська сотня	2		124	124		124											ст. Слобідка	полк. Мишковський	
команда кінних ординарців	8/3		58		12	58	40										ст. Слобідка	хор. Бірюков	
4-та польова радіостанція	2/5		11				13									1	ст. Слобідка	сотник Черномаз	
разом	55/27	30	301	124	12	182	114	2					3		1			чот. Білгородський	
1-ша Північна дивізія																			
штаб	25/3	18	179	58	23	100	90	4									м. Балта	от. Єрошевич	
1-й Гайсинський полк	43	50	312	255		285	123	11										осавул Долуд	
2-й Берестейський полк	42	54	290	174		370	90	11										осавул Атрощенко	
3-й Подільський полк	68	69	590	290	50	353	205	15										полк. Тіме	
1-ша гарматна бригада:																		полк. Башинський	
штаб	3		35			11	21												
1-й гарматний полк	28		264			38	181	3										полк. Кудельницький	
2-й гарматний полк	26		249			25	202	5	2	6								полк. Борісовський	
1-й технічний курінь	13	14	96			29	26											сотник Підпригора	
1-й запасний курінь	44	100	219			190	37	8										полк. Петрів	
разом	295	305	2234	777	73	1401	975	57	6	8								полк. Грудина	
4-та Сіра дивізія																			
штаб	20	6	262	72	20	50	113	1									ст. Бірзула		
10-й Сірий полк	52	47	375	240	17	146	105	14										сотник Костик	
11-й Сірий полк	45	48	420	319	13	451	153	18										сотник Бучек	
10-й гарматний полк	18	18	87			42	78	3	4									осавул Плющинський	
4-й технічний курінь	8	3	75			33	21											сотник Мироненко	
4-й запасний курінь	34	22	471			80	21	6										сотник Сухоярський	
разом	177	144	1690	631	50	802	491	42	4										
2-й кінний ім. М. Запізняка полк	27	25	231		41	160	175	4										полк. Аркас	
разом у групі	581	504	4456	1532	176	2545	1755	105	10	8					1				
група полковника Удовидченка																		полк. Удовидченко	
штаб	16	5	7			13	9										ст. Кіблич	полк. Татаринців	
комендантська сотня	2	8	39			15	15											сотник Майборода	
контррозвідка штабу групи	17	12	207	125	21	125	21	2										полк. Яворський	
3-тя польова радіостанція	2	4	9				9								1			хор. Монкевич	
разом	37	29	262	125	21	153	54	2							1				
3-тя Запізна дивізія																			
7-й Синій полк	20	50	370	120	10	300	150	9										полк. Могеровський	

8-й Чорноморський полк	63	85	576	250	22	526	219	19											полк. Крат	
9-й Стрілецький полк	98	150	669	300	22	701	102	13											полк. Чміль	
3-тя гарматна бригада:																			полк. Чижевський	
штаб	6	8	51			17	25													
7-й гарматний полк	22	71	446				296	7	2	8									сотник Інчів	
8-й гарматний полк	11	19	173				95	4	2										сотник Смоляр	
3-й технічний курінь	7	5	247				37	30	4										полк. Савченко	
3-тя Окрема кінна сотня	11	5	55		28	35	61	1											сотник Кондратенко	
3-й запасний курінь	52	46	351			113	75	11											полк. Стефанів	
Окр. курінь Власн. резерву Гол. от-на	4		205	153		153		11											полк. Гришко	
разом	294	419 ¹	3143	823	82	1882	1053	79	2	10										
11-та галицька бригада	71	386	1337	551	30	565	804	15		10									полк. Шлесер	
бригада УСС		не одержано		1136	103			39		10										
разом	71	386	1337	1687	133	565	804	54		20										
разом у групі	365	807 ²	4480	2510	215	2447	1857	133	2	30									от. Тютюнник	10.09.1919
Київська група																				
штаб	28	1	110	50	5	100	14	1											полк. Реше	
5-та Селянська дивізія																			от. Шулаєв	
штаб	11	4	96	21	12	52	49													
13-й Гайсинський полк	25	42	700	570	100	660	180	10											полк. Волинець	
14-й Селянський полк	10	18	330	200	13	300	40	4											полк. Стульніцький	
15-й Селянський полк	7	10	209	200	9	200	20	5											полк. Даниленко	
гарматний полк	7		93			74	70			6									полк. Боршаловський	
кінна сотня	5	9	38		28	35	41												сотник Цюрупа	
інженерна сотня	2	1	32			14													інженер Нехаєнко	
разом	67	84	1498	991	162	1335	400	19		6										
12-та Селянська дивізія																				
штаб	5		7			3	3												от. Бабнюк	
34-й Верхньодніпровський полк	9		61	31		61	15	6											полк. Ржепецький	
35-й Звенигородський полк	18	34	369	179	319	27	8												полк. Шурун	
36-й Полтавський полк	7		101	80		101	18	2												
Гудуцький Морський піший полк	23	22	151	121		121	34	2											полк. Зозуленко	
батарея	3	2	31			24	12			2									полк. Бровко	
кінна сотня	3	1	30		27	26	31												сотник Карпач	
окремий курінь Терпило	2	1	181	15	7	167	3	5											сотник Сердюк	
разом	70	60	731 ³	426	34	822	160 ⁴	23		2									полк. Терпило	
разом у групі	185 ⁵	145	2339	1467	201	2257	574	43		8										
9-та Запільнична дивізія																				
штаб	16	3	105	40	4	56	39	2											полк. Кудрявців	8.09.1919
25-й Запільничний полк	30	41	282	228	6	188	83	11											полк. Сууський	
26-й Запільничний полк	42	56	230	130	10	311	125	11											полк. Дугельний	
																			полк. Врублевський	

27-й Запізничний полк	18	14	103	80	7	144	52	3									полк. Мирошніченко		
25-й гарматний полк	20	39	241			105	213	10			9							полк. Клишко	
9-й технічний курінь	10	26	52			45	19											сотник Сосновський	
Окрема кінна сотня	2	2	34			15	28	32										сотник Дерезанський	
школа підстаршин	6	11	64	39	10	43	30	5										осавул Губа	
разом	144	192	1111	517	52	920	593	42			9								
2-га піша дивізія Запорізька Січ																			
штаб																			
відомостей не одержано																			
4-й полк			800	600	145			20											полк. Бондаренко
5-й полк																			
6-й полк																			
відомостей не одержано																			
2-га гарматна бригада											12								
2-й технічний курінь																			
2-га Окрема кінна сотня			800	600	145			20											
разом																			
Панцерні загони																			
1-й Окремий Запізничний курінь	53	22	357			249	14											полк. Гембицький	12.09.1919
1-й Окремий Панцерний загін																		хор. Бойчук	
штаб																			
відомостей не одержано																			
бронепотяг „Вільна Україна”												1							
бронепотяг „Помста”												1							
2-й Окремий Панцерний загін																			
штаб	10		4					5										сотник Гарбузюк	
бронепотяг „Правобережний”	12	3	200	60		150	4	9			3	1							
бронепотяг „Воля”	14	9	49			15		6				1							
бронепотяг „Сух”	5	8	47			20		2				1						хор. Гончарів	
команда бронепотягу „Кліщ”	8	4	50			52		1										чотар Личик	
3-й Окремий Панцерний загін																			
штаб	7	5	6			8												полк. Шумський	
бронепотяг „Злочів”	4	2	8					2				1						чотар Барцак	
бронепотяг „Запорожець”	21	6	130			39	9	5			1	1						сотник Александрович	
4-й Окремий Панцерний загін																			
штаб	10	16	72	42		40												полк. Лабуренко	
бронепотяг „Бірний син України”	10	8	73	68		44		7			2	1						сотник Гонта	
бронепотяг „Хортиця”	12	7	51	41		50		7			1	1						на христинівському напрямку	
бронепотяг „Великий Луг”	11	7	52	26		26		2			2	1						сотник Бугай	
разом	177	97	1099	237		693	27	46			11	10							

Вступне слово, публікація документа і примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА

ПРИМІТКИ

- 1 Результат арифметичного підрахунку – 439.
- 2 Результат арифметичного підрахунку – 805.
- 3 Результат арифметичного підрахунку – 931.
- 4 Результат арифметичного підрахунку – 143.
- 5 Результат арифметичного підрахунку – 165.

ПРО АВТОРІВ

Ганін А., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства Російської Академії Наук, редактор відділу військової історії історичного журналу «Родина» (Москва)

Гречило А., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства

Денисюк Ж., кандидат культурології, головний зберігач фондів Національного військово-історичного музею України

Карпов В., полковник, кандидат історичних наук, начальник Національного військово-історичного музею України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Нецька Л., начальник відділу Галузевого державного архіву Міністерства оборони України

Славутич Є., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Стороженко І., доктор історичних наук, головний науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Тоїчкін Д., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Черченко Ю., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Чмир М., кандидат історичних наук, заступник начальника відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України

Філатов М., голова Всеукраїнської спілки «Союз ветеранів ракетних військ стратегічного призначення України», генерал-майор

УДК355(091)(045)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного військово-історичного музею України.

Протокол № 3 від 7 червня 2013 року.

Літературна редакція Антоніни Жихорської .

Поштова адреса редакції:

01001, Київ-1, а/с 91

Факс (044) 284-64-76

www.nvimu.com.ua

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.

У разі передруку посилання на «Військово-історичний альманах» обов'язкове.

Видання зареєстроване

Держінформполітики України 28.04.2000 р.

Свідоцтво: серія Кв, № 4170.